

હાકવિ પ્રેમાનંદકૃત

સુદામાચરિત્ર

(સંપૂર્ણ ટીકા તથા કવિજીવન સહિત).

પ્રાર કરનાર

જગજીવનદાસ કથાગણ મોદી,

વડોદરા.

શક

પ્રેસર્સ કરસનદાસ નારણદાસ એન્ડ સન્સ-પ્રિન્ટર્સ,

નાણાવટ—સુરત.

સંવત ૧૯૭૯

સન ૧૯૨૩

કિંમત આઠ આના.

ગુજરાત વિદ્યાપીઠ ગ્રંથાલય
અમદાવાદ
ગુજરાતી કૌપીરાઈ-સંગ્રહ
૧૪૩૪

Published by
Karsandas Narandas & Sons.
Nanavat, SURAT.

Printed by
Thakordas Mansing at the Surat City Printing Press,
near Chauta Bridge, opp. Post Office, Surat.

પ્રસ્તાવના

મુદ્રામા ચરિત્ર એ પ્રેમાનંદનું નિર્દોષ કાવ્ય છે અને તેથીજ આગકોના શિક્ષણને માટે તે પસંદ કરવામા આવ્યું છે. એનું વસ્તુ ભાગવતના દશમસ્કંધમાંથી લીધેલું છે. જનસ્વભાવનું ચિત્ર એમાં ખારીકાદથી દોરવામાં આવેલું છે, તેમજ એમાંનાં સ્થળવર્ણનો પણ આખેદૂખ જણાય છે. વર્ણનોમા અતિશયોક્તિ છે, પણ તે તો કવિવાળીનો મહિમા છે. તેટલું બાદ કરીએ તો વર્ણનો વસ્તુસ્થિતિનું દર્શન કરાવે એવાં છે. પરંતુથી હૃદયે સુધી પાંચી જતા આપણી નજર આગળ એ એક અનાવનું ખરેખર-સ્વાભાવિક ચિત્ર ખડુ કરે છે. એમાં રસ છે, અસકાર છે અને ભક્તિપ્રધાન ભાવ પણ છે એ ભાવ ખુદસા શબ્દોમાં નથી, પણ શબ્દોની પાછળ રહેલા મૂલ્યમાં છે અને તેથી ચતુર વાંચનાર તે સમજી શકે છે. એવા ગુણ આશયો સમજવાનો પ્રયત્ન કરવાથી ચતુરાઈ વધે છે.

રસ એ કાવ્યનો આત્મા છે તે રસ એજ આનંદ છે; આ કાવ્યમાં જ્યાં જ્યાં એવો આનંદ લેવાના પ્રસંગો છે ત્યાં ત્યાંથી તે આનંદ લેતાં આગકાએ શિખવું જોઈએ. એવા કેટલાક પ્રસંગો આ પુસ્તકને છેડે આપેલી ટીકામાં અનાવવામાં આવેલા છે.

મુદ્રામાચરિત્રની એ ચાર સરિક આટ્ટિઓ બહાર પડેલી છે. છતાં આ નવી આટ્ટિ કાઢવાનું કારણ એજ કે ભાષાના અભ્યાસક્રમે અનાર્થી કદા વિશેષ મદદ મળે. શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ, અનાવટ, કાવ્યનો ધ્વનિ-મર્મ, કવિનો હૃદયગત ભાવ, વાક્યનો આત્મરસ, શબ્દોના સમાસ વગેરે વિશેષ પ્રમાણમાં અનતા સુધી આપવામાં આવ્યું છે અને તેથી આશા રાખવામાં આવે છે કે બીજાં પુસ્તકો કરતા આ પુસ્તક વિદ્યાર્થીને અને શિક્ષકને વધારે ઉપયોગી થઈ પડશે.

પ્રમાનંદ શિવાય નરસિંહ. બાણજી વગેરે કવિઓએ પણ મુદ્રામા ચરિત્ર અનાવેલાં છે.

ગણેશ ચતુર્થી સં. ૧૯૭૯. }
વડોદરા.

જગજીવન દયાળજી મોદી.

કવિ પ્રેમાનંદનું સંક્ષિપ્ત જીવનચરિત્ર

કવિ પ્રેમાનંદ વડોદરાના વતની ચોવીસા બ્રાહ્મણ જ્ઞાતિના હતા. એમનો જન્મ સંવત ૧૬૯૨ (ધ. સ. ૧૬૩૬)માં થયો હતો. એ મીયાં મહંમદની વાડીમાં વચલી પોળમાં રહેતા હતા. ત્યાં પ્રેમાનંદની ખડકી અને કેવો હજુ પણ છે. એ પોળનું નામ બદલીને હાલમાં “પ્રેમાનંદ કવિની પોળ” એવું રાખવામાં આવ્યું છે. એમના કુટુંબની સ્થિતિ બહુજ ગરીબ હતી. એમને છેક બાળક અવસ્થામાં મૂકીને એમનાં પિતા માતા ગુજરી ગયાં હતાં અને ગરીબ માસીએ મહેનત મળુરી કરી એમને ઉછેરીને મોટા કર્યા હતા. એમના પિતાનું નામ કૃષ્ણારામ હતું. એમની અટક ભટ્ટની હતી. નાનપણમાં એ છેક મૂખ અને જડભરત જેવા હતા, પણ ધર્મશ્રદ્ધાળુ હોવાથી કામનાથ મહાદેવનાં દર્શન કરવા રોજ જતા અને ત્યાં કોઈ સત ઉત્તરેલા હતા તેમની સેવા ખરા ભાવથી કરતા. એમની સેવાથી પ્રસન્ન થઈ સને એક દિવસ કહ્યું કે આવતી કાલે હું જવાનો છું માટે સવારમાં પહેલો ઉઠીને તું સૌથી પહેલો મારી પાસે આવજો. પરંતુ સવારે ભોગજનેજો કવિથી મોટું ઉઠાયું એટલે ત્યાં ગયા ત્યારે તો સંત નિકળી ગયેલા હતા. આથી કવિ બહુ નિરાશ થયા અને સંતની પાછળ દોડતા દોડતા ગયા અને સંતને પકડી પાડી તેમના ચરણમાં પડી રડી દીધું. આ ઉપરથી સતને દયા આવી. તેમણે કવિને ઉઠાડી આશ્વાસન આપ્યું તથા કહ્યું કે જો જરા પહેલો આવ્યો હોત તો સંસ્કૃતમાં મોટા મહાકવિ થાત એવો આશીર્વાદ આપત, પણ જા હવે ગુજરાતીમાં મહાકવિ થઈશ. એમ કહી તેમની જીભ ઉપર કદ અક્ષરો લખી આપ્યા, ત્યારથી કવિની વાણી ખુલી અને તે કવિનાઓ લખવા લાગ્યા. અને પછી ધણું કાવ્યો લખી મહાકવિ થયા.

ખીજા વાત એવી છે કે કવિને નાનપણમાં કોઈ રામચરણ હરિહર નામના ગુરૂનો સમાગમ થયો હતો. તેમની સાથે તે તીર્થયાત્રા નિમિત્તે આખા હિંદુસ્તાનની મુસાફરી કરી આવ્યા હતા, તથા દેશની જુદી જુદી ભાષાઓ અને કાવ્ય અલંકાર વગેરે સાહિત્યના ગ્રંથો તેમના સહવાસથી શીખ્યા હતા. એ વખતે ગુજરાતી ભાષાની કદ કિંમત નહોતી; હિંદી ભાષાને વધારે માન મળતું ને હિંદીમાં કવિતા કરે તેનીજ વિદ્વાનમાં ગણત્રી થતી.

“અમે તમે કે સોલહી આને, અડે કડેકે બાર;

કડકં નિકડં આહલી આને, શું શાં પેસે ચાર.”

એમ હિંદી, મારવાડી, ને મરાઠી કરનાં ગુજરાતીની કિંમત છેક ઉતરતી ગણાતી. એક વખત ગુરૂ જાત્રાએ ગયા ત્યારે કવિએ થોડીક હિંદુસ્તાની કવિતાઓ બનાવી, અને ગુરૂ આવ્યા ત્યારે તેમને તે બતાવી. ગુરૂ એ જોઈને રાજી થયા નહિ. પણ તેમણે તો ઉલટો કવિને ઠપકો દીધો કે પોતાની માનુભાષાની સેવા કરવાની મૂકીને બીજી ભાષાની કેમ કરી ! તે ઉપરથી કવિને ગુસ્સા ચડ્યા ને પોતે બનાવેલી હિંદી કવિતાઓ બધી તેમણે બાળી મૂકી તથા ગુજરાતી ભાષાને બીજી ભાષાઓ જેવી સમૃદ્ધિવાન ન કરે ત્યાં સુધી માથે પાંચડી ન પહેરવાની બાધા લીધી. આ પછી કવિએ ગુજરાતી કવિતામાં ઉત્તમ આખ્યાનો લખવા માંડ્યાં, અને પોતાનું એક શિષ્ય મેંડળ ઉભું કરી તેમની પાસે પણ સારાં સારાં કાવ્યો રચાવવા માંડ્યાં. એમના શિષ્યામાં રત્નેશ્વર, દારકો, વીરજી, એમનો ગુરૂ વલ્લભ વગેરે મુખ્ય હતા. કવિએ પોતે સંસ્કૃત તથા પ્રાકૃત જેટું સાહિત્ય રચવાનું માથે લીધું, વલ્લભને હિંદી કવિતા જેવી કવિતાઓ કરવાનું સોંપ્યું, રત્નેશ્વરને મરાઠીમાં વામન પંડિત અને મોરોપતની જેવી કવિતાઓ છે તેવી કવિતાઓ કરવાની આજ્ઞા કરી. વીરજીને ઉર્દુ તથા ફારસી જેવી અને મુંદરને પૌરાણિક દ્રવ્યની કવિતાઓ લખવાનું કામ સુષ્ટ કર્યું. એમ અનેક વિધ રચના કરાવી ગુજરાતી સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવાને એમણે આખી જીંદગી પર્યંત તનનાડ મહેનત કરી છે. કવિએ કહ્યું છે તેમ—

“સાંગિપાંગ મુરગ વ્યગ અનિશં ધારો ગિરા ગુર્જરી,
પાદેપાદ રસાળ ભૂપણવતી થાઓ સખી ઉપરી.”

એ કવિની અતરની કાચ્છા હતી અને તે ઘણું અશે તેમના હાથેજ પૂર્ણ થઈ છે.

કવિતા વખતમાં પુરાણીઓ સંસ્કૃત ગ્રંથો વાંચી તેનું ગુજરાતીમાં ભાષાન્તર કરીને કથા કરતા. આથી સાંભળનારાઓના ધણો વખત નકામો જતો ને લોકોને રસ પડતો નહિ. આ પછી કવિને રચી નહિ, તેથી તેમણે ગુજરાતી કવિતામાં રાગબદ્ધ ધાર્મિક આખ્યાનો લખી તેની કથા કહેવા માંડી. આથી શ્રોતાવર્ગ તેમના તરફ વળવા માંડ્યો અને તેથી પુરાણીઓ સાથે તકરાર શરૂ થઈ. આવી એક તકરારનો પ્રસંગ કવિએ માફંડેય પુરાણમાં ચિતરી બતાવ્યો છે. ત્યાં કવિ લખે છે કે—

“થયા પુરાણો મોંઘાદાટ, તેથી થયો ધણો ઉચાટ;
હવે કોણુ દેખાડે વસમી વાટ, થયા બધે રવંગ નર્કના ઘાટ.
ત્યારે કયું પ્રાકૃત વિમાન, જાણુવા ન જોઈએ મહાન.”

કવિનો કદર ગુજરાતમાં જોઈએ એવી થઈ નહિ તેથી તેમને ચુરત તથા નંદરપાર કથા કરવા જવું પડ્યું હતું. સુદામા ચરિત્રને અતેજ કવિ લખે છે કે:-

“ઉદર નિમિત્તે ચુરત સેવ્યું, તે ગામ નંદરપાર;
નદીપુરામાં કીધી કથા, જયા “પુદ્ધિ અનુસાર.”

નંદરપાર ખાનદેશમાં આવ્યું છે એટલે કે ખાનદેશ સુધી કવિને આશ્રય શોધવા જવું પડ્યું હતું. ગુજરાતીઓની આવી મદદસિકતા જોઈને તેમના પુત્ર વલ્લભે ગુજરાતીઓની પુલકણ ઝાટકળી કાઢી છે. નંદરપારના રાગનેા કવિને સારો આશ્રય હતો તેથી દરવા તે નંદરપાર જતા તે કેટલાક માસ ત્યાં રહેતા. નંદરપાર જતાં કવિ ચુરતમાં કેટલાક દિવસ મુકામ કરતા તે કથા કરતા. નંદરપારના રાગની રાણી મરી ગઈ ત્યારે તેને દિલાસો આપવને કાવ્યે નળાખ્યાન બતાવી તેને ગાઈ સમજાવ્યું હતું. સવત ૧૭૬૯માં દુકાળ પડ્યા હતા ત્યારે કવિએ દુકાળના વર્ણનનું ઋષ્યશૃંગાખ્યાન કાવ્ય લખ્યું હતું. આમ પ્રસંગે પ્રસંગે કવિ કાવ્યો-આખ્યાનો લખતા હતા. ઘણું કરી દરવપ એક એક નવું નવું કાવ્ય બહાર પાડતા તે તેની કથા કરતા.

કવિનો આથિક સ્થિતિ સારી નહોતી. તેમ છતાં પાછળથી તે બુધરી હતી અને કવિ સારા સંપત્તિવાન થયા હતા. તે આખતમા તેના પુત્ર વલ્લભે ગાયું છે કે-

“જોણે ધૃત સરિતા ચત્રાનારે, પ્રભુએ બાધી સાકર પાવ્ય.”

આ ઉપરથી જણાય છે કે કવિ સાકર કમાયલા હોવા જોઈએ અને ન્યાતિવરોમાં ઘણા પૈસા ખરચેલા હોવા જોઈએ.

પ્રેમાનંદના ઉત્તરકાળમાં અમદાવાદ તરફ કવિ શામળભટ્ટ જાહેરમાં આવ્યા હતા. શામળભટ્ટે લોકાનુરંજની કવિતાઓ બતાવી લૌકિક વાર્તાઓના રસમાં લોકોને તરબોળ કરી તાખવા માડ્યા હતા. પ્રેમાનંદ અને શામળને ઘણી સ્પર્ધા ચાલતી હતી એમ કહેવાય છે, પણ પ્રેમાનંદ પુત્ર વલ્લભે તો શામળની ઘણી કેકડી કરેલી નજરે પડે છે. પ્રેમાનંદે પોતાનાં આખ્યાનોનું વસ્તુ મહા-ભારત, ભાગવત અને પુરાણો વગેરે ધર્મશાસ્ત્રોથી લીધું છે, ત્યારે શામળે પોતાની વાર્તાઓનું વસ્તુ, કથાસરિત્સાગર, બૃહદ્ધામજરી, ભાગ્ય પ્રથમ અને જૈન રાસાઓમાથી લીધું છે. એટલે પ્રેમાનંદે લોકોને ધર્મશ્રદ્ધાળુ બતાવ્યા છે, ત્યારે શામળે મોજા સસારી છવડા બતાવ્યા છે.

પ્રેમાનંદની કવિતામાં તવે રસ છે અને ઉત્તમ અલંકારો છે. એક રસ. માથી બીજા રસમાં ઉતરી પડવાની એમની ખુબી તાબુખા બરેલી છે શુભાર અને કશુ રસમાંથી પણ એ મીઠું ટોળા કરી રસદાન ન થાય એમ ખુબીખંધ હોય. રસમા ઉતરી પડે છે અને રડનાને પણ કાણ બર હસાવી દે છે.

પ્રેમાનંદનું મૃત્યું સવત ૧૭૯૦ (ઇ. સ. ૧૭૩૪)માં થયુ હતુ એટલે લગભગ એક સદા જેટલું દીર્ઘ આયુષ્ય તેમણે ભોગવ્યું હતું.

પ્રેમાનંદની શાઆતનો સમય મોગલાધની ગ્વાટેજરાલીના, પણ ઉત્તર સમય મોગલાધની પડતીનો હતો. ગુજરાતમા મરાઠાઓનાં તથા મુસલમાનોનાં ધાડાં આવતાં અને ગામડામાં લૂટો ચાલતી તથા લગાઈઓ થતી. મહેવાસીઓનું જોર પણ તેટલુજ હતું. એવા સમયમાં પ્રેમાનંદે જે સાહિત્ય સેવા આપી છે તે ખરેખર તેમના તરફ માનની લાગણી ઉત્પન્ન કરે છે એવા અશાંતિના સમયમાં પ્રેમાનંદના ધાર્મિક આખ્યાનોથી કોકને સાદું આશ્વાસન મળતું.

પ્રેમાનંદે લગભગ પચાસેક ગ્રંથો લખ્યા છે, તેમા મુખ્ય ગ્રંથો નીચે પ્રમાણે છે.—

૧ નળાખ્યાન ૨ મુદ્રામા ચરિત્ર, ૩ ઓખાદરણ, ૪ મુખડાદરણ, ૫ રૂક્મણી દરણ, ૬ ભાગવતદશમસ્કંધ, ૭ રણયજ્ઞ, ૮ મુદ્રાખ્યાન, ૯ મામેડ, ૧૦ દુડી, ૧૧ ચંદલાસ આખ્યાન, ૧૨ મદાલસાખ્યાન, ૧૩ દારમાળા, ૧૪ માફેડેયપુરાણ, ૧૫ દેવીચરિત્ર, ૧૬ દ્રાપદી દરણ, ૧૭ અશ્વાકાખ્યાન, ૧૮ ઋષ્યશૃંગાખ્યાન, ૧૯ માધાતાખ્યાન, ૨૦ કૌપરી સ્વયંવર, ૨૧ બ્રમરપત્રીસી, ૨૨ લક્ષ્મણ દરણ, ૨૩ વિવેકવલ્લુજારો, ૨૪ સ્વર્ગની નિસરણી, ૨૫ હરિશ્ચંદ્રાખ્યાન, ૨૬ શ્રાદ્ધ, ૨૭ શામળશાંતિ વિચાહ, ૨૮ અભિમન્યુઆખ્યાન, ૨૯ દાણલીલા, ૩૦ બાળચરિત્ર વગેરે.

એ ઉપરાંત કવિએ ત્રણ નાટકો-રોપદર્શિકા સત્યભામાખ્યાન, તપત્યાખ્યાન, પાંચાલીપ્રસન્નાખ્યાન-પણ બનાવેલાં છે. આ નાટકોના કર્તૃત્વ સંબંધી વિદ્વાનોમાં હજુ શંકા છે અને તે બાબત ચર્ચા ચાલ્યા કરે છે.

પ્રેમાનંદની બારા શુદ્ધ સંસ્કારી અને સરળ છે; છતાં પ્રસંગ પરત્વે પ્રભાવશાળી અને કદિન પણ આવે છે. પ્રેમાનંદે અલંકારોના બહુ ઉપયોગ કરે છે અને કોઈ કોઈ કોકાણે તો ઉપરા ઉપરી અલંકારો અડક્યેજ ગય છે.

આવા સમર્થ કવિઓ ગુજરાતને ખરેખર ભૂપણુક છે.

સુદામાચરિત્રનો સાર

સાંદીપનિ ઋષિના આશ્રમમાં શ્રી કૃષ્ણ, બળદેવ અને સુદામા વિદ્યા ભણતા હતા. એક દિવસ ગુરૂપત્નીએ તેમને લાકડાં લેવા મોકલ્યા હતા. તેઓ જંગલમાં ગયા પછી યુષ્કળ વરસાદ આવ્યો તે નદી નાળાં બરાબ ગયાં. શુરુ ગામ ગયા હતા, તે આવ્યા ત્યારે તેમને એ વાતની ખબર પડી એટલે ઘણી ફિકર કરવા લાગ્યા અને ગોરાણીને ટપકો દીધો. પછી તે એ ત્રણેને શોધવા નિકળ્યા અને તેમને સાગ્ર સમા શોધી કાઢી વહાલથી ઘેર લઈ આવ્યા. ત્યાર પછી કેટલીક સુદને બધી વિદ્યા ભણી રહી ત્રણે જણુ પોતપોતાને ગામ ગયા. શ્રી કૃષ્ણુ તો દારકાના રાગ બન્યા હતા અને સુદામા તો ગરીબ બિખારી રહ્યો હતો. એના દારિદ્રયાના દુઃખનો પાર ન હતો. પોતે તો સંતોષી હતો પણ ઘેરીથી દુઃખ સહન થયું નહિ તેથી તેણે સુદામાને શ્રી કૃષ્ણુ પાસે યાચના કરવા મોકલ્યા. શ્રી કૃષ્ણુ તો ભગવાન હતા. સુદામાએ સાથે ભણુતા ત્યારે તેમના ચણુ ચારી ખાધેલા નેથી તેને આ દુઃખ ભોગવવું પડતુ હતુ. સુદામા પ્રભુને કહ બેટ આપે તો તેનું આ દુઃખ ટળે. પણ એની પાસે શું હોય ? છવટે તેની સ્ત્રીએ થોડાક ચોખ્ખા પાટોશીને ત્યાંથી ઉછીના આણીને આપ્યા તે લઈને સુદામા દારકા ગયા. તે બેટ પ્રભુએ ભાવથી સ્વીકારી લીધી અને મૂડીએ મૂડીએ ચોખ્ખા ખાઈ ગયા. પાછા જતી વખત સુદામાને શ્રી કૃષ્ણે કંઈ આપ્યું નહિ, એથી સુદામા દિલગીર થયા. પણ એક મૂડી ચોખ્ખા ખાતાં તો સુદામાની ઝુપડી ઉડી ગઈ ને તે ઠેકાણે મોટા મહેલ થઈ ગયા; ને ખીછ મૂડી ખાતાં તો ઈંદ્રના વૈભવ આવીને ખડા થઈ ગયા. સુદામા ઘેર ગયા ત્યારે આ બધું જોઈને નવાજ પામ્યા; પણ તેમની સ્ત્રી તેમને સમજાવીને મહેલમાં લઈ ગઈ ને યંને પ્રભુનો હપકાર માની સુખ ભોગવવા લાગ્યાં.

સુદામા ચરિત્ર.



કંઠવું ૧ લું—રાગ આશાવરી.

શ્રીગુરુદેવ ને ગણુપતિ, સમરુ અંખા ને સરસ્વતી;
પ્રગળ ગતિ, વિમળ મતિ અતિ પામીએરે.

ઢાળ.

શુક સ્વામી કહે સાંભળ રાબ, પરીક્ષિત પુણ્ય પવિત્ર;
દશમસ્કંધ અધ્યાય એંશીમે, કહું સુદામાચરિત્ર.
સાંઢીપનિ ઋષિ સુર ગુરુ સરખા, વિદ્યાવંત અનંત; પ
તેને મઠ ભણુવાને આન્યા, હળધર ને ભગવંત.
તેની નિશાળે વડો વિદ્યાર્થી, ઋષિ સુદામો કહાવે;
પાટી લખી દેખાડવા રામ કૃષ્ણ, સુદામા પાસે આવે.
સુદામો, શ્યામ, સંકર્ષણ, અન્ન ભિક્ષા માગી લાવે;
એકઠા એસી અશન કરે તે, ભૂધરને મન લાવે. ૧૨
સાથે સ્વર ખાંધીને ભણુતા, થાય પેદની ધુન્ય;
એક સાથેરે શયન કરતા, મોરલિધર, બળ, મુન્ય.
ચોસઠ દહાડે ચોદે વિદ્યા, શીખ્યા બેઉ ભાઈ;
ગુરુને ગુરુદક્ષિણા આપી, વિકુલ થયા વિદાઈ.
કૃષ્ણ સુદામો ભેટી રોયા, બોલ્યા વિશ્વાધાર; ૧૫
માનુભાવ ફરીને મળજે, માગું છું એક વાર.
ગદ્ ગદ્ કંઠે કહે સુદામો, માગું દેવ મોહારી;
સદેવ તમારા ચરણ વિષે, મનસા રહેજો મારી.

મથુરામાંથી કૃષ્ણ પધાર્યો, પુરી દારિકાવાસી;
 સુદામે ગૃહસ્થાશ્રમ માંડ્યો, મન જેનું સંન્યાસી. ૧
 પતિવ્રતા પત્નિ છે પાવન, પતિને પ્રભુ કરી પ્રીછે;
 સ્વામી સેવાનું સુખ વાંછે, માયા સુખ નવ ઇચ્છે.
 દશ બાળક થયાં સુદામાને, દુઃખ દરિદ્રે ભરિયાં;
 શીતળાએ અમી છાંટો નાંખ્યો, થોડે અન્ને ઉછરિયાં.
 અબ્બચક વ્રત પાળે સુદામો, હરિ વિના હાથ ન ઓઢે; ૨
 આવી મળ્યું તો અશનકરે, નહિ તો ભૂખ્યાં સાથરે પોઢે.

વલણ.

જોઢે ઋષિ મંત્રોષ આણી, સુખ ન ઇચ્છે ધરસૂત્રનું;
 ઋષિપત્ની લિક્ષા માગીને લાવે, પૂરું પાડે પતિ પુત્રનું. ૨

કડવું ૨ જું—રાગ વેરાડી.

શુકલ કહે સાંભળ નરપતિ, છે સુદામાની નિર્મળ મતિ;
 માયાસુખ નવ ઇચ્છે રતિ, સદા મન છે જેનું જતિ
 મુનિનો મર્મ કોઈ નવ લહે, સજી મેલો ઘેલો દરિદ્રી કહે
 માયા વિના કોઈ કેમ આપે, ઘણે દુઃખે કરી દેહ કાં
 લિક્ષાનું કામ કામિની કરે, કોનાં વસ્ત્ર ધુએ ને પાણી ભરે
 જેમ તેમ કરીને લાવે અન્ન, નિજ કુટુંબ પોષે સ્ત્રીનું
 ઘણા દિવસ દુઃખ ધરનું સહું, પુરમાં પછે અન્ન જડું
 બાળકને થયા બે ઉપવાસ, ત્યારે સ્ત્રી આવી સુદામા ન.
 હું વિનવું જોડી બે હાથ, અબળા કહે સાંભળીએ ૧૦
 બાળક ભૂખ્યાં કરે રૂદન, નગરમાં નથી મળતું
 ન મળે કંઠ મૂળ કે ફળ, બે દિવસ થયાં લેઈ રહે જ
 સુખ શય્યા ભૂષણ પટફળ, પ્રભુ ક્યારે થશે સાતું ન.

ભૂખ્યાં બાળક જીએ માનું મુખ, શ્રી કહે સ્વામીને દુઃખ;
 હું કહેતાં લાગીશ અળખામણી, સ્વ.મી જીએ આપણા ધરભણી.
 ધાતુપાત્ર નહીં કર સહાવા, સાનું વસ્ત્ર નથી સમ ખાવા; ૧૫
 જેમ જળવિણુ વાડી ઝાડુવાં, તેમ અન્નવિણુ બાળક ઝાડુવાં.
 વાયે ટાઢ બાળકડાં રુએ, ભસ્મમાંહિ પેશીને સૂએ;
 હું તે ધીરજ કેઈપેરે ધરું, છોકરાંનું દુઃખ દેખીને મરું.
 નીચાં ધર ભીંતડિયો પડી, શ્વાન માંબર આવે છે ચડી.
 અતિથિ ફરી નિર્મુખ જાય, ગવાનિક નવ પામે ગાય.૨૦
 કરો છો મંત્ર ભણીને સેવ, નૈવેદ્ય વિના પૂજે છો દેવ;
 પૂજ્ય પર્વણી કો નવ જમે, જેવો ઉગે તેવો આથમે;
 આ બાળક પરણાવવાં પડશે, સત કુળની કન્યા કયાંથી જડશે;
 શ્રાદ્ધ સંવતસરી સહુકો કરે, આપણા પિત્રી નિર્મુખ ફરે.
 અન્ન વિના પુત્ર મારે વાગલાં, તો કયાંથી ટોપી આંગલાં; ૨૫
 અમોટિયું પોતિયું નવ મળે, સ્નાન કરે છે શીતળ જળે.
 નખ વાધ્યા ને વાધી જટા, માંહિ ઉડે રક્ષાની ઘટા;
 દર્ભતણી તૂટી સાદડી, નાથજી તેપર રહો છો પડી.
 બીજે ત્રીજે પામે છો આહાર, તે મુજને દહે છે અંગાર;
 હું તો દરિદ્રસમુદ્રમાં યૂડી, એવાતણુમાં એક જ ચૂડી.૩૦
 સોભાગ્યના નથી શણગાર, નહિ કાજળ નહીં કિડિયાં હાર;
 નહિ લલાટે દેવા દંડુ, અન્ન વિના શરીર રહું સૂકું.
 હું પૂછું છું લાગી પાય, આવું દુઃખ કયાં સૂધી રહેવાય;
 તમો દહાડી કહો છો ભરથાર, માધવ સાથે છે મિત્રાચાર.
 જે રહે કલ્પ વૃક્ષની તળે, તેને શી વસ્તુ નવ મળે; ૩૫
 જે જીવ જળમાં કીડા કરે, તે પ્રાણી કયમ તરશે મરે.
 પ્રગટ કરી સ્નેહે હુતાશ, તેને શીત આવે કયમ પાસ;
 અમૃત પાન કીધું જે નરે, જમકિંકરનો ભય કયમ ધરે.

જેને સરસ્વતી જીભે વસી, તેને અધ્યાત્મ ચિંતા કરી;
 સદ્ગુરુના જેણે સેવ્યા ચરણ, તેને શાનું માયાવરણ ૪૦
 જે જન સેવે હરિને સદા, તેને જન્મ મરણ શી આપદા;
 જેનું મન હરિચરણે વસ્યું, તે પ્રાણીને પાતક કશું.
 જેને દેનેહ શામળિયા સાથ, તેનું ધર નવ હોય અનાથ;
 છેહી વિનતિ દાસીતણી, પ્રભુ પધારે ભૂધર ભણી;
 તે છે ચૈદ લોકના મહારાજ, ગ્રાહ્યણને ભીખતાં શી લાજ. ૪૫

વલણ.

લાજ ન કીજે નાથ મારા, માધવ મનવાંછિત આપશેરે;
 દીન જાણીને દયા આણી, દરિદ્રનાં દ્રુમ કાપશેરે. ૪૬

કડવું ૩ નું—રાગ ગોડી.

જઈને જાયો જાદવ રાય, ભાવઠ ભાંગશેરે;
 હુંતો કહું છું ભાગીને પાય, ભાવઠ ભાંગશેરે.
 ધન નહિ જડે તો ગોમતીમાં જઈ, દર્શન ફળ નહિ જાય; ભાવઠ—ટેક.
 સુદામો કહે સ્ત્રીને, નથી માગતાં પ્રતિવાય;
 પણ મિત્ર આગળ મામ મૂકી, માગતાં જીવ જાય. મામ ન મૂકીએરે. ૫
 ઉદર કારણે નીચ કને જઈ, કીજે વિનય પ્રણામ;
 તો આ સ્થાનક છે મળવાતણું, મામે વણશે કામ. ભાવઠ.
 જાદવ સઘળા દેખતાં કેમ, ઓહું જમણો હાથ;
 હું દુર્ભળનું રૂપ દેખીને, લાજે લક્ષ્મી નાથ. મામ
 જે પુરુષ તે ઉદમીરે, જઈ કરે પોતાનું કાજ;
 ગ્રાહ્યણનો કુળધર્મ છે, તેમાં ભીખતાં શી લાજ. ભાવઠ
 અંતર્યામી અજાણુ નથીરે, સ્ત્રી તમને કહું વારંવાર;
 દય ભાસ ગર્ભવાસ પ્રાણીની, રક્ષા કરે મોરાર. મામ

શો ઉદય કરિયે એવું જાણી, સંતોષ આણિએ મન;
 સુખ લીલામાં હરિ વિસરે, ભાવ થાય આપણો ભિન્ન. મામ ન. ૧૫
 જાયવા ન જઇયે ને પડિ રહિયે તો, કયમ જીવે પરિવાર;
 એક વાર જાઓ જાયવા, તમને નહિ કહું બીજીવાર. ભાવઠં.
 રાજા થઈ વિલીપણુ જાચ્યા, મહા ધીર વીર જગદીશ;
 પ્રભુ સામાં પગલાં ભરે તો, ટળે દારીદ્ર્ય ને રીસ. ભાવઠં.
 જોડવા પાણિ દીન ખોલવી વાણી, થાય વદન પીળું વરણુ; ૨૦
 એ ચિહ્ન છે જાયકતણાં, જાયવાથી રુદું મરણુ. મામ ન.
 જગતના મનની વાતો જાણે, અંતરજામી રામ;
 ઇહાં ખેઠાં નવનિધ આપશે, ત્યાં ગયાનું શું કામ. મામ ન.
 સુદામો કહે નારને, કયમ ચાલે મારા પાય,
 મિત્ર આગળ મામ મૂકિયે, ઘિસ્ત પડે મારી કાય. મામ ન. ૨૫
 કહેવું નહી પડે કૃષ્ણજીને, નથી અંતરજામી અજાણુ;
 ઘટ ઘટમાં વ્યાપી રહ્યો છે, પૂરણ પુરુષ પુરાણુ. ભાવઠં.
 દશ માસ ગર્ભવાસ પ્રાણી, શો કરે ઉદયમ;
 એવું જાણી સંતોષ આણો, હરિ વિસારશે કયમ. મામ ન.
 તમે જ્ઞાની વૈરાગી ત્યાગી થઈ ખેઠા, પંડિત ગુણભંડાર, ૩૦
 હું જુગતે જાતું કયમ કરી, અખણાનો અવતાર. ભાવઠં.

વલણુ.

અવતાર સ્ત્રીનો અધમ કહિને, ઋષિપત્ની આંસુ ભરે;
 દુઃખ પામતી જાણી પ્રેમદા, પછે સુદામોજી ઉચરે. ૩૩

કહું ૪ થું—રાગ રામઝી.

પછી સુદામોજી ખોલિયા, સુણ સુંદરીરે,
 શી કહું હું શિખામણુ, ઘેલી કેણે કરીરે.

જે નિમ્યું છે તે પામિયે સુણ સુંદરીરે;
 વિધિયે લખિ વૃદ્ધિ હાણ, ઘેલી કેણે કરીરે.
 ક્રીધા વિના કયાંથી પામિયે, સુણ સુંદરીરે; ૫
 નથી આપ્યું જમણે હાથ, ઘેલી કેણે કરીરે.
 જે ખડધાનજ વાવિયે, સુણ સુંદરીરે;
 તે કયાંથી જમિયે શાળ, ઘેલી કેણે કરીરે.
 જળ વહી ગયે શી શોચના, સુણ સુંદરીરે;
 જે પ્રથમ ન ખાંધી પાળ, ઘેલી કેણે કરીરે. ૧૦
 એકાદશી વત નવ કર્યાં, સુણ સુંદરીરે;
 નવ ક્રીધા તીર્થોપવાસ, ઘેલી કેણે કરીરે.
 અગ્નિ તૃપ્ત ક્રીધા નહીં, સુણ સુંદરીરે;
 નહિ શ્વાન વાયસ ગોગ્રાસ, ઘેલી કેણે કરીરે.
 બ્રહ્મલોજન ક્રીધાં નહીં, સુણ સુંદરીરે; ૧૫
 નથી ક્રીધાં હોમ હવન્ન, ઘેલી કેણે કરીરે.
 અતિથિ નિર્મુખ વાળિયા, સુણ સુંદરીરે;
 તે કયાંથી પાગીએ અન્ન, ઘેલી કેણે કરીરે.
 હરિપ્રસાદ લીધો નહીં, સુણ સુંદરીરે;
 નિત્ય અશુદ્ધ ક્રીધો આહાર, ઘેલી કેણે કરીરે. ૨૦
 આપ ઉદર પાપે ભર્યું, સુણ સુંદરીરે;
 છૂટ્યાં પશુતણે અવતાર, ઘેલી કેણે કરીરે.
 સંતોષ અમૃત આપિયે, સુણ સુંદરીરે;
 હરિચરણે સોંપી મંન, ઘેલી કેણે કરીરે.
 ભક્તિએ નવનિધ્ય આપશે, સુણ સુંદરીરે; ૨૫
 ધરો ધીર તમે સ્ત્રીજન, ઘેલી કેણે કરીરે.
 આંખ્ય ભરી અબળા કહે, ઋષિરાયજીરે;

મારું જડ થયું છે મન, લાગું પાયજીરે.
 એ તો જ્ઞાન મને ગમતું નથી, ઋષિરાયજીરે;
 રુએ બાળક લાવેા અન્ન, લાગું પાયજીરે. ૩૦
 અન્ન વિના ચાલે નહીં, ઋષિરાયજીરે;
 મોટા જોગેશ્વર હરિભક્ત, લાગું પાયજીરે.
 ચત્રવિણુ ભજન સૂઝે નહીં, ઋષિરાયજીરે;
 જીવે અન્ને આખું જગત, લાગું પાયજીરે.
 શિવે અન્નપૂર્ણા ઘેર રાખિયાં, ઋષિરાયજીરે; ૩૫
 સૂર્યે રાખ્યું અક્ષયપાત્ર, લાગું પાયજીરે.
 ઈંદ્ર સેવે કામધેનુને, ઋષિરાયજીરે;
 તો આપણે તે કોણુ માત્ર, લાગું પાયજીરે.
 સુર સેવે કલ્પ વૃક્ષને, ઋષિરાયજીરે;
 મહાવાંછિત પામે આહાર, લાગું પાયજીરે. ૪૦
 ધર્મ પ્રાણુ અન્ન વિના નહીં, ઋષિરાયજીરે;
 ઉભો અન્ને સકળ સંસાર, લાગું પાયજીરે.
 ફેરાનું ફળ જાશે નહીં, ઋષિરાયજીરે;
 જઈ જાયો કૃષ્ણ બળદેવ, લાગું પાયજીરે.
 વિધિયે લખ્યા અક્ષર દરિદ્રના, ઋષિરાયજીરે; ૪૫
 ધોશે ધરણીધર તતજેવ, લાગું પાયજીરે.

વલણ.

તતક્ષણ ત્રિકમ છેદશે, દરિદ્રકેસાં ઝાડ રે;
 નાથ પધારો દારિકા, હું માનું તમારો પાડરે. ૪૮

કડવું ૫ સું—રાગ રામગ્રી.

કહે શુક જોગી સાંભળો રાયજી, ફરી ફરી પ્રેમદા લાગે પાયજી;
 વિપ્ર સુદામો આપ વિચારેજી, નિશ્ચે જાયવા જવું પડશે મારેજી.

ઢાળ.

જાણું પડશે સર્વથા, ઘણું રુએ અળળા રાંક;
 અન્ન વિના બાળક ટળવળે, એમાં માતતણો શો વાંક.
 પત્નીપ્રત્યે કહે સુદામો, તું સાંભળ મારી વાત; ૫
 કહો ભામિની ભગવંત આગળ, ભેટ શી મૂકું હાથ.
 કાકા કહીને કુંવર આવે, કૃષ્ણસુતસમુદાય;
 ખાવા માગે મુજકને, ત્યારે શું મેલું કરમાંય.
 સુણી હરખ પામી પ્રેમદા, ગઈ પાડોસણની પાસ;
 બાઈ આજ કામ કરે માંડે, જાણે વણ મૂલે લીધી દાસ. ૧૦
 દ્વારામતી મમ પતિ જાય છે, જાયવા જાદવરાય;
 અમો બમણું કરીને આપશું, કાંઈ આપો ઉછીતું માય.
 પાડોસણને દયા આવી, આ દુર્ભળ આવી લેવા;
 સુપડું ભરીને કાંગ આપ્યા, આ બાઈ તમારે દેવા.
 ઉખળે ઘાલી એખણ્યા, તેને કીધા શ્વેત; ૧૫
 તગતગતા કરી કરમાં આપ્યા, ઋષિજી પામ્યા હેત.
 મારગમાં છોવાય નહીં, છે ત્રિકમના તાંદ્રળ;
 લેઈ જાવા છે દ્વારામતી, નથી બાંધવા પટકૂળ.
 ઉપરાઉપરી બંધન બાંધ્યાં, ચીથરાં દશ વીશ;
 રતનની પેરે જાતન કીધું, જ્યમ ચડે છાડતાં રીશ. ૨૦
 ઋષિ સુદામાને કહે બાળકડાં, કરીને રોતાં મુખ;
 પિતાજી એવું લાવજો, જ્યમ જાય આપણી ભૂખ.
 દીન વાણી સાંભળીને, મુનિએ મૂક્યો નિઃશ્વાસ;
 સુદામો કહે પુત્રને, પરિપ્રહ્મ પૂરશે આશ.
 ઋષિ સુદામો અંચર્યો, વેળાવી વળ્યો પરિવાર; ૨૫
 ત્યાગી વૈરાગી વિપ્ર છે, ને ભક્તના શણગાર.

ભાલ તિલક ને માળા કંઠે, રસનાચ્છે ભણતો જાય;
 સુખ કુખનું જાળું વાઢ્યું, કદ્રૂપ દીસે કાય.
 પવને જટામાંથી ભસ્મ ઊડે, ધૂંસ ગોટાગોટ;
 ઉપાનરેણુએ અશ્ર છાંયે, જોજન કોટાન કોટ. ૩૦
 ધસમસે ને ધાય સુનિવર, સુખે શ્વાસ ન માય;
 જે મારગમાં સામું મળે તે, દેખી વિસ્મય થાય.
 તેલાભ્યંગ સ્વપ્ને ન ઇચ્છે, છે લૂખું ઋષિનું ગાત્ર;
 એક હાથમાં જેષિકા, એક હાથે ગ્રંથું તુંખીપાત્ર.
 કૌપીન ભરણ વસ્ત્રનું, વનકૂળ છે પરિધાન; ૩૫
 પણ ભાગ્યલાનું ઉદ્દેશ્યો, હરિ કરશે આપ સમાન.

વલણ.

આપ સમાન કરશે કૃષ્ણભ, શુકભ કહે સુણો નરપતિ;
 થોડે શ્રમે ઋષિ સુદામે, પહોંતા પુરી દ્વારામતી. ૩૮

કડવું ૬ દુ.-રાગ સારંગ.

ઋષિ કહે સાંભળ નરપતિ, સુદામે દીઠી દ્વારામતી;
 કનક કોટ ચળકારા કરે, મણિમય રત્ન જલ્યાં કાંગરે.
 કોઠા કોશિસાં શોભે પરમ, જેવું વિશ્વકર્માનું કર્મ;
 દુર્ગે ધબ ધણી ફરફરે, હુંહુલિ ઢાલ ત્યાં ગડગડે.
 સુદર્શન ફરતું ત્યાં સોહો, ગંભીર નાદ સાગર મન મોહો; ૫
 ત્યાંતો ગોમતી સંગમ થાય, ચારે વર્ણ ત્યાં આવી નહાય.
 પરમ ગતિ પ્રાણી પામે ઘણા, નથી મુક્તિપુરીમાં મણા;
 ઋષિ સુદામે કીધું સ્નાન, પછી પુરમાં પેઠા ભગવાન.
 રૂપ જોઇ જોવા સહુ મળે, ખીજવે બાળક પુંડળ પળે;
 બહવચ્છી તાળી દેઇ હસે; ધન્ય નગર આવેા નર વસે. ૧૦

કીધાં હશે વ્રત તપ અપાર, તે સ્ત્રી પામી હશે આ ભરથાર;
 કોઈ કહે ઇંદુ કોઈ કહે કામ, એને રૂપે હારશે કેશવ રામ.
 પતિવ્રતાનાં મોહશે મન, મર્મ વચન બોલે સ્ત્રીજન;
 કોઈ કહે હાઉ આવ્યો વિકાળ, દેખાડો રોતાં રહેશે બાળ
 ઘણી ચેષ્ટા પુંઠળથી થાય, સુષી સુદામો હસતા જાય; ૧૫
 પુંઠે બાળક કાંકરા નાખે, ઋષિજી રામકૃષ્ણ મુખથી ભાખે.
 પાડે તાળી વળડે ગાલ, પુંઠે ફરી વળ્યાં નહાનાં બાળ;
 કોઈ વૃદ્ધ બદલે દીઠા ઋષી, સાધુની દૃષ્ટિ તેણે ઓળખી.
 તેણે બાળક સહુ કાઢ્યાં હાંકી, પૂછ્યા સમાચાર ઉભા રાખી;
 કૃપાનાથ ક્યાંથી આવ્યા, આ પુરને ક્યમ કીધી મયા. ૨૦
 પ્રત્યુત્તર બોલ્યા ઋષિજન, મને હરિ દર્શનનું મન;
 તે બદલે કીધો ઉપકાર, દેખાડી દીધું રાજદ્વાર.
 હરિ મંદિર આવ્યા ઋષિરાય, ઉભા રસ્તે ચાલ્યું નવજય;
 દ્વારપાળ દિગ્પાળ સમાન, ધામ ઓટલે ઉઝ્યા ભાણુ.
 શોભે હાટ ઓટાં ને ચોક, છન્નં ઝરૂંખાં બારી ગોખ; ૨૫
 અટારી જળી મેડી માળ, જડિત કડેડા ઝાકઝમાળ.
 ચળકે કામ ત્યાં મીનાકારી, અમરાપુરી નાંખું ઓવારી;
 સભામાં સ્ફટિકમણિના થંભ, થઈ રહ્યો છે નાટારંભ.
 મૃદંગ ઉપંગ મધુરા તાળ, ગાયે હરિતણાં* ગીત રસાળ;
 રમકે ઝમકે ધ્રુવરી થાય, તે સુદામોજી જોતા જાય. ૩૦
 ધળ પતાકા કળશ બિરાજે, બંગડ બંગડ હુંદુભિ વાજે;
 બોલે શરણાઈ નફેરી, ઉત્સવ મંગળ શેરીએ શેરી.
 હરતા ફરતા હીરે ઘોડા, બાંધ્યા હેમતણા અછોડા;

*મૂળમાં “હરિણના” પાઠ છે, પણ તે ભૂલ બરેલો ને લેખક દોષથી
 રહી ગયેલો લાગે છે. પ્રસંગ જોતાં “હરિતણાં” પાઠજ સારો લાગે છે.
 “હરિણનાં” ને બદલે “ગુણજન” પાઠ મળી આવે છે તે પણ સારો છે.

ડોલે મહગળતા માતંગ, ગજશાળાનો નવલો રંગ.
 હેમકળસ ભરી લાવે પાણી, દાસીઓ બાણીએ ઈંદ્રાણી; ૩૫
 છપ્પન કોટી બદવની સભા, નવ રાખે દાનવની પ્રભા.
 અનંત ચોદા ઉભા પ્રતિહાર, સાચવે શામળિયાનું દાર;
 ત્યાં સુદામો ફેરા ફેરે, સંકલ્પ વિકલ્પ મનમાં કરે.
 ગહન દીસે છે કર્મની ગતિ, એક ગુરુના વિદ્યારથી;
 એ થઈ બેઠો પૃથ્વીપતિ, મારા ઘરમાં ખાવા રજ નથી. ૪૦
 રમાડતો ગોકુલ માંકડાં, ગુરુને ઘેર લાવતો લાકડાં;
 તે આજ બેઠો સિંહાસન ચડી, મારે તુંબડી ને લાકડી.
 વળી ઋષિને આવ્યું જ્ઞાન, અલ્પ જીવ હું એ ભગવાન;
 એકવાર પામું દર્શન, તો હું બાણે પામ્યો ઈંદ્રાસન.
 છે વિવેકી હરિના છડિદાર, પૂછ્યા સુદામાને સમાચાર; ૪૫
 માનુભાવ કેમ કરુણા કરી, તવ સુદામે વાણી ઓચરી.
 છું દુર્ગળ પ્રાણી અવતાર, માધવ સાથે છે મિત્રાચાર;
 પ્રભુને જઇ કહો મારા પ્રણામ, આવ્યો છે વિપ્ર સુદામો નામ.

વલણ.

નામ સુદામો જઈ કહો, ગયો ઘરમાં પ્રતિહારરે;
 એક દાસી સાથે કહાવિયા, શ્રીકૃષ્ણને સમાચારરે. ૫૦

કડવું ૭ મુ -રાગ મારુ

સૂતા શય્યાએ શ્રીઅવિનાશરે, અષ્ટ પટરાણીઓ છે બે પાસરે;
 રુદ્ધિભી તળાંસે પાયરે, મિત્રવિન્દા ઢોળે છે વાયરે.
 ધર્યું દર્પણ ભદ્રા નારીરે, બંધુવતીએ ગ્રહી જળ ગારીરે;
 યજ્ઞકર્દમ સત્યા સેવેરે, કાલિંદીજી અગર ઉસેવેરે.
 લક્ષ્મણ તાંબુલ લાવેરે, સત્યભામા ખીડી ખવરાવેરે; ૫

હરિ પોઢ્યા હિડોળા ખાટરે, પાસે પટરાણી છે આઠરે.
 ખીજ સોળ સહસ્ર શત શ્યામારે, કોઈ હંસગતિ ગજગામારે;
 મૃગાનેણી ને ચંદ્રચકોરીરે, કોઈ શ્યામલડી કોઈ ગોરીરે.
 કોઈ મુખ્યા બાળ ક્રીશોરીરે, ખળકાવે કંકણ મોરીરે;
 ચપળા ચિતડું લે ચોરીરે, કોટે હાર કંચુકી કેરીરે.૧૦

કોઈ ચતુરા સંગીત નાચેરે, કોઈ રીઝવે ને ઘણું રાચેરે;
 એક ખીજને વાતે વાસેરે, સરખા સરખી ઉભી પાસેરે.
 હરિ આગળ હરિગુણ ગાતીરે, વસ્ત્ર વિરાજે નાનાભાતીરે;
 ચંગ ઉપંગ મૃદંગ ઘણાં ગાજેરે, શ્રીમંડળ વેણા વાજેરે.
 ગાંધર્વીકળા કોઈ કરતીરે, શુભ વાયક મુખ ઉચરતીરે;૧૫
 ચતુરા નવ ચૂકે તાળીરે, યોગે મર્મવચન મરમાળીરે;
 જેથી રીઝે પ્રાણાધારરે, એમ થઈ રહ્યો થેઈથેઈકારરે;
 એવે દાસી ધાતી આવીરે, જોઈ નાથે પાસે યોલાવીરે.
 યોલી સાહેલી શિર નામીરે, દ્વારે દ્વિજ આવ્યો કોઈ સ્વામીરે;
 ન હોય નારદ અવશ્યમેવરે, નહીં વસિષ્ઠ ને વામદેવરે.૨૦

ન હોય દુર્વાસા ને અગસ્ત્યરે, મેં તો ઋષિ જોયા છે સમસ્તરે;
 નહીં વિશ્વામિત્ર કે અત્રીરે, નથી લાવ્યો ચિટ્ટી કે પત્રીરે.
 દુઃખી દરિદ્ર સરખો ભાસેરે, એક તુંખી પાત્ર છે પાસેરે;
 પિંગળ જટા ભસ્મે ભરિયોરે, ક્ષુધારૂપી નારીને વરિયોરે.
 શેરિયે શેરિયે થોકાથોકરે, તેને જોવા મળ્યા બહુ લોકરે;૨૫
 તેણે કહાવ્યું કરી પ્રણામરે, માફ વિપ્ર સુદામો છે નામરે.
 એમ દાસી કહે કર જોડરે, ખરો ખરો કહે રણછોડરે;
 મારો બાળ સનેહી સુદામોરે, હું દુઃખીયાનો વિસામોરે.
 ઉઠી ધાયા જાદવ રાયરે, નવ પહેર્યાં મોનં પાયરે;
 પીતાંબર ભૂમિ ભરાયરે, રાણી રુદ્રમિણી ઉંચાં સાયરે.૩૦

અતિ આનંદે ફૂલી કાયરે, હરિ દોડે ને શ્વાસે ભરાયરે;
 પડે આખડે બેઠા થાયરે, એક પળ તે ભુગ જેવી જાયરે.
 સ્ત્રીએને કહી ગયા લગવાનરે, પૂજા થાળ કરે સાવધાનરે;
 હું જે ભોગવું રાજ્યાસનરે, તે તો એ પ્રાદ્મણું પુન્યરે.
 જે કોઈ નમશે એના ચરણ ઝાલીરે, તે નારી સહુપે મને વહાલીરેડપ
 તવ સ્ત્રી સહુ પાછી ફરતીરે, સામગ્રી પૂજાની કરતીરે.
 સહુ કહે માંહો માંહી બાઈરે, કેવા હશે શ્રીકૃષ્ણના ભાઈરે;
 જેને શ્યામળિયાશું કનેહરે, હશે કંદર્પ સરખો દેહરે.
 લઈ પૂજના ઉપહારરે, રહી ઉભી સોળ હજારરે;
 બાધ લોચનનું મુખ લીજેરે, આજ જેઠનું દર્શન કીજેરે.૪૦
 ઋષિ શુકલ કહે સુણ રાયરે, શ્યામળિયોલ મળવા જાયરે;
 છખીલેજીએ છૂટી આવેરે, દીધી દોટ તે દીનદયાળેરે.
 સુદામે દીઠા કૃષ્ણ દેવરે, છૂટ્યાં આંસુ શ્રાવણ નેવરે;
 જૂએ કૌતક ચારે વર્ણરે, ક્યાં આ વિપ્ર ક્યાં અશરણુશર્ણરે.
 જૂએ દેવ વિમાને ચડિયારે, પ્રભુ ઋષિજીને પાય પડિયારે;૪૫
 હરિ ઉઠાડ્યા ગ્રહી હાથરે, ઋષિજી લીધા હેંડા સાથરે.
 મળ્યા જાદવ જોવા પૂંકેરે, પ્રેમનાં આલિંગન નવ છૂટેરે;
 મુખ અન્યોઅન્યે જોયાંરે, હરિનાં આંસુ સુદામે લોયાંરે.
 તુંખીપાત્ર ઉલાળીને લીધુંરે, દાસત્વ દયાળે કીધુંરે;
 ઋષિ પાવન કર્યું મુજગામરે, તમે પવિત્ર કર્યો રંક ધામરે.૫૦
 તેડી આવ્યા વિશ્વાધારરે, મંદિરમાં હરખથી અપારરે;
 હસ્ત ઝાલી હરખે મુરારીરે, જોઈ હાસ્ય કરે સહુ નારીરે.
 ઘણું વાંકાબોલાં સત્યભામારે, આવા પુટડા મિત્ર સુદામારે;
 હરિ તેને ઉડીને શું ધાયારે. ભલી નહાનપણાની માયારે.
 ભલી જોવા સરખી જોડીરે, હરિને સોધો એને રાખોડીરે;૫૫

જે કોઈ બાળક ખહાર નિકળશેરે, તે તો કાકાને દેખી છળશેરે.
તવ બોલ્યાં રુકમિણી રાણીરે, તમે બોલો છો શું બાણીરે.

વલણ.

શું બોલો વિરમય થઈ, હરિભક્તને ઓળખો નહીં;
એસાઠયા મિત્રને શય્યા ઉપર, ઢાળે વાયુ હરિ ઉભા રહી. ૫૬

કંઠવું ૮ મું—રાગ સોરઠી.

ભક્તાધીન દીનને પૂજે, દાસ પોતાનો બાણી;
સુખશય્યાપર ઋષિને બેસાડી, ચમર કરે ચક્રપાણિરે. ભક્તા.
નેત્રસમશ્યા નાથે કીધી, આવી અષ્ટ પટરાણી;
મંદ મંદ હસે સત્યભામા, આઘો ઘુંઘટ તાણી રે. ભક્તા.
જેના નાભિકમળથી બ્રહ્મા પ્રગટયા, આજગ પળમાં કીધું; ૫
જેણે સુખમાં જગત દેખાડયું, માતાનું મન લીધું રે. ભક્તા.
વિશ્વામિત્ર સરખા તાપસને, દોહલે દર્શન દીધું;
તેણે સુદામાના પગ પખાળી, પ્રીતે પાદોદક પીધું રે. ભક્તા.
પોતાને ઓઢવાની પીત પછેડીએ, લોહ્યા ઋષિના પાય;
ઉભા રહી કર વિઝણો ગ્રહીને, વિકુલ ઢાળે વાયરે. ભક્તા. ૧૦
થાળ ભરી વેદર્થી લાવ્યાં, ઘૃતપકવ પકવાન્ન;
શર્કરા સંયુક્ત ઋષિને, કરાવ્યાં પયપાનરે. ભક્તા.
શુદ્ધાચમન તંબોળ ખવરાવ્યાં, ધરી પ્રેમ શામળવાન;
વાધું તે પ્રસાદ પ્રમાણે, આરોગ્યા ભગવાનરે. ભક્તા.
જે સુખ આપ્યું સુદામાને, તે હરિ બ્રહ્માદિકને નાપે; ૧૫
ફરી ફરી સુખ જુએ મુનિનું, આનંદ મુકુંદને વ્યાપેરે. ભક્તા.
સુદામાને ચિંતા મોટી, રખે દેખે કાયા કાંપે;
પેલી ખાંઠડી તાંદુલતણી તે, જંઘા નીચે લેઈ ચાંપેરે. ભક્તા.

વલ્લભ.

જંઘા નીચે ચાંપે ઋષિ, ગાંઠડી તાંદુલતણી;
પ્રેમાનંદ પ્રભુ પરમેશ્વરને, જાણ્યાતણી ગત્ય છે ઘણી. ૨૦

કડવું ૯ મું.-રાગ મહાર.

ગોવિંદે માંડી ગોઠડી, કહોને મિત્ર અમારા;
સાંભળવા આતુર છું, સમાચાર તમારા. ગોવિંદે.
શે દુઃખે તમે દૂખળા, એવી ચિંતા કેહી;
મન મૂકીને કહો મને, મારા બાળ સનેહી. ગોવિંદે.
કોઈ સદ્ગુરુ તમને મળ્યો, તેણે કાન શું કૂંક્યો; ૫
વેરાગી ત્યાગી થયા, સંસાર શું મૂક્યો. ગોવિંદે.
શરીર પ્રજાળ્યું જોગથી, તપે દુઃખે દેહી;
છો તે કિયે દુઃખે દૂખળા, મારા પૂર્વ સનેહી. ગોવિંદે.
કે શત્રુ કોઈ માથે થયો, ઘણાં દુઃખનો દાતા;
કે કાંઈ ચોરીએ ગયું, તેણે નહિ સુખશાતા. ગોવિંદે. ૧૦
કાંઈ ધાતુપાત્ર કને નહીં, આવ્યા તુંબડું લેઈ;
વસ્ત્ર નથી કાંઈ પહેરવા, મારા બાળસનેહી. ગોવિંદે.
કે સુખ નથી સંસારનું, કાંઈ કર્મને દોષે;
લાભી અમારાં વઢકણાં, તે શું લોહીડું શોષે. ગોવિંદે.
કે શું ઉદર ભરાતું નથી, તેણે સૂકી દેહી; ૧૫
એ દુઃખમાં કીયું દુઃખ છે, મારા પૂર્વ સનેહી. ગોવિંદે.
પછી સુદામોજી જોલિયા, પ્રભુને શીશ નામી;
તમારું અજાણ્યું કાંઈ નથી, છો અંતરજામી. ગોવિંદે.
અમને તો દુઃખ વિજોગતું, નહીં પ્રભુજી પાસે;
આજ હરિ હુંને જો મળ્યા, પિંડ પુષ્પ થાશે. ગોવિંદે. ૨૦

કડવું ૧૦ સું — રાગ રામઘ્રી.

પછી શામળિયો બોલિયા, તને સાંભરેરે;

હાલ નહાનપણની પેર, મને કેમ વિસરેરે.

આપણ બે મહિના પાસે રહ્યા, તને. હાલ સાંદીપનિ ઋષિને ઘેર. મને.
અન્નભિક્ષા માગી લાવતા, તને. હાલ જમતા ત્રણે બ્રાત; મને.
આપણ સૂતા એક સાથે, તને. સુખ દુઃખની કરતા વાત. મને. ૫
પાછલી રાતના જાગતા, તને. હાલ કરતા વેદની ધુન્ય; મને.
ગુરુ આપણા ગામે ગયા, તને. હાલ જાયવા કોઈક મુન્ય. મને.
કામ દીધું ગોરાણિયે, તને. કહ્યું લઈ આવેને કાષ્ઠ; મને.
શરીર આપણા ઉઠ્યાં, તને. હાલ માથે તાપો અરિષ્ઠ. મને.
સ્કંધે કહોવાડા ધર્યો, તને. ઘણું દૂર ગયા રણછોડ; મને. ૧૦
આપણ વાદવદા ત્રણે બાંધવા, તને. હાલ ફાડ્યું મોટું ખોડ. મને.
ત્રણે ભારા બાંધ્યા દોરડે, તને. હાલ આવ્યા બારે મેહ; મને.
શીતળ વાયુ વાયો ઘણો, તને. ટાઢે થરથર મુળે દેહ. મને.
નદીએ પૂર આવ્યું ઘણું, તને. ઘન વરસ્યો મૂશળધાર; મને.
એકે દિશા સૂઝી નહીં, તને. થયા વીજતણા ચમકાર. મને. ૧૫
ગુરુલ ખોળવા નીસર્યો, તને. કહ્યું સ્ત્રીને કીધો તે દેર; મને.
આપણને હૃદિયાશું ચાંપિયા, તને. પછે તેડીને લાવ્યા ઘેર. મને.
ગેશાણી ગો દોતાં હતાં, તને. હતી દોણી માવ્યાની ટેવ; મને.
મેં નિશાળેથી કર વધારિયો, તને. હાલ દીધી દોણી તતખેવ. મને.
જ્ઞાન થયું ગુરુપત્નીને, તને. તમને જાણ્યા જગદાધાર; મને. ૨૦
ગુરુદક્ષિણામાં માગિયું, તને. હાલ મૃત્યુ પામ્યો જે કુમાર. મને.
મેં સાગરમાં ઝંપાવિયું, તને. તમે શોધ્યાં સપ્ત પાતાળ; મને. ૨૫
હું પંચાનન શંખ લાવિયો, તને. હાલ દેત્યનો આણ્યો કાળ. મને

સંયમની પુરી હું ગયો, તને. પછે આવી મળ્યો જમરાય; મને,
પુત્ર ગોરાણીને આપિયો. તને. હાજી પછે થયા વિદાય. મને. ૨૫
આપણે તે દિનથી જૂદા પડ્યા, તને. હાજી ફરીને મળીયા આજ; મને,
હું તુજ પાસે વિદ્યા ભણ્યો, તને. મને મોટો કર્યો મહારાજ. મને,

વલણ.

મહારાજ લાજ નિજ દાસની, વધારો છો શ્રીહરિ;
પછી હરિદ્ર ખોવા દાસનાં, સૌમ્ય દષ્ટિ સ્થામે કરી. ૨૬

કડવું ૧૧ મું—રાગ વસંત.

સકળ સુંદરીઓ દેખતાં, ગોષ્ઠિ ગોવિન્દે કીધી;
પછે હરિદ્ર ખોવા દાસનાં, ગાંઠડી દષ્ટિમાં લીધી. સકળ. ટેક
મનવાંછિત ફળ આજ હું પામ્યો, મિત્રજી મળવા આવ્યા;
અતુર ભાભીએ ભેટ મોકલી, કહો સખા શું લાવ્યા. સકળ.
અઢળક દળિયોરે સ્થામણિયો, મુષ્ટિ તાંદુલ માટે; ૫
ઈંદ્રનો વેલવ સેજમાં આપ્યો, સ્વદય સુખડી સાટે. સકળ.
ચરણ તળે ચાંપી રહ્યા સુદામો, કૃષ્ણજી કહે છે કહાડો;
અમળેજી ને ભેટ ન હોય તો, ફરસી દેખાડો. સકળ.
એ દેવતાને દુર્લભ દીસે, જાએ જાહવ રાય;
ને પવિત્ર સુખડી પ્રેમે આપો, તો ભવની ભાવઠ જાય. સકળ. ૧૦
ભગવાનની સ્ત્રીઓ ભર્મમાં ભૂલી, જૂએ મળી સમસ્ત;
અમૃત ફળ કે સંજીવન મણિ, હરિ હોડે છે હસ્ત. સકળ.
આમ હાર જ્યારે હાથ લગાડે, ઋષિ ખસેડે આમ;
ભજાહેત પોતે દેખાડે, સઉને સુંદરશ્યામ. સકળ.
અવલોકવા ઊભી સઉ નારી, કર ધરી કનકનાં પાત્ર; ૧૫
જહુપતિને જાએ સઉ નારી, અમને આપને તિલ માત્ર. સકળ.

સુદામો ચિંતામાં પડિયો, લલ્લન મારી જશે;
 ભર્મ ભાંગશે તાંદુલ દેખી, કૌતક મારું થાશે. સકળ.
 સ્ત્રીને કહેથી હું થયો લોભી, તુચ્છ ભેટ અહિંયાં આણી;
 લલ્લન લાખ ટકાની ખોઈ, ઘર ઘાટ્યું ધણિયાણી. સકળ. ૨૦
 સુદામાના મનની શોચના, શ્યામળીએ સડે જાણી;
 હસતાં ખસતાં પાસે આવી, તાંદુલ લીધા તાણી. સકળ.
 હેઠળ હેમની થાળી મેલી, વસ્તુ લેવા જગદીશ;
 છોડે છળીલો પાર ન આવે, ચીથરાં દશ વીશ. સકળ.
 પટરાણીઓ જોઈ અચરજ પામી, છે પારશ કે રત્ન; ૨૫
 અમર ક્ષણ કે સંજીવન મણિ, આવડું કીધું છે જતન. સકળ.
 કણ વેરાણા ને પાત્ર ભરાણું, જોઈ રહ્યો જીવતીનો સાથ;
 તાંદુલના કણ હૃદયે ચાંપી, બોલ્યા લક્ષ્મીનાથ. સકળ.
 સુદામા મેં આ અવનીમાં, લીધા બહુ અવતાર;
 આ તાંદુલનો સ્વાદ છે એવો, નથી આરોગ્યો એકેવાર. સકળ. ૩૦
 મોટા મોટા મિત્ર મેં જોયા, ધ્રુવ અંબરિષ પ્રહ્લાદ;
 આ તાંદુલનો એકે મિત્રે, દેખાડ્યો નથી સ્વાદ. સકળ.
 તુચ્છ ભેટ ભારે કરી માની, વિચાર્યું ભગવાન;
 સાત જન્મ સૂધી સુદામે, નથી કીધાં પુણ્યદાન. સકળ.
 બચક રૂપ થયા જગજીવન, પ્રીત હૃદેમાં વ્યાપી, ૩૫
 મુખમાં મુદિ તાંદુલ મૂક્યા, દારિદ્ર્ય નાખ્યાં કાપી. સકળ.
 કર મરડીને ગાંઠડી લીધી, સાથેનાં દુઃખ મોઝ્યાં;
 જેમ જેમ ચીથરાં છોડ્યાં નાથે, ભવના બંધન તોડ્યાં. સકળ
 બ્યારે તાંદુલ મુખમાં મૂક્યા, ઉડી છાપરી આકાશ,
 તેણે સ્થાનક સુદામાને થયા, સપ્ત ભૂમિના અવાસ. સકળ. ૪૦
 ઋષિપત્ની થયાં રુક્મિણીસરખાં, શ્યામ સરીખા પુત્ર;

એ વૈભવને કવિ શું વખાણે, જેવું કૃષ્ણનું ધર સૂત્ર. સકળ.
 શીલમુઠીજ્યારે મુખમાં મૂકે, ત્યાં ગ્રહો રુક્મિણીએ પાણ;
 એમાં શું એણું છે સ્વામી, અમને આપો ચતુરસુબળ. સકળ.
 અષ્ટ મહાસિદ્ધિ ને નવ નિધિ, તે મોકલી વણ માગી; ૪૫
 તે સુદામા નથી જાણતા, જે ભવની ભાવઠ ભાગી. સકળ.
 હાથી ડોલે ને હુંદલી યોલે, ગુણિજન ગાયે સાખી;
 જડિત હિંડોળો હેમનો બાંધી, હીંચે છે હરિણાક્ષી. સકળ.
 હીરા રત્ન કનકમય કોટી, હાર્યો દ્રવ્યે કુબેર;
 કોટિધ્વજ લાખેણાં વાળે, છાપન ઉપર ભેર. સકળ. ૫૦
 વલણ.

વાળે ભેર અખુટ ભંડારની, ત્રુઠ્યા શ્રીગોપાળરે;
 એમ રાત વાતમાં વહી ગઈ, થયો પ્રાતઃકાળરે. ૫૨

કડવું ૧૨ મું.—રાગ મેવાડો.

શુકલ કહે સાંભળ રાજન, પરમ કથા પ્રૌઢી પાવન;
 વળી વિચારે કમળાપતિ, મેં સુદામા સરખું આપ્યું નથી.
 અકેકો કણ જે તાંદુલતણે, ઈંદ્રાસનપે મોંઘો ઘણે.
 દુર્બળ દાસના ભાવની ભેટ, પરમ વિધિએ ભરાયું પેટ.
 હું એ સરખો થઈ વનમાં તાપું, વૈકુંઠની રિદ્ધિ એને આપું; ૫
 સોળ સહસ્ર સાથે રુક્મિણી, સેવા કરે સુદામા તણી.
 દારિકા આપવા ઇચ્છા કરી, વળિ મુંડી શ્રીનાથે ભરી;
 ત્યારે રુક્મિણીએ સહાયો હાથ, અમે અપરાધ શો કીધો નાથ.
 સામું બેઈ રહ્યાં દંપતી, સોળ સહસ્રમાં પ્રીછતી નથી;
 સકળ નારીને કરુણા કરી, તાંદુલ વહેંચી આપ્યા હરિ. ૧૦

તેમાં મૂક્યો સ્વાદ અપાર, સ્ત્રી આગળ રાખ્યો મિત્રનો ભાર;
 હાસ્ય વિનોદ કરતાં વહી શર્વરી, થયો પ્રાત સુદામે જાગ્યા હરિ.
 મને વિદાય કરો જગજીવન, હરિ કહે પધારિયે સ્વામીન;
 વળી કૃપા કરજો કોઈ સમે, ઠાલે હાથે નરહરિ નમે.
 પ્રભુ પેળ લગી વોળાવા જાય, કોડી એક ન મૂકી કરમાંય; ૧૫
 સત્યભામા કહે સુણે જાંબુવતી, કૃપણ થયા કેમ કમળાપતિ.
 ગ્રાહ્ય વળી મિત્ર પોતાતણો, દરિદ્ર દુઃખે પીડેલો ઘણો;
 તેને વાળ્યો નિર્મુખ ફરી રુદ્ધિણી કહે શું સમજો સુંદરી.
 બેલડિયે વળગ્યા વિશ્વાધાર, સુદામે જાતાં કયો વિચાર;
 એના વૈભવ આગળ વળિયો છેક, પણ મને ન આપી કોડી એક. ૨૦
 સ્ત્રીની ચોરી મનમાં ધરી, પણ કાંઈક ગુપ્ત મને આપશે હરિ;
 માધવ માર્ગે વોળાવા ગયા, પછી સુદામોજી ઊભા રહ્યા.
 વિકૃલજી હવે પાછા વળો, તવ ભેટીને રોયા રથામળો,
 વળ્યા કૃષ્ણ ફરી મળજો કહી, પણ કરમાં કાંઈ મૂક્યું નહીં.
 ઋષિ સુદામે મૂક્યો નિઃશ્વાસ, ચાલ્યો ગ્રાહ્ય ધર્મને નિરાશ; ૨૫
 ઋષિ પામ્યો મનમાં સંતાપ, નિંદા કરવા લાગ્યો આપ.
 હું માગવા આવ્યો મિત્ર કને, તેપે મૃત્યુ શેનાવ્યું મને;
 સ્ત્રીજિત નર તે શબ સમાન, રંડાએ ઉપજાવ્યું અપમાન.
 એકાંતરા મળે જો અન્ન, કેદ મૂળ કીજે પ્રાશન;
 ભૂખે મરે બાળક નહાનડાં, ખવરાવિયે સૂકાં પાંદડાં. ૩૦
 પવન પ્રાશીને ભરીએ પેટ, નીચ પુરુષની કરીએ વેઠ,
 કાષ્ઠ કે તૃણનો વિકેય કરી, અથવા પરધેર પાણી ભરી.
 અથવા વિષ પીને પોહીએ, પણ મિત્ર કને કર નવ યોદ્ધાએ;
 અજાયક વ્રત મૂક્યું આજ, ખોઈ લાખ ટકાની લાજ.
 દામોદરે મને કીધી દયા, મૂળગા મારા તાંદુલ ગયા; ૩૫

કૃપણને ધન હોયે ધણું, એને નગર છે સોના તણું.
 બાંધી મુઠી ને મિત્રાચાર, મોટો નિર્હય નંદકુમાર;
 એને આપતાં શું ઓછું થાત, હું દુર્બળની ભાવક જાત.
 સામા મળી મને ભેટયા હરિ, પાગપખાળીને પબ કરી;
 આસન વ્યંજન ભોજન ભણું, મુજ રોકને કોણ કરે એટલું. ૪૦
 એ સર્વ ધૂર્ત કપટીની સેવા, લટપટ કરી મારા તાંદુલ લેવા;
 જેનું લે તેનો નવરાખે ભાર, હરિને નિહુ તો મને ધિક્કાર.
 જો ગોપીનાં મન લીધાં હરી, તો કમળાનું સુખ પામ્યાં સુંદરી,
 ઋષિપત્નીનાં બાધાં અજ, તો સાયુજ્ય મુક્તિ પામ્યાં સ્ત્રીજન.
 ચંદન કુખજાળનું લીધ, સ્વરૂપ લક્ષ્મી સમાણું કીધ; ૪૫
 જો ભાણ પત્રનો કીધો આહાર, તો વિદુર તાર્યો સંસાર.
 કૃપા કરી મને જગદાધાર, પણ મારું કર્મ કઠોર અપાર;
 વિવેક જ્ઞાન સુદામે ગ્રહ્યું, ધન નાશ્યું તો સાફ થયું.
 ધને કરી મદ મુજને થાત, ભક્તિ પ્રભુની ભૂલી જાત;
 કૃષ્ણે મુજને કરુણા કરી, દારિદ્ર દુઃખ ન લીધું હરી, ૫૦
 સુખમાં વ્યાપે કોધ ને કામ, દુઃખમાં સાંભરે કેશવ રામ.

વલણ.

રામ સાંભરે વૈરાગ્યથી, ઋષિ જ્ઞાનઘોડે ચડયા;
 વિચાર કરતાં ગામ આગ્યું, ધામ દેખી ભૂલા પડયા. ૫૩

કડવું ૧૩ મું—રાગ રામઘી.

શુકલ ભાષે હરિગુણગામળ, દીકું સુંદર કંચનધામળ;
 મેડી અટારી અહ્ભુત કામળ, ઋષિ વિચારે ભૂલ્યો ઠામળ.

ઢાળ.

ઠામ ભૂલ્યો પણ ગ્રામ નિશ્ચે, ધામ કોઈ ધનવંતનાં;
 એ ભુવનમાં વસતા હશે, જોણે સેવ્યાં ચરણ ભગવંતનાં.
 એવું વિચારી વિગ્ર વગિયો, બધું નગર અવલોકન કરી, ૫
 ઋષિ ઇચ્છા આણી સર્વ જોતા, તે ભુવન પાછળ ફેરા ફરી.
 પછી સુદામો પડ્યા સાંસામાં, વિચાર કરે વેગળા જઈ;
 આ ભુવન કોણે કર્યો હશે, પર્યંકુટી મારી કયાં ગઈ.
 એ વિશ્વકર્મા રચી રચના, મનુષ્ય પામર શું કરે;
 કુટુંબ માફે કયાં ગયું, ઋષિ વામ દક્ષિણ ફેરા ફેરે. ૧૦
 કોઈ કીર્તિ યોલે હસ્તી ડોલે, હયશાળામાં હય હણહણે;
 દાસીકનક કલશ ભરી પાણી લાવે, ઉભા અયુતસેવક આંગણે.
 હુંહલી વાળે ઢોલ ગાળે, મંડપ તાંડવ થાય છે;
 મૃદંગ ધમકે ઘુઘરી ધમકે, ગીત ગુણીજન ગાય છે.
 જોઈ સુદામે નિઃશ્વાસ મૂક્યો, કોઈ છત્રપતિનાં ઘર થયાં; ૧૫
 આશ્રમ ગયાનું દુઃખ નથી, પણ બાળક મારાં કયાં ગયાં.
 હોમશાળા રુદ્રાક્ષમાળા, મારી પત્ર કુશની સાદડી;
 ગોપીચંદન સન્માર્જની ગઈ, વિપત્તિ આવડી ક્યમ પડી.
 દેવની ગતિ ગહન હીસે, પડ્યો પ્રાણ કર્મ આધીન;
 કુટુંબ વિટળની વેદના, હુંને દેવે દંડ્યો દીન, ૨૦
 તુટી સરખી ઝૂંપડી ને, હુંટી સરખી નાર;
 સહ્યાં સરખાં છોકરાં, નવ મળ્યાં ખીજ વાર.
 સંકલ્પ વિકલ્પ કોટી કરતાં, ઋષિ આવાગમન હિંડોળે ચડ્યા;
 બારીએ બેસી પંથ જોતાં. નિજ કંથ સ્ત્રીની દષ્ટે પડ્યા.
 સાહેલી એક સહસ્ર લેઈને, સતી ગઈ પતિને તેડવા; ૨૫
 જળઝારી ભરીને નારી બાએ, બાણે હસ્તિની કલશ રેડવા.

હંસગામિની ને હર્ષ પૂરણ, અભિલાષ મનમાં ધચ્છિયા;
 ગાંઝર ઝમકે ઘુઘરી ધમકે, વાળે અણુવટ વીંછિયા.
 સુદામે બાણી આવી રાણી, ઇંદ્રાણી કે રુદ્રમિણી;
 સાવિત્રી કે સરસ્વતી, કે શક્તિ શિવશંકરતણી. ૩૦
 સાહેલી સહુ વીંટી વળી, પશિની લાગી પાય;
 પળ કરી પાલવ ગ્રહો, તવ ઋષિજી નાઠા જાય.
 થેર થર ધુળે ને કાંઈ ન સૂળે, છૂટી જટા ઉઘાડે શીશ;
 હસ્ત ગ્રહેવા જાય સુંદરી, તવ ઋષિજી પાડે ચીસ.
 હું તો સેજે જોઈ છું ધર નવાં, મને નથી કપટ વિચાર; ૩૧
 હું તો વૃદ્ધ ને તમો જોખન નારી, છે કઠણ લોકાચાર.
 લોગાસકત હું નથી આવ્યો, મને પરમેશ્વરની આણ;
 બવા દો મને કાં દમો છો, તમને હજો કલ્યાણ.
 આંગણમાં કોઈ નર નથી, આ દીસે સ્ત્રીનું રાજ્ય;
 તમને પાપણીઓ પરમેશ્વર પૂછશે, હુંને કાં આણોછો વાજ્ય. ૪૦
 ઋષિપત્ની કહે સ્વામી મારા, તમે રખે દેતા શાપ;
 દારિદ્ર્ય ગયાં નવાં ધર થયાં, શ્રીકૃષ્ણ ચરણપ્રતાપ.
 એવું કહી કર ગ્રહીને ચાલી, તું સાંભળ પરીક્ષિત ભૂપ;
 સુદામો પેઠા પોળમાં, થયું કૃષ્ણ સરખું રૂપ.

વલણ.

રૂપે બીજા કૃષ્ણજી, જરા ગર્હ ને જોખન આવિયું; ૪૫
 બેલડિયે વળગ્યાં દંપતી, બાણે કામ જોડું લળવિયું. ૪૬

કડવું ૧૪મું.-રાગ ધનાશ્રી.

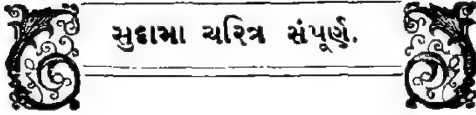
નિજ મંદિર સુદામો ગયા, તતક્ષણ કૃષ્ણજી સરખા થયા;
 દંપતી રાજ્યશોભાએ ભર્યાં, શ્રીકૃષ્ણ દુઃખ દોડેલાં હર્યાં.

દોહેલાં ગયાં ને સોહેલાં થયાં, ભર્યાં લવન લક્ષ્મી વડે;
 એક મુષ્ટિ તાંદુલ આરોગ્યા, તે લક્ષ જશે નવ જડે.
 વસન વાહન લવન લોજન, ભૂષણુ ભવ્ય ભંડાર. ૫
 ચામર, આસન, છત્ર ખિરાળે ઇન્દ્રનો અધિકાર;
 મેડી અટારી છન્નં બળી, ઝળકે મીનાકારી કામ;
 સ્ક્રાટિક મણિએ સ્થંભ જડ્યાછે, કૈલાસ સરખું ધામ.
 વિશ્વકર્મા ભૂલે પ્રહ્મા, જોઈ લવનનો ભાવ;
 માણેક મુકતા રત્ન હીરા, ઝવેર જોત્ય જડાવ. ૧૦
 ગોળી ગોળા ઘડા ગાગર, સર્વે કનકનાં પાત્ર;
 સુદામાના વૈભવ આગળ, કુળેર તે કોણુ માત્ર.
 ત્યાં જાત્રીકનાં બહુ જુથ આવે, નિર્મુખ કોઈ નવ જાત્ર;
 જેને સુદામો દાન આપે, લક્ષપતિ તે થાત્ર.
 ઋષિ સુદામાના પુર વિષે, ન મળે દરિદ્રી કોય; ૧૫
 કોટિધ્વજ ને લક્ષ્મીપદ, અકાળ મૃત્યુ ન હોય.
 યદ્યપિ વૈભવ ઇન્દ્રનો પણ, ઋષિ રહે છે ઉદાસ;
 વિજેગ રાખે જોગનો, થઈ ગૃહસ્થ પાળે સંન્યાસ.
 વેદાધ્યયન અગ્નિહોત્ર હોમે, રાખે પ્રભુનું ધ્યાન;
 માળા ન મૂકે ભક્તિ ન ચૂકે, એવા વૈષ્ણવ ઋષિ ભગવાન. ૨૦
 સુદામાનું ચરિત્ર સાંભળે, તેનું દુઃખ દારિદ્ર્ય જાય;
 ભવ દુઃખ વામે મુક્તિ પામે, મળે માધવરાય.
 વીરક્ષેત્ર વડોદરં, ગુજરાત મધ્યે ગામ;
 ચતુર્વંશી જ્ઞાતિ પ્રાક્ષણુ, ભટ પ્રેમાનંદ નામ.
 સંવત સત્તર આઠત્રીસમાં, શ્રાવણ શુદ્ધ નિદાન; ૨૫
 તિથિ તૃતીયા ને ભૃગુવારે, પદબંધ કીધું આખ્યાન.

ઉદર નિમિત્તે મુરત સેયું, ને ગામ નંદરખાર;
નંદીપુરામાં કીધી કથા, જથાબુદ્ધિ અનુસાર.

વલણુ.

બુદ્ધિમાને કથા કીધી, કરનારે લીલા કરી;
લટ પ્રેમાનંદ નામ મિથ્યા, શ્રોતા બોલો જે હરિ. ૩૦



ॐ श्री हरिः

विवेचन

કડવું ૧ છું.

૧-૨. કોઈ પણ ગ્રંથનો આરંભ કરતા પહેલાં મંગલાચરણ કરવાનો પ્રાચીન ગ્રંથકારોનો રિવાજ છે. મગલ એટલે કલ્યાણ. તેથી કલ્યાણની ઇચ્છાથી આરંભમાં કોઈ દેવની સ્તુતિ કરવી તેનું નામ મંગલાચરણ. મંગલાચરણ કરવાથી ગ્રંથની સમાપ્તિ નિર્વિઘ્ને થાય છે અને જે દેવની સ્તુતિ કરવામાં આવી હોય તે દેવ ગ્રંથ લખવામાં સારી યુક્તિની પ્રેરણા કરે છે એમ ગ્રંથકારો માને છે. આ રિવાજ પ્રમાણે કવિ પ્રેમાનંદ પણ સુદામા ચરિત્રના આરંભમાં આ એ લીટીથી મંગલાચરણ કરી પોતાના ગુરુ, ગણપતિ, અંબામાતા અને સરસ્વતીનું સ્મરણ કરે છે, અને તેમની પ્રસેધી “ પ્રબળ ગતિ અને વિમળ મતિ ” માગે છે. ગુરુ અગ્નિજ્ઞાનેશ્વર નાશ કરી જ્ઞાન આપનાર છે; તેમના આપેલા જ્ઞાનવડેજ ગ્રંથ લખવાની શક્તિ આવે છે; માટે પ્રથમ તેમનું સ્મરણ કરે છે. ગણપતિ વિઘ્ન નાશ કરનાર દેવ છે. અંબાજી શક્તિસ્વરૂપ હોવા શક્તિદાતા છે, અને સરસ્વતી વાણીની અધિષ્ઠાત્રી દેવી છે, તેથી વિઘ્ન નાશ થવા, ગ્રંથ લખવાની શક્તિ આવવા, અને શુદ્ધ વાણી પ્રાપ્ત થવા કવિ ગણપતિ, અંબાજી અને સરસ્વતીનું સ્મરણ કરે છે. કાર્યારંભે દેવતા સ્મરણને માટે હિંદુશાસ્ત્રોમાં આમ કહ્યું છે:—

विनायकं गुरुं भानुं ब्रह्मविष्णुमहेश्वरान् ।

सरस्वतीं प्रणम्यादौ सर्वकार्यार्थं सिद्धये ॥

સર્વ કાર્યની સિદ્ધિને માટે કોઈ પણ કાર્યની શરૂઆતમાં ગણપતિ, ગુરુ, સૂર્ય, બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શંકર, અને સરસ્વતીને પ્રણામ કરવા જોઈએ.

૧. શ્રી-લક્ષ્મી. શોભા, માન અથવા મહત્તાસૂચક શબ્દ. માન અથવા મહત્તા ખતાવવાને નામની પહેલાં શ્રી મૂકવામાં આવે છે. જેમકે,

શ્રીકૃષ્ણ, શ્રીવિષ્ણુ, વગેરે. દરજ્જા પ્રમાણે નામની પહેલાં મૂકવાની શ્રીની સંખ્યા જુદી જુદી હોય છે. અતિશય મહત્તા બતાવવા ૧૦૦૮ કે તેથી પણ વધારે શ્રી નામની પહેલાં મૂકવામાં આવે છે. પરંતુ સામાન્ય નિયમ આ પ્રમાણે છે:—

**षड्गुरोः स्वामिनां पंच द्वे भृत्येऽब्धिमितारिणौ ।
श्रीकाराच्च त्रयो मित्रे एकैकः पुत्रमार्ययोः ॥**

અર્થાત્ ગુરુના નામ આગળ ૬, પોતાના માલીકના નામ આગળ ૫, ચાકરના નામ આગળ ૨, શત્રુના નામ આગળ ૭, મિત્રના નામ આગળ ૩, અને સ્ત્રી તથા પુત્રના નામ આગળ ૧ શ્રી મુકાય છે. પરંતુ આ નિયમ કાગળ લખતી વખતનો છે. સામાન્ય માનસરૂઢ તો એકજ શ્રી લગાડાય છે.

કેટલીક વખત નામની પછી પણ શ્રી મૂકવામાં આવે છે અને તે વખતે તેનો અર્થ શોભા અથવા લક્ષ્મી થાય છે. જેમકે વનશ્રી-વનની શોભા, વિજયશ્રી-વિજયની લક્ષ્મી, વીરશ્રી-વીરપુરુષનું તેજ. તેમજ માતૃશ્રી, પિતાશ્રી એમ પણ લખાય છે.

ગુરુ—જ્ઞાનદાતા, જેની પાસેથી વિદ્યા બળ્યા હોઈએ તે. ગુરુ એ પ્રદારના ગણાય છે. જેની પાસેથી વિદ્યાદાન લીધું હોય તે, અને ઈશ્વર-પ્રાપ્તિને માટે ધર્મોપદેશ જેની પાસેથી લીધો હોય તે. અને ગુરુ સરખા પૂજનીય ગણાય છે. ગુરુ સર્વદેવમય છે તેથી દેવની પેઠે તેમને માન આપવામાં આવે છે, અને ગુરુદેવ કહેવાય છે. ભાવિક લોકો ગુરુને ઈશ્વરથી પણ અધિક માને છે. અને કહે છે કે—

**गुरु गोविंद दोनो खडे, किस्तकुं लागुं पाय;
बलिहारी गुरु देवकी, जिने गोविंद दियो बताय.**

ઈશ્વરને ઓળખાવનાર ગુરુ છે તેથી ઈશ્વર કરતાં ગુરુની શ્રદ્ધતા વર્ણવી છે.

गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णु गुरुर्देवो महेश्वरः ।

એમ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, અને મહેશ્વર એ ત્રણે દેવરૂપ ગુરુ છે એવું

ગુરુગીતામાં કહેલું છે. તેથી ત્રેમાનંદ પણ પોતાના ગુરુને દેવ કહે એ વ્યાખ્યા છે.

દેવ—(દિવ્ પ્રકાશનું, to shine)

ગુરુદેવ—ગુરુ એજ દેવ. (કર્મધારય સમાસ)

ગણુપતિ—ગણોના પતિ. (પછી તત્પુરુષ). શંકર અને પાર્વતીના પુત્ર; વિદ્યવિનાશક દેવ; સર્વસિદ્ધિ-મંગળના અધિષ્ઠાતા. સર્વ શુભકાર્યના આરંભે ગણુપતિનું પૂજન સ્મરણ કરવાનો રિવાજ છે. એથી કાર્યસિદ્ધિ થાય, અને કાર્યમાં વિદ્ય ન આવે એમ મનાય છે. ગણુ એ મહાદેવના અનુચરો, એક પ્રકારના દેવો છે, તેમનું ઉપરીપણું એમને આપેલું છે તેથી ગણુપતિ કહેવાય છે. અથવા ગણુ એટલે ટોણ, સમૂહ; જગતના તમામ ચરાચર પદાર્થના સમૂહના અધિષ્ઠાતા, ઇશ્વર. ગણુશંકરાણુમાં ગણુપતિને ઇશ્વરરૂપ માનેલા છે. પતિ (એમાં પા ધાતુ = રક્ષણ કરવું, to protect) એટલે પાલક, રક્ષણ કરનાર. માલીક. ગણુશ, ગજાનન, વિનાયક, વિદ્યારાજ, લંબોદર વગેરે ગણુપતિનાં ખીન્નાં નામો છે. ગણુપતિને ચાર હાથ, બારે શરીર, મોટું પેટ, હાથીનું મોં અને સુંદ, ને એક દાંત છે. પરશુરામ સાથે યુદ્ધ કરતાં એક દાંત ભાંગી ગયો હતો. એમને વાહન ઉદરનું છે, સિદ્ધિ ને છુદ્ધિ એ સ્ત્રીઓ છે, અને લક્ષ તથા લાભ નામના બે પુત્રો છે. એ લખવામાં બહુ કુશળ હોવાથી વ્યાસ ભગવાને મહાભારત બનાવ્યું સારે તે લખવાને ગણુપતિને ખેસાડ્યા હતા. ગણુપતિને લાડુ બહુ ભાવે છે. ગણુપતિની કન્યપતિને માટે એવી કથા છે કે, શિવજી તપશ્ચર્યા કરવા જવા તયાર થયા સારે પાર્વતીએ કહ્યું કે અહીં માંડે રક્ષણ કાણુ કરશે ? માટે મને એક પુત્ર આપીને જાઓ. સારે શિવજીએ કહ્યું કે તમે તમારી મેળે તમારી શક્તિથી પુત્ર ઉત્પન્ન કરી લેજો. પછી શિવજીના ગયા પછી પાર્વતીએ પોતાના શરીરનો મેલ ઉતારી તેમાંથી એક પુત્ર ને એક પુત્રી ઉત્પન્ન કર્યાં. આ પછી નારદે જામને શિવના કાન ભંભરયા કે તમે તો જંગલમાં બેઠા છો ને ઘેર તો છોકરાં ઉત્પન્ન થયાં છે. શિવ બોળા હોવાથી પાછલી વાત જૂલી ગયા, અને

એકદમ ઘેર આવ્યા. આ વખતે પાર્વતી ઘરમાં સ્નાન કરવા બેઠાં હતાં અને બને છોકરાંને બારણે ચોકી કરવા બેસાડ્યાં હતાં. મહાદેવ ઘરમાં પેસવા જતા હતા તેમને પુત્ર-ગણપતિએ અટકાવ્યા. તેમ કરતાં બુદ્ધ થયું, તેમાં મહાદેવે ત્રિશૂળ મારી ગણપતિનું માથું ઉડાવી દીધું એટલે પુત્રી ઉપા-ઓઆ નાસી ગઈ ને મીઠાની કાટડીમાં ભરાઈ ગઈ. મહાદેવ ઘરમાં ગયા એટલે પાર્વતીએ પૂછ્યું કે મેં પુત્ર પુત્રીને ચોકી કરવા બારણામાં બેસાડ્યાં છે ને તમે શી રીતે અદર આવી શક્યા ? મહાદેવે કહ્યું કે પુત્ર પુત્રી કેવાં ? પછી બ્યારે પાર્વતીએ પાછલી વાત યાદ દેવડાવી ત્યારે શિવજી પસ્તાવો કરી કહેવા લાગ્યા કે પુત્રનું મસ્તક તો મેં છેદી નાખ્યું. આ સાંભળી પાર્વતી બહુ કલ્પાંત કરવા લાગ્યાં ને કહ્યું કે મારા પુત્રને જીવેતો કરી આપો. તે ઉપરથી મસ્તકની શોધ કરવા માંડી પણ તે તો ચદ્રમડળમાં પડ્યું હતું તેથી એક લાથીનું મસ્તક કાપી લાવી ગણપતિના ઘડ ઉપર બેસાડી તેમને સજીવન કર્યા. પુત્રને આવો બેરોળ થયેલો જોઈ પાર્વતી શોક કરવા લાગ્યાં ત્યારે મહાદેવે વરદાન આપ્યું કે એ સર્વ દેવમાં પાંડિત્ય પૂજ્યો, અને દરેક શુભ કામના આરંભમાં એનું આરાધન થશે.

સમરૂં—સમરૂં, સ્મરણ કરૂં. (સ્મૃ to remember, સ્મરણ કરવું.)

અંબા—માતા; દેવી; જ્ઞાતાંમાં શક્તિરૂપે વ્યાપી રહેલી દેવી; ભવાની; પાર્વતી, અધિકા. ગુજરાતની ઉત્તરે આમુ ઉપર એનું સ્થાનક છે. કાલિકા, ચડી, વગેરે ગુણ અને સ્થાન ઉપરથી એનાં જુદાં જુદાં નામ પડેલાં છે. એ શિવની પત્ની ગણાય છે અને દેવી ભાગવતમાં તેનું ધાતું માહાત્મ્ય વર્ણવેલું છે.

સરસ્વતી—સરસ્ + વતી=વાણીની દેવી; જ્ઞાતાની પુત્રી. એ કુમારી છે અને બહુ રૂપાળી હોવાથી જ્ઞાતા મોહ પામી તેની પાછળ દોડ્યા હતા. તે ઉપરથી દેવોએ મળીને જ્ઞાતાને શાપ દીધો હતો કે તે જગતમાં પૂજ્યો નહિ. આથી જ્ઞાતાની કોઈ પૂજા કરતું નથી ને પુષ્કરરાજ શિવાય કોઈ ઠેકાણે જ્ઞાતાનું દેવળ નથી. સરસ્વતીનું સ્વરૂપ આ પ્રમાણે વર્ણવેલું છે:—

*શુક્રાં બ્રહ્મચિત્તારસારપરમામાયાં જગદ્વ્યાપિનીં
 વીણાપુસ્તકધારિણીમમયદાંજાઙ્યાંધકારાપદ્ધામ્ ।
 હસ્તે સ્ફાટિકમાલિકાં વિદ્યધર્તીં પદ્માસને સંસ્થિતાં
 વંદે તાં પરમેશ્વરીં ભગવર્તીં બુદ્ધિપ્રદાં શારદામ્ ॥

સરસ્વતીને મોરનું અથવા હંસનું વાહન છે. એણે સંસ્કૃત ભાષા
 ઉત્પન્ન કરી એમ કહેવાય છે.

૨. પ્રબળ—(પ્ર-વધારે + બલ) ધણો.

ગતિ—(ગમ્ to go, જવું + તિ ક્રિયા વાચક પ્રત્યય.) જવાની-
 વિષયમાં પ્રવેશ પામવાની ક્રિયા-શક્તિ. ગતિની પેટે સંસ્કૃત ધાતુને તિ પ્રત્યય
 લાગીને મતિ, સ્થિતિ, કૃતિ વગેરે શબ્દો બનેલા છે.

વિમળ—(વિ-નહિ + મલ મેલ.) મેલ વગરની, ચોક્કસ, સ્વચ્છ.

મતિ—(મન્ to think, વિચારવું + તિ) બુદ્ધિ.

૩. શુકસ્વામી—શુક એજ સ્વામી. (કર્મધારય સમાસ.) શુકદેવ,
 શુકભુનિ, એ નામના ઋષિ. સ્વામીનો અર્થ ધણી અથવા માલિક થાય છે
 અને ધણે ભાગે સંત સાધુ કે બ્રાહ્મણના નામની સાથે તે શબ્દ મૂકાય
 છે. બ્રાહ્મણો અને સંત સાધુઓ પોતાના જ્ઞાન અને દૈવીગુણોને લીધે
 જગતનું સ્વામિત્વ ભોગવવાને લાયક ગણાય છે.

શુક એ વ્યાસના પુત્ર થાય. એ ગર્ભયોગી કહેવાય છે, કેમકે
 જન્મતાંની સાથેજ એમણે સસાર ત્યાગ કર્યો હતો. એવી કથા છે કે,
 એક વખત પાર્વતીએ શિવને કહ્યું કે મને શુભ જ્ઞાન સમજાવો. ત્યારે
 શિવે કહ્યું કે બીજાં કોઈ પ્રાણી સાંભળી નાય, માટે એકાંત વગર ન

*સ્વેતવર્ણવાળી, બ્રહ્મ વિચારમાં મગ્ન રહેનારી, જગતમાં વ્યાપી રહેલી, આદિ
 શક્તિ. એક હાથમાં પુસ્તક, અને એક હાથમાં સ્ફટિકની માળા ધારણ કરનારી
 તથા એક હાથવડે ભક્તને અમય વરદાન આપનારી, અજ્ઞાનરૂપી અધિકારનો
 નાશ કરનારી, કમળના આસન ઉપર બેઠેલી, બુદ્ધિ આપનારી, એવી પરમેશ્વરી
 ભગવતી શારદાદેવીને નમસ્કાર કરે છું.

અને. પછી જગલમાંનાં બધાં પ્રાણીઓને કાઢી મૂકી શિવજી પાર્વતીને જ્ઞાન સંભળાવવા લાગ્યા. પણ તે વખતે શિવ પાર્વતી બેઠાં હતાં ત્યાં એક ઝાડ ઉપર માળામાં એક પોપટનું બચ્ચું બેસી રહ્યું હતું તેણે બધું સાંભળ્યું ને હુંકારે લયે. પછી શિવ તેને પકડવા ગયા એટલે તે નાહું. શિવ પાછળ દોડ્યા તેથી ગભરાઈને તે બચ્ચાના છુલે પોપટનું બોળીયું છોડી દધ વ્યાસ મુનિનાં પત્ની બેઠાં હતાં તેમના ઉદરમાં પ્રવેશ કરી દીધો. શિવ બાર વર્ષ સુધી ત્યાં બેસી રહ્યા ત્યાં સુધી તેનો જન્મ થયો નહિ. પછી વિષ્ણુએ આવી શિવના મનનું સમાધાન કર્યું ત્યારે તે ગયા. પછી વ્યાસ પત્નીએ એક પુત્રને જન્મ આપ્યો. તે જન્મતાંજ આરભ્યો સંસાર ત્યાગ કરી વૈરાગ્ય પામીને નાહો. વ્યાસ તેમને સમગ્ગતી પકડી લાવવા પાછળ ગયા પણ તે આવ્યા નહિ. છેવટ નર્મદાને કિનારે આશ્રમ બાંધીને રહ્યા ને તપશ્ચર્યા કરવા લાગ્યા. વ્યાસજી પણ ત્યાં પાસેજ નર્મદાની વચ્ચે બેઠ ઉપર આશ્રમ બાંધીને રહ્યા. એ વ્યાસ અને શુકદેવનાં સ્થાનક ચાંડોદથી સીતોર જતાં રસ્તામાં આવે છે, અને તે જગ્યાઓ બહુ રમણીય છે. શુકદેવ પૂર્વ જન્મે પોપટ હતા. તેથી આ જન્મે પણ તેજ નામ પડ્યું. એમણે પરીક્ષિત રાજાને ભાગવતની કથા સંભળાવી સાત દિવસમાં મોક્ષ આપ્યો હતો. જનકરાજ પાસેથી એમણે જ્ઞાન મેળવ્યું હતું.

પરીક્ષિત—(પરિ-ચારે તરફ + ઈક્ષ્ ૮૦ ૪૦૦ જેવું; ચારે તરફ તપાસીને જેવું, પરીક્ષા કરવી.) પાંચ પાંડવોમાંના અર્જુનના પુત્ર અભિમન્યુનો ઉત્તરાધી થયેલો પુત્ર. એ જ્યારે ઉત્તરાના ગર્ભમાં હતો ત્યારે અશ્વત્થામાએ તેના ઉપર અહ્માસ્ત્ર છોડ્યું હતું, પણ શ્રીકૃષ્ણે સુદર્શન મૂકી અહ્માસ્ત્રથી તેનું રક્ષણ કર્યું હેતું અને ગર્ભમાં તેને દર્શન આપ્યું હતું, પછી જ્યારે જન્મ થયો ત્યારે તેણે શ્રીકૃષ્ણને ઓળખી કાઢ્યા હતા, તેથી તેનું નામ પરીક્ષિત-પરીક્ષા કરનાર એવું પડ્યું. એ એક વખત શિકાર કરવા ગયા હતા ત્યારે ત્યાં ધણી તરસ લાગવાથી લિડીઝપિના આશ્રમે પાણી પીવા ગયા. તે વખતે ઋષિ સમાધિમાં બેઠા હતા તેથી ધણી બૂમો પાડવા છતાં તે બોલ્યા નહિ ને આશ્રમમાં બીજા કોઈ માણસ

હતું નહિ તેથી ગુસ્સે થઈ ઋષિના ગળામાં એક મરેલો સાપ નાખી રાત્રી ચાલતા થયા. આ વાતની ખબર ઋષિના શિષ્ય શૃંગી ઋષિને થઈ ત્યારે તેણે શાપ દીધો કે “ મારા ગુસ્સા ગળામાં સાપ નાખનારનું મૃત્યુ આજથી સાતમે દિવસે તક્ષક નાગના કરડવાથી થશે.” ઋષિ સમાધિમાંથી જાગ્યા અને તેમને આ વાતની ખબર પડી ત્યારે તેમણે બહુ શોક કર્યો ને પરીક્ષિતને શાપ દીધાની ખબર કહેવડાવી. પરીક્ષિત પણ શોકાતુર થઈ ગંગા કાંઠે ગયા ને શુકદેવ પાસેથી સાત દિવસ સુધી ઈશ્વરના ધ્યાન સાથે ભગવાનની કથા એક ચિત્તે સાંભળી. સાતમે દિવસે ફલમાંના કીડા રૂપે આવી તક્ષકના કરડવાથી તે મરણ પામ્યા ને મોક્ષે ગયા.

પુણ્યપવિત્ર—પુણ્ય વડે પવિત્ર (તૃતીયા તત્ત્વરૂપ સમાસ)

પુણ્ય—(પૂ to purify પવિત્ર કરવું.) ધર્મ કાર્ય.

પવિત્ર—(પૂ to purify પવિત્ર કરવું; સંવિકર્ષતા નિયમ પ્રમાણે પૂ નો પવ્ થઈ જ સાધન વાચક પ્રત્યય ક્ષાયો) પાવન; શુદ્ધ.

દશમસ્કંધ—શ્રીમદ્ ભાગવત પુરાણનો દશમો ભાગ. એમાં શ્રીકૃષ્ણની લીલાતું વર્ણન છે. એના ૮૦ મા અધ્યાયમાં સુદામાની કથા છે.

સ્કંધનો અર્થ ખભો પણ થાય છે અને ઝાડમાંથી ન્યાં આગળથી ડાળી ફટેલી હોય તે ભાગને પણ સ્કંધ કહે છે. ભાગવતના કર્તાએ ભાગવતને કલ્પવૃક્ષની ઉપમા આપી છે અને તેથી એક મુખ્ય ભાગને સ્કંધ કહ્યો છે. ડાળીમાંથી જેમ નાની નાની અનેક શાખાઓ ફટે છે તેમ દરેક સ્કંધમાં પણ ઘણા અધ્યાયો છે. ભાગવતની પ્રશંસા કરતાં એજ અર્થનું કહ્યું છે કે:—

નિગમ કલ્પતરોગંલિતં ફલં

શુકમુખાદમૃતદ્રવ્યસંયુતમ્ ।

પિબન્ ભાગવતે રસમાલયં

મુહુરદો રસિકા મુખિ માવુકાઃ ॥

આમાં વેદને કલ્પવૃક્ષની ઉપમા આપી છે અને ભાગવતને તે કલ્પવૃક્ષનું રસ મય ફળ કહ્યું છે. વિક્રાન્તો પોતાના અથને અને તેના

ભાગોને અર્થ સ્વયંક નામો આવે છે. મહાભારતના ભાગોને પર્વ કહ્યા છે. કેમકે તેમાં શેરડીના પર્વ-પેરૈયાની પેઠે ક્રમે ક્રમે રસ ઓછો થતો જાય છે.

અધ્યાય—(અધિ+ઈ to learn અભ્યાસ કરવો.) અમુક મુદતમાં અભ્યાસ કરી શકાય એટલો ગ્રંથનો વિભાગ; પ્રકરણ; ભાગ.

મુદામા—(સુ સાઈ+દામન્ દેરી) એક બ્રાહ્મણ, ઋષિ, શ્રીકૃષ્ણના પરમ મિત્ર, પણ દરિદ્રી અને ભક્ત. આ ગ્રંથમાં એનું ચરિત્ર વર્ણવવામાં આવ્યું છે.

ચરિત્ર—(ચર્ to go, જવું.) જીવનના પ્રસંગો.

૫. સાંદીપનિ—એક ઋષિ; શ્રીકૃષ્ણ તથા મુદામાના ગુરુ. એમના આશ્રમમાં રહીને શ્રીકૃષ્ણ, મુદામા, અને બળરામ વિદ્યા બણ્યા હતા.

મુરશુરે—સુર દેવ. તેમના ગુરુ, બૃહસ્પતિ. (પત્રી ત. સ.) એ બૃહ વિદ્વાન છે તેથી સાંદીપનિ ઋષિને તેમની ઉપમા આપી છે.

વિદ્યાવંત અનંત—જેનો પાર ન જડે એટલી બધી વિદ્યાવાળા. (ચિદ્ to know જાણવું ઉપરથી વિદ્યા-જ્ઞાન)

અનંત—(અન્ નહિ+એત) જેનો અત-છેડો નહિ તે. વૃણાજ.

૬. તેને મઠ—(મઠ આશ્રમ) તેના આશ્રમમાં.

હજળધર—હજ એટલે ખેડવાનું હજ તેને ધારણ કરનાર; બળદેવ; શ્રીકૃષ્ણના મ્હોટા ભાઈ. મૂશળ-સાંમેણું પણ એમનું હયાયાર છે તેથી એ મૂશળધાર પણ કહેવાય છે. બળરામ અને સંકર્ષણ પણ એમનાં નામ છે. બળરામને બહેને એકલા રામ પણ બોલાય છે. રામચંદ્ર, પરશુરામ અને બળરામ એ ત્રિવિધ રામ કહેવાય છે. એમણે જમના નદીને હજળવતી ખેંચી મથુરા આગળ આણી હતી તેથી એ સંકર્ષણ-ખેંચનારા કહેવાયા. અર્વાચીન વિદ્વાનો આ ઉપરથી એમ માને છે કે એમણે જમના નદીમાંથી મોટી નહેર ખોદાવી હતી. દેવકીના ઉદરમાંથી આદ્યમે ગર્ભ ખેંચાઈને શેરિણીના ઉદરમાં ગયો જેથી એમનું નામ સંકર્ષણ પડ્યું એમ પણ

કહેવાય છે. એ ગદ્ય યુદ્ધમાં પ્રવીણ હતા અને હીમ તથા દુર્યોધનને એમણે ગદ્યાયુદ્ધ શિખવ્યું હતું. એ નંદરાયના રોહિણીથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્ર થાય.

૯. ગવંત—(મગ પરમાત્માની શક્તિ; ઐશ્વર્ય; ધૃશ્વરના ગુણો. તે છ પ્રકારના છે. ઐશ્વર્ય, વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન અને વૈરાગ્ય + વંત વાળો. વન્ ઉપરથી) છ પ્રકારની પરમાત્માની શક્તિઓ જેનામાં હોય તે; ભગવાન. અહીં શ્રીકૃષ્ણ.

તેની—સાંદીપનિની.

વડો—મોટો.

વિદ્યાર્થી—(વિદ્યા + અર્થી) વિદ્યાની મુશ્કેલીવાળો. નિશાળીયો; વિદ્યા એટલે જેનો અર્થ-દ્રવ્ય છે તે (પ. ત. પુ. સ.) અર્થ યાચવું, માગવું ઉપરથી. અર્થ શબ્દ થયો અને તેને **ઈન્** = વાળો અર્થનો પ્રત્યય લાગીને અર્થી શબ્દ થયો છે.

પાટાવે—કહેવાય; એ નામથી બોલાય. (called)

પાટી લખી—પાટલા ઉપર લખીને. પ્રાચીન કાળમાં પાટલા ઉપર ધૂળ નાખીને તેના ઉપર વતરણા વતી અક્ષરો લખી લખવાનો રિવાજ હતો. “ પાટલા પર ધૂળ નાખી નથી ” એટલે બિલકુલ ભણ્યો નથી, મૂખ વગેરે છે, એવી કહેવત પડી છે.

રામ—અનરામ. **રામકૃષ્ણ**—રામ અને કૃષ્ણ (૬૬ સમાસ)

રથાર—શ્રીકૃષ્ણ. કાળા રંગના હતા માટે.

રોકવાનું—(કૃષ્ to draw ખેંચવું) બળદેવ.

અન્નભિક્ષા—અન્નની ભિક્ષા (પછી તત્પુરુષ સમાસ.)

ભિક્ષા—(મિશ્ર to beg માગવું.) બીખ.

અશનકરે—ખાય.

અશન—(અશ to eat ખાવું) ખાવાની ક્રિયા, ભોજન. ખાતુંને **અન** પ્રત્યય લાગીને ક્રિયાવાચક નામ બને છે. જેમ-વાચન, લેખન, અવસોધન, રક્ષણ વગેરે.

ભૂધર—(મૂ = પૃથ્વી + ધર ધારણ કરનાર. ધૃ ધારણ કરતું ઉપરથી) પૃથ્વીને ધારણ કરનાર; ધર્ધર, અહીં શ્રીકૃષ્ણ.

મન ભાવે—મનમાં ગમે, પસંદ પડે.

સ્વર—ઉચ્ચાર. વેદના મંત્રો બોલતી વખતે અમુક પદ્ધતિ પ્રમાણે ઉંચા નીચા સુરથી જે અવાજ કાઢવામાં આવે છે તે. એ મંત્રો બોલતી વખતે કાળમાન સાચવવાને જુદી જુદી રીતે હાથ હલાવવાનો રિવાજ હોય છે.

સાથે સ્વર બાંધીને લખ્યતા—વેદ મંત્રો લખતી વખતે એક સરખા સૌ સાથે અવાજ કાઢતા.

ધુન્ય—(ધ્વનિ) મોટો અવાજ (ધ્વન્ અવાજ કરવો. to make a sound ઉપરથી.)

સાથરે—પથારી ઉપર. સાથરો = પથારી (સ્ત્ર પાથરવું ઉપરથી.)

શયન કરતા—સૂઈ જતા.

શયન—(શિ to lie down સૂઈ જવું) સૂઈ જવું તે.

મોરલીધર—મોરલી વાંસળીને ધારણ કરનાર, વાંસળી વગાડનાર, શ્રીકૃષ્ણ.

બળ—બળદેવ.

મુન્ય—મુનિ, ઋષિ; સુદામા.

ચૌદ્ધવિધા—ચાર વેદ (ઋગ્વેદ, સામવેદ, યજુર્વેદ અને અથર્વવેદ), ચાર ઉપવેદ (આયુર્વેદ, ધનુર્વેદ, ગાંધર્વ વેદ અને સ્થપત્યવેદ,) અને છ વેદાંગ-વેદનાં અંગો (શિક્ષા, કલ્પ, જ્યોતિષ, વ્યાકરણ નિરુક્ત અને છંદ શાસ્ત્ર) મળીને ૧૪ વિદ્યાઓ થાય છે. અથવા ખ્રીજ રીતે ૪ વેદ, ૬ વેદાંગ અને ન્યાય, મિમાંસા, પુરાણ તથા ધર્મશાસ્ત્ર મળી ચૌદ. પણ કવિશ્રી હયારામ આ પ્રમાણ ગણાવે છે:—

છરપચ

અક્ષરજ્ઞાન, રસાયન બિધિ, પદી બેદહ જાને,
જ્યોતિષ, વ્યાકરણ, જલ તરીબો, ગતિ ધનુ પદ્ધિયાને.

દિવ્ય ધરન લખીબો, રુ ચિત્ર, તુરી, બેદાસન દહ;

કોકકલા બોધન, પ્રકારનટ, ચોરીપ્રખીન બક;

ગીન ચૌદહ બિદા યહ સકલ, બહુ શ્રમ કરી કપ્પુ સિય જટી;

તહુ ભકિત ન જો અજરાજ તોં, ચતુરા ચાર નકકટી. ”

અર્થાત્ અલ્પ જ્ઞાન, રસાયન વિધિ, વેદ પઠન, જયોતિષ, વ્યાકરણ, પાણીમાં તરવું, ધનુર્વિદ્યા, સુંદર અક્ષર લખવા, ચિત્ર, થોડા પર બેસવું, આસનના બેદ, કોક કળા, નટવિદ્યા, ચોરી કરવામાં પ્રવીણતા, એ ચૌદ વિદ્યા. પણ દયારામ કહે છે કે પ્રજારાજની ભકિત વગર એ નાક કપાયલી રૂપાળી સ્ત્રી જેવી છે.

ગુરુદક્ષિણા—ગુરુને માટે દક્ષિણા. ગુરુ દક્ષિણામાં શ્રીકૃષ્ણે ગુરુ પત્નીને તેમનો પુત્ર જળમાં ડૂબી ગયો હતો તે આણી આપ્યો હતો. અસહના વખતમાં ગુરુઓ ભણુવ્યા બદલ કંઈ પગાર લેતા નહિ પણ ભણી રહ્યા પછી વિદ્યાર્થી પોતાની શક્તિ પ્રમાણે જે કંઈ આપતો તે ગુરુ લેતા. અભ્યાસ દરમ્યાન વિદ્યાર્થી ગુરુને શ્રેયજ રહેતો અને પોતાને માટે તથા ગુરુને માટે ભિક્ષા માગી લાવતો. તે ગુરુની સેવા કરતો તથા ગુરુના ઘરનું કામ કાજ કરતો. (ચતુર્થા તત્પુરુષ સમાસ.)

વિકુલ—ભગવાન, શ્રીકૃષ્ણ. કવિ દયારામ પોતાના. **અતસૈયા**—અંધમાં પ્રભુને વિગ્રમિ કરતાં કહે છે કે:—

“હરિ વિકલ અધમેદ્ધારણ—મૃત્યાદિક નિજ નામ,

અર્થ કહા યહ શબ્દકો, કહો કૃપા કરી સ્યામ.”

એ પ્રમાણે પ્રભુને શબ્દના અર્થ પૂછીને પછી પોતે ટીકામાં **વિકુલ** શબ્દનો અર્થ કરી બતાવે છે કે “વિ જ્ઞાન વાયક છે, ઠ શૂન્ય વાયક છે અને લ઼ અલ્પ વાયક છે, માટે જ્ઞાન શૂન્ય જે હોય તેનું પણ અલ્પ કરે-શરણે રાખે તે વિકૃત.”

અયા વિદાઈ—વિદાય અયા; રજા લઈને પોતાને શ્રેય ગયા.

વિદાઈ—વદાય.

વિન્ધાધાર—(વિશ્વ + આધાર. ધૃ ધારણ કરવું. to support) જગતના આધાર રૂપ, શ્રીકૃષ્ણ (પછી તત્પુરુષ સ.)

માનુભાવ—મહાનુભાવ: ધણી શક્તિ વાળા (મહાન + અનુ-
ભાવ શક્તિ) (સુદામો)

ગદગદ કંઠે—બોલતાં બોલતાં રડાઇ જવાય એવી રીતે; ગળગળા થઈ જઈને. કંઠ શબ્દનો અર્થ ગળું થાય છે, પણ અહીં કંઠથી થતું કાર્ય-અવાજ એવો અર્થ લેવો પડે છે. આવી રીતે સંમધ ઉપરથી શબ્દનો બીજો ઘટતો અર્થ લેવાની વૃત્તિને **લક્ષણ** કહે છે. “ માથા ઉપર સૂર્ય આવ્યો છે.” એટલે માથા ઉપરના આકાશમાં સૂર્ય આવ્યો છે, મધ્યાહ્ન થયા છે; “ અમુક વિદ્વાનની કલમ ઝળકી ઉઠે છે,” એટલે તેનું લખાણ ઝળક્યું છે, એ વગેરે એનાં દૃષ્ટાંત છે.

મુરારિ—(મુર + અરિ દુસ્ત્રમ) મુર નામના દૈત્યને મારનાર; શ્રીકૃષ્ણ. (પર્ણી તત્પુરુષ). દેવ અને મોરારિ બંને સંબોધન વિલક્ષિતમાં છે.

સદૈવ—(સદા + ઇવ) હમેશાં.

ચરણ—(ચર્ to walk ચાલવું) ચાલવાનું સાધન, પગ.

મનસા—(મનિષા) મનોવૃત્તિ, મનની ભાવના. અહીં ભક્તિ. લીટી ૧૫ થી ૧૮ સુધીમાં કૃષ્ણ અને સુદામાને છુટ્ટા પડતી વખતે જે લાગણો થઈ આવી તેનું વર્ણન કર્યું છે. કૃષ્ણ ફરીથી મળવાની માગણી કરે છે અને સુદામો હમેશાં પ્રભુની ભક્તિ માગે છે.

૧૯ પુરી—શહેર.

વાસી—વસાવી. (વસ્ વસવું. રહેવું. to dwell) કૃષ્ણનો જન્મ મથુરામાં થયો હતો, ત્યાં ધણેા કાળ રહ્યા પછી પશ્ચિમ સંસુદ્રને કાંઠે દારિકા વસાવીને ત્યાં તેમણે રાજધાની કરી હતી.

૨૦ ગૃહસ્થાશ્રમ—[ગૃહ ઘર+સ્થા રહેવું to stand) ઘર માંડીને રહેનાર તે ગૃહસ્થ+આશ્રમ (આ+શ્રમ થાકી જવું, to be fatigued) સ્થાન, મહા: જીવનની એક સ્થિતિ.] હિંદુઓમાં જીવનના ચાર વિભાગ કરેલા છે તેમાંના દરેકને આશ્રમ કહે છે. ૧ બ્રહ્મચર્ય આશ્રમ-યુરુને ઘેર રહી વિદ્યાભ્યાસ કરવાનો સમય; ૨ ગૃહસ્થ આશ્રમ—ભણી રહ્યા પછી સ્ત્રી પરણી ઘર માંડી રહેવાનો ને સંસાર વ્યવહાર ચલાવવાનો

સમય; ૩ વાનપ્રસ્થ આશ્રમ-સંસાર સુખ ભોગવી સ્ત્રી સાથે કે એકલા વનમાં જઈ રહેવાનો ને ધીમે ધીમે સંસાર ઉપરથી આસક્તિ ઉઠાવો લેવાનો સમય; ૪ સંન્યાસ આશ્રમ-સંસાર ઉપરથી સંપૂર્ણ આસક્તિ ઉઠી ગયા પછી ભગવાં ધારણ કરી બ્રહ્મચિતનમાં આત્મીનું આયુષ્ય પૂરું કરવાનો સમય.

જેનું—સુદામાનું,

સંન્યાસી—(સમ્+નિ+અસ્ to throw, to reject the world) સંસાર ઉપરથી બિલકુલ આસક્તિ વગરનું. (મન). સુદામાએ સંસાર માંડેયા હતો; પણ તેનું મન સંન્યાસીના જેવું હતું.

૨૧ પતિવ્રતા—પતિ સેવા એજ જેનું વ્રત છે એવી સ્ત્રી. ધણી ને વફાદાર બૈરી. પોતાના ધણી શિવાય બીજા પુરુષની મનથી પણ ઇચ્છા ન રાખનારી સ્ત્રી.

પત્ની—સ્ત્રી. ધણીઆણી.

પાવન—પવિત્ર. ધર્મિષ્ઠ. (પૂ પવિત્ર કરવું to purify)

પ્રભુ કરી પ્રીછે—પરમેશ્વર સમાન માને.

૨૨ સ્વામી સેવા—સ્વામી-ધણીની સેવા, (પાડી તત્પુરુષ સમાસ)

વાંછે—(વાઙ્છ to desire ઇચ્છવું) ઇચ્છે.

માયા સુખ—માયાનું સુખ. સંસારના વૈભવોથી મળતું સુખ. (પાડી તત્પુરુષ)

માયા—મનુષ્યને મોહ ઉત્પન્ન કરી સંસારમાં નાખનારી પરમાત્માની શક્તિ.

ઇચ્છે—((ઇષ , ઇચ્છ to wish)

૨૩ દરિદ્ર—(સં. દારિદ્ર) ગરીબ. અહીં ગરીબાણ; કંગાડીયત.

ભરીયાં—ભરેલાં (મૂ ભરવું. to fill)

દુઃખ...ભરીયાં—દુઃખ અને દરિદ્રતાથી ભરેલાં, ધણાંજ ગરીબ અવસ્થા વાળાં, કંગાલ.

૨૪ શીતળા—સૈયદની દેવી. એ દેવીની જેના ઉપર અવકૃપા થાય તેના બાળકને બળીયા નિકળે છે એમ બેરાં માને છે. તેથી તેને

પ્રસન્ન રાખવાને શ્રાવણ સુદ કે વદ ૭ ને દહાડે ટાઢુ ખાય છે ને ધરમાં ચૂસેા સળગાવતાં નથી. એ તિથિને શીતળા સાતમ કહે છે.

અમી છાંટા નાંખ્યો—ખાળક ન મરે માટે તેના પર અમૃતના છાંટા નાખ્યા. અર્થાત્ સુદામાને ત્યાં મૂળમાં તો દરિદ્રાવસ્થા અને તેમાં શીતળાએ બધાં ખાળકને જીવતાં રાખ્યાં. બૂખ વેડવા છતાં મોઢી નગરથી દયા ભાવ રાખી કોઢીને મરવા ન દીધાં. જેને ત્યાં ખાવાનું ન હોય તેને ત્યાં સતતિ ઘણી હોય છે. એ દરિદ્રતાની નિશાની છે ને તેથી કવિએ દેકાર મારી છે.

અમી—(અમૃત (અ+મૃ મરવું) nectar) એક ઘણાજ મોઢા પદ્ધત જે સ્વર્ગમાં હોય છે ને તે જે પીએ તે અમર થાય છે. એ પીવાથી દેવો કોઈ દિવસ મરતા નથી. માટેજ દેવને અમર કહે છે.

૨૫ અબ્બચકવ્રત—કોઢની પાસે કંઈ માગવું નહિ એવું વ્રત, દેક. (૫૫૬ી નત્કુરુપ)

અબ્બચક—(અ+ચાચક. ચાચ માગવું to beg) નહિ માગનાર. ધાતુને અક પ્રત્યય લાગીને કર્તૃવાચક નામ થાય છે, જેમકે-વાચક-માગનાર, રક્ષક-રક્ષણ કરનાર, વાચક-વાંચનાર, પાચક-પકાવનાર, વગેરે.

હરિ વિના હાથ ન ઓઢે—પરમેશ્વર શિવાય બીજાની પાસે ભીખ માંગે નહિ, ફક્ત ઇશ્વરનીજ યાચના કરવી હોય તો કરે. આગળ વપર સુદામો શ્રીકૃષ્ણની યાચના કરવા જવાનો છે, માટે કવિ “હરિ વિના” લખે છે; ઇશ્વર પાસે યાચના કરવાથી અપાચક વ્રત ભંગ થવું નથી એ કહેવાનો આશય છે.

હાથ ઓઢવો—દાન લેવું: દાન લેવાને હાથ લાંબો કરવો,

૨૬ આવી મળયું—વગર માગ્યે જે કંઈ મળી આવ્યું હોય તે: માઝ્યા વગર કોઈ કંઈ અનાજ વગેરે આપી જાય તે; અનાયાસ પ્રાપ્ત થયેલું કંઈ ખાવાનું.

અશન કરે—ખાય. (અચ્ ખાવું to eat)

૨૭ ઝકધિ—અહીં સુદામો.

સંતોષ—(સુષ સંતોષ પામવો to satisfy)

ધરસત્ર—ધર સંસાર (ગૃહ + સૂત્ર) સૂત્રનો અર્થ દોરી થાય છે. અહીં જે રીત રિવાજ અથવા આવશ્યક યીજ્ઞથી ધરનો સંસાર વ્યવહાર ચલાવવામાં આવે છે તે. સંસાર વ્યવહારના લાહાવા.

પોઢે—સુત્રે.

૨૮ ઋષિપત્ની—સુદામાની સ્ત્રી. (પત્ની તત્પુરુષ)

પૂરૂં પાડે—પોષણ કરે.

કડવું ૨ બું.

૧ નરપતિ—(નર + પતિ) નરનો પતિ; રાજા. અહીં પરીક્ષિત.
(પટ્ટા તત્પુરુષ)

નિર્મળ—(નિર્ નહિ + મલ્લ મેલ) મેલ વગરની, ચોક્ષી; દોષ રહિત. (મતિનું વિશેષણ)

રતી—સોનું રૂપું બોખવાનું એક વજન. ચણોડી જેટલું તોલ. તે ઉપરથી સહેજ જેટલું, લગભગ પણ; જરાક, બિલકુલ.

૨ જેનું—સુદામાનું.

જતી—(સં. યતિ.યમ્ કાળમાં રાખવું. to control ઉપરથી) મનને કમળમાં રાખનાર; યોગી. હાલ યતિ અથવા જતી શબ્દ જૈન સાધુઓને માટે વપરાય છે. સામાન્ય અર્થ સંન્યાસી, મન સંન્યાસીના જેવું છે, એટલે કે સંસાર ઉપર બિલકુલ આસક્તિ નથી.

૩ મુનિ—જે મોઢેથી બિલકુલ બોલે નહિ તે. સાધારણ અર્થ ઋષિ. અહીં સુદામો. મુનિ શબ્દ ઉપરથી મૌન શબ્દ બન્યો છે, તેનો અર્થ મોઢેથી ન બોલવાનું વ્રત એવો થાય છે. સુદામો યાચના કરવા ગયો છતાં કંઈ માગતો નથી તેથી મુનિ શબ્દ વ્યાજખીજ વાપર્યો છે.

મર્મે—મનની વાત, ઊંડો ભેદ.

લહે—જાણું, સમજે.

મોહામોહા—ચોક્ષા રહેતાં ન આવડે એવો. અક્લ વગરનો, મૂર્ખ.

દરિદ્રી—ગરીબ. પૈસે ટકે ખાલી.

સુદામો મેલો થેલો રહેતો અને દરિદ્રી હતો, તેથી લોક તેને મૂર્ખ ધારતા, પણ તે તો સંસાર ઉપર અતિ વૈરાગ્ય આવવાથી જાણી જોઈને તેમ રહેતો.

૪ આપે—એ ક્રિયાપદનું કર્મ “ દાન ” અધ્યાદાર છે.

ત્રણે દુઃખે કરી—ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખો વડે. આધિ, વ્યાધિ ને ઉપાધિ; અથવા આધિ ભૌતિક, આધિ દૈવિક ને આધ્યાત્મિક એ ત્રણ પ્રકારનાં દુઃખ.

કાપે—કટ પામે. કાપેને બદલે કાંપે શબ્દ હોવો જોઈએ—કાંપે એટલે દુઃખથી સરીર ધ્રુજે.

૫ ભિક્ષા—(ભિક્ષુ ભીખ માગવી. to beg)

કામની—(કામિની. કમ્ ચહાવું. to love) સ્ત્રી. (સુદામાની)

કેનાં—બીજા લોકોનાં. કોઈનાં.

સુદામા કઈ કામ ધણી કરતા નહિ, તેથી તેમની સ્ત્રી ભિક્ષા માગી લાવતી ને લોકનું કામકાજ કરી ઘર નખાવતી.

૬ જેમતેમ કરીને—મલા મુસીબતે

નિજ—પોતાનું.

પોષે—(પુષ્ પોષણ કરવું, to nourish) કુટુંબનું પોષણ કરે.

સ્ત્રીજન—સ્ત્રી. (સુદામાની). સામાન્ય નામના અર્થમાં અથવા વર્ગમાંની કોઈ વ્યક્તિના અર્થમાં “ જન ” પ્રત્યય લાગે છે. જેમકે—પક્ષી જન, સાધુજન, સ્ત્રી જન, દાસી જન, વગેરે—

“ નળ કાઢે હો પંખીજન,

શરીર સુનાનું ચાંચ રતન ”(નળાખ્યાન).

આવે કેકાણે “ જન ” શબ્દનો અર્થ “ માણસ ” લેવાનો નથી.

૭ સહું—(સહ to bear સહન કરવું) સહન કર્યું, વેઠ્યું.

પુરમાં—શહેરમાં

જડતું રહેવું—મળતું—પ્રાપ્ત થતું અંધ થયું. કાઠીઆવાડ તરફ મળી આવતું ને “ જડતું ” કહે છે. આ તરફ ખોવાઈ ગયેલી વસ્તુ પાછી હાથમાં આવે તેને જડતું કહે છે,

૮ ઉપવાસ—(**ઉપ+વસ**—ભૂખ્યા રહેવું) કંઈ ખાધા પીધા વગરનો દિવસ.

ન્યાં સુધી થોડું ઘણું પણ ખાવાનું મળતું ત્યાં સુધી સ્ત્રી સુદામાને કંઈ કહેતી નહિ. પણ ન્યારે બિલકુલ મળવાનું અંધ થયું અને લાગત ખે દિવસ સુધી કંઈ ન મળવાથી બાળકોને ઉપવાસ કરવા પડ્યા, ત્યારે સ્ત્રી સુદામાની પાસે કહેવા આવી.

૯ વિનવું—વિનંતિ કરે. (**વિ+નમ્** વિશેષ નમતું, પગે લાગીને કહેવું.)

જેડી ખે હાથ—ખે હાથ જેડીને, પગે લાગીને.

અખળા—(**અ+ખલ્લા**, **ખલ્લ**=ખેરતું નાળી ગતિનું ૩પ.) બળ વગરની. સ્ત્રી. (સુદામાની)

સાંભળીએ—સાંભળો. (માનાથે આજ્ઞા ૩પ.)

નાથ—ધણિ-પતિ. (સખોધન)

૧૦ કરે રૂદન—રૂદન કરે; રડે. (**રુદ્ to cry**, ૨૬૩)

૧૧ કંદ મૂળ—વતરપતિનો જમીનની અંદર થતો ભાગ જે ખાવાના ઉપયોગમાં આવે તે; સુરણ, બટાકા, શકરીયા વગેરે.—ગોળ કે ચપટું થાય તે કંદ કહેવાય, ને લાંબું પાતળું થાય તે મૂળ કહેવાય. અથવા જમીનમાં આડું ફેલાય તે કંદ, ને સીધું ચાલ્યું જાય તે મૂળ કહેવાય. સુરણ રતાળુ કંદ, ને મૂળા મૂળ. મૂળ ઉપરથીજ મૂળો શબ્દ થયેલે છે. કંદમૂળને પાણી ચૂસનાર મૂળીયાંના રેસા જુદા હોય છે. બાપામાં કંદમૂળ શબ્દ સાથેજ વપરાય છે. (**હંદ સમાસ**). કંદમૂળ કે ફળ કંઈ મળ્યું નહિ, એ કહેવાનો અર્થ એ છે કે ગામમાંથી બીજા ભાગતાં તો કંઈ મળ્યું નહિ; પરંતુ જંગલમાંથીએ કંઈ મળ્યું નહિ; કેમકે નસીય જોગે જંગલ પણ સૂકાઈ ગયું. અથવા જંગલમાં હતું તેટલું બધું ખોદી ખાધું.

લેઈ રહે જળ—જળ લઈને રહે; આખો દિવસ ફક્ત પાણી પીનેજ ગુગ્ગરે.

૧૨ સુખ શય્યા—(શય્યા પથારી. શી સૂઈ જવું. to lie down) સુખને માટે પથારી; સુખે સૂઈ રહેવાની સારી પથારી. (ચતુર્થી તત્પુરુષ)

ભૂષણ—(મૂષ્ to adorn શણગારવું.) ધણેણાં, અલકાર.

પટકુંળ—(પટ વસ્ત્ર+કુંળ સમૂહ) વસ્ત્ર, લૂગડાં. કિંમતી વસ્ત્રો.

સાનુકૂળ—અનુકૂળ, મળતા વિચારના; દયા દૃષ્ટિ વાળા. અનુકૂળ શબ્દજ્ઞ ખરો છે. **સ+અનુકૂળ** એમ **સ** ઉમેરવાની જરૂર નથી;

સુદામાની સ્ત્રી એમ કહેવા માગે છે કે સુખ શય્યા, ઘરેણાં, સારાં સારાં લૂગડાં એ બધું મળે તેને માટે પ્રભુ ક્યારે અનુકૂળ થશે, અર્થાત્ ક્યારે કૃપા કરશે ?

૧૩ ભૂખ્યાં...સુખ—ખાળક ભૂખ્યાં હોય અને ઘરમાં કંઈ ખાવાનું ન હોય તેથી માતાના મોઢા સામુ દયાપણું મોં કરીને જીએ; જાણે એમ કહેતાં હોય કે ભૂખ રહેવાનું નથી માટે દવે શુ ખાઈએ ? ખાળકને ખાવાને કંઈ આપવા જેવું ન હોય ત્યારે સુદામાની સ્ત્રી સુદામાને તે દુઃખની વાત કહે.

૧૪ અળખામણી—(અલક્ષમાના. લક્ષ્ to see જોવું. ધ્યાન આપવું) ધ્યાન આપવા લાયક નહિ એવી; અણુગમતી. સુદામાને સત્તાર વ્યવહારની વાતો રચતી નથી, છતાં કહેવાતો પ્રસંગ આવ્યો. તેથી સુદામાની સ્ત્રીને પોતે અળખામણી લાગશે એવો ડર લાગે છે.

સ્વામી—(સ્વામિન્) માલીક. પતિ. અહીં સુદામો. (સંબોધન)

જીઓ...ભણી—આપણા ઘર ભણી જીઓ, અર્થાત્ ઘરની સ્થિતિ કેવી છે તેની તપાસ કરો. ઘરની દરિદ્રાવસ્થાનું વર્ણન દવે પછી સુદામાની સ્ત્રી કરે છે તે બધી વાત ખરી છે તેની ખાત્રી કરાવવા આમ કહે છે.

૧૫ ધાતુ પાત્ર—ધાતુનું વાસણ. (પછી તત્પુરુષ). તાંબા પીતલનાં વાસણો. (પાત્ર-વાસણ. પા પાળવું. to protect+ત્ર સાધન વાયક પ્રત્યય

અર્થાત્ પદાર્થનું રક્ષણ કરવાનું સાધન. એવા બીજા શબ્દો, નેત્ર (ની દોરતું. to lead) દોરીને લઈ જવાનું સાધન, આંખ. વાદિત્ર, (ષદ બોલતું. to speak) વગાડવાનું-બોલાવવાનું સાધન, વાણું. છત્ર (છદ્ દાંકતું. to cover) દાંકવાનું-છાયા કરવાનું સાધન, છત્રી વગેરે.)

કરન્દહાવા—હાથમાં પકડવા.

હાથમાં ઝાલવા પુરતું પણ ઘરમાં ધાતુનું વાસણ નથી. અર્થાત્ ભાંગ્યું ટૂટ્યું એક પણ ધાતુનું વાસણ નથી.

સમખાવા—સમખાવા પુરતું એકે સામ્યું વસ્ત્ર નથી. અર્થાત્ બધાજ લૂગડાં ફાટી ગયેલાં છે.

સમ—(શપથ) સોગમ.

૧૬ જેમ...ખાડવાં—પાણી વિના વાડીમાંનાં ઝાડની જેવી દશા થાય, અર્થાત્ તે જેમ સૂકાઈ જાય, તેવી દશા અન્ય વિના બાળકોની થઈ છે.

વાડી—(વાટિકા) નાનો બગીચો.

ખાડવાં—નાનાં નાનાં ઝાડ.

વિણ—(વિના) વગર, શિવાય.

ખાડવાં—(બટુક) નાના નાનાં છોકરાં, ગરીબ બિચારાં છોકરાં.

અન્ન—અનાજ, ખોરાક, પોષણને માટે ખાવાની કોઈપણ વસ્તુ. અન્ન ચાર પ્રકારનું છે. લેણ (ચારીને ખાવાનું), યોગ્ય (ચૂસીને ખાવાનું), ખાધ (દાંતે ચાવીને ખાવાનું, અતે પેય (પીવા યોગ્ય). “અહં વૈશ્તા નરો મૃત્વા પચામ્યન્તે ચતુર્વિધ” અર્થાત્ હું વૈશ્તાનર-નરરાગિન થઈને ચાર પ્રકારના અન્નને પચાવું છું (ગીતા). અન્નમાં તે ધાન્યમાં ફેર છે. ધાન્યનો અર્થ ફક્ત દાણા થાય.

૧૭ વાયે ટાદ—ડાદ વાય; ફાંડી લાગે. (ઝોદવાને વસ્ત્ર ન મળે તેથી).

બાળકડાં—(બાળકડું શબ્દનું બહુ વચન) ડો, ડી, ડું. લઘુતા વાયક પ્રત્યય છે. જેમ લાડકડો, લાડકડી, લાડકડું વગેરે.

ભરમ—રાખોડી. (ટાદવાય ને ઝોદવાનું ન મળે તેથી રાખોડીના ઢગલામાં પેસી જાય.)

૧૮ ધીરજ—(ધૈર્ય) હિંમત, શાંતિ.

કેઈ પેરે—શી રીતે. પેરે—રીત.

ધરું—(ધૃ ધારણ કરવું. to hold) ધારણ કરે, રાખું.

મરું—(મૃ મરવું. to die) મરી જાઉં.

સુદામાની સ્ત્રી પોતાના દુઃખની વાત નથી કરતી પણ છોકરાનું દુઃખ જોઈ શકાતું નથી, માટે કહેવા આવી છું એમ જણાવે છે.

૧૯ લીંતડીઆ—ભીંતો. (સં. મિત્તિ.)

ધાન—કુતરાં.

માંજર—ખિલાડાં.

આ લીંટીમાં સુદામાના ધરતું વર્ણન છે.

૨૦. અતિથિ-પરોણા, બિખારી. (અ+તિથિ જેને કોઈ તિથિ-દિવસ નથી એટલે સર્વકાળ સમાન છે તે, અથવા જે એક તિથિ કરતાં વધારે દિવસ એક ગામમાં ન રહે તે, સન્યાસી. મળ સંન્યાસીના અર્થમાં એ શબ્દ વપરાતો. હાલ કોઈપણ બિખારી ને પરોણાના અર્થમાં વપરાય છે.)

થેર આવેલો પરોણો કે ભીખ માગવા આવેલો બિખારી કંઈપણ પામ્યા વગર એમને એમ પાછો જાય એ ગૃહસ્થને મોઠામાં મોઠું દુઃખ, તે પોતાને છે એમ સુદામાની સ્ત્રી કહે છે.

નિર્મુખ-(નિર+મુખ) અવળે મોઢે પાછા ફરીને; કંઈપણ મેળવ્યા વગર નિરાશ થઈ પાછા ફરીને.

ગવાનિક-(ગવાન્ન. ગો+અન્ન) ગાયને માટે કાઢેલો રાંધેલા અન્નનો ભાગ, ગોઆસ. (ચતુર્થી તત્પુરુષ) રાંધેલામાંથી ગોઆસ રોજ કાઢવાની હિંદુઓમાં રીતિ છે તે પણ સુદામાને ત્યાં નીકળી શકતો નથી.

૨૧. મંત્ર લણીને-દ્રુત મંત્ર બોલી જઈને. સેવા કરવામાં દેવને અર્પણ કરવાની જે સામગ્રી જોઈએ તે પણ મળતી નથી. ધરસસાર ચલાવવાની જેવી દૃઢશા છે તેવી સેવા સામગ્રીની પણ દૃઢશા છે. ધૂપં સમર્પયામિ, દીપં સમર્પયામિ એમ કહી ધૂપ ને દીપ વગર મોઢે બોલીનેજ તેને બદલે જળની અંજલી મૂકીને ચલાવી લેવું પડે છે.

નૈવેદ્ય—(નિ+વિદ્ ધરાવવું, રજુ કરવું. to inform respectfully)
દેવને ભોજનને માટે ધરાવવાની વસ્તુ; પ્રસાદ. દેવની પૂજા કરો છો પણ
નૈવેદ્ય ધરાવતા નથી, કેમકે ઘરમાં નૈવેદ્યને માટે કશી વસ્તુ નથી.

૨૨. પૂજય—(પૂજ પૂજવું, to worship) પૂજવા યોગ્ય, પવિત્ર
બ્રાહ્મણ.

પૂજ્યને બદલે પુણ્ય પાદ જોઈએ, કેમકે પુણ્યપર્વણી બોલાય છે,
અને પર્વણીને દહાડે જમાડવામાં સુપાત્ર બ્રાહ્મણનો અર્થ આવી જાય છે.

પર્વણી—પર્વનો દિવસ, પુણ્યકારક, પવિત્ર દિવસ. પુનેમ, અમાસ.
આરસ, અગીયારસ, જન્માષ્ટમી, બજેવ વગેરે.

કેા નવ જમે—કોઈને જમાડી શકાતું નથી; કેમકે ઘરમાં ખાવાને
અનાજ નથી તો ખીજને શું જમાડાય ? પર્વણીને દિવસે બ્રાહ્મણને કે
એન, ભાણેજ વગેરેને જમાડવાનો હિદુઓમાં રિવાજ છે.

જેવો ઉગે તેવો આથમે—(સૂર્ય ગ્રન્થ અધ્યાહાર) સૂર્ય જેવો
ઉગે છે તેવોજ આથમે છે, અર્થાત્ સૂર્ય ઉગતી વખત જેવાં ભૂખ્યાં
હીંએ છીંએ તેવાંજ સૂર્ય આથમ્યા પછી ભૂખ્યાંજ સૂઈ જઈએ છીંએ.
એટલે કે આખો દિવસ કર્યું ખાવાનું મળતું નથી.

આખા દિવસમાં કંઈ પણ પુણ્ય કર્મ—બ્રહ્મભોજન કે દાન પુણ્ય
વગેરે થઈ શકતું નથી એમ પણ અર્થ લાઇ શકાય.

ઉગે—(ઉદ્+ગમ્ ઉગવું, ઉઠે ચઢવું to rise)

૨૩. પંણાવવાં—(પરિ+ની. પરિણય to marry) લગ્ન કરવાં.

સતકુળ (સત્ સાઈ + કુલ) સાઈ કુળ; ઉચ્ચ કુળ.

૨૪. શ્રાદ્ધ—મરી ગયેલા પૂર્વજોની મરણતિથિએ ભાદરવા મહીનામાં
ખીજ પખવાડી ત્રીજાં મરનારને તર્પણ કરવા જે ધાર્મિક વિધિ કરવામાં
આવે છે તે. (સ. શ્રદ્ધા ઉપરથી. શ્રદ્ધાથી કરેલું પુણ્ય કર્મ તે શ્રાદ્ધ)

સંવત્સરી—(સંવત્સર=વર્ષ ઉપરથી. સાંવત્સરિક) સમયરી.
મરણતિથિ; જે માસમાં જે તિથિએ માણસ મરણ પામ્યું હોય, તે માસની
તે તિથિ જે દર વર્ષ આવે તે. એ દિવસે શ્રાદ્ધ કરવું પડે છે ને કંઈ
બ્રહ્મભોજન કરાવવું પડે છે.

પિતૃ—દેવલોકની એક જાત જે મરી ગયેલા માણસોના આત્માને તેના વંશજને તરફથી તેને નિમિત્ત કરેલો પુણ્યભાગ પહોંચાડે છે તે; પિતૃલોકમાં ગયેલા મરનારના આત્માઓ.

દરેક માણસ પોતાની પાછળ પુત્ર સંતતિ એટલા માટે માગે છે કે તે શ્રાદ્ધ કરી પિંડપ્રદાન કરે તો પોતાનો ઉદ્ધાર થાય; પરંતુ સુદામો પુત્ર સંતતિમાં હોવા છતાં તેના પિતૃઓ પિંડપ્રદાન પામી શકતા નથી એટલી બધી તેની દરિદ્રાવસ્થા છે.

૨૫. મારે વાગલાં—ફાંફાં મારે, ટળવળે.

આંગલાં—ડગલીઓ, પહેરવાને બદલ વગેરે.

ડ્યાંથી આવે—શી રીતે લાવી શકાય? જ્યાં ખાવાને અનાજ મળતું નથી ત્યાં ડગલી ટોપી ડ્યાંથી લાવવી?

૨૬. અમોટીયુ—મોટાના વગરનું, કોઈ અડચું ન હોય એવું વસ્ત્ર. સેવા પૂર્ણ કરવા તથા જમવાને પહેરવાનું રેશમી વસ્ત્ર, મુગટો; પીતાંબર.

સ્નાન—(સ્ના નહાવું to bathe) નહાવું તે.

શીતળ જળે—ઠંડા પાણીએ. પાણી ગરમ કરવાને લાકડાં પણુ ન મળે તેથી ઠંડા પાણીએજ ન્હાવું પડે છે.

૨૭ વાધ્યા—વધ્યા, મોટા ચયા. (વૃધ્ વધવું to increase) “વાધ્યા” એવો પ્રયોગ કવિતામાંજ થાય છે.

જટા—માથા ઉપરના વાળ વધી ગયા હોય તે.

રક્ષા—રાખોડી, (અંદર બાળકો સ્પર્શ રહે તેથી માથામાં રાખોડી ભરાઈ રહે.

ઘડા—સમૂહ, જથ્થો, દગલો.

૨૮ દર્ભ—દામ. એક જાતનું ધાસ, જે તર્પણ કરતી વખતે હાથમાં રાખવામાં આવે છે. દર્ભનું આસન પવિત્ર ગણાય છે.

તણી—તી. (છટ્ટી વિભક્તિનો પ્રત્યય) કવિતામાં તણો, તણી, તણું; કેરો; કેરી, કેરું; એવા શબ્દો છટ્ટી વિભક્તિના પ્રત્યય ને બદલે ચૂકી શકાય છે.

નાથજી—(સંબોધન) “જી” પ્રત્યય માન વાચક મુકયો છે.

૨૯ બીજે ત્રીજે—એની પછી “દિવસે” શબ્દ અધ્યાહાર દે

આહાર—(આ+હ ખાવું to eat) ખોરાક.

મુજને—મને (કવિતામાં આવો પ્રયોગ વપરાય છે)

દહો છે—બાળે છે. (દહ બાળવું to burn) મનને પાંચાય છે.

અંગાર—અગારા-લાળાની પેટે.

સુદામાને પણ બીજે ત્રીજે દિવસે ખાવાનું મળે છે તે જોઈ પતિવ્રતા સ્ત્રીને બહુ પરિતાપ થાય છે,

૩૦ દરિદ્ર સમુદ્ર—દરિદ્રતા-ગરીબાઈ રૂપી દરિયો. (કર્મકાંક્ષા વ્યતિશય ગરીબાઈ.

હેવાતણુ—સૌભાગ્ય, સ્ત્રીનો ધણી જીવતો હોય તે પરિસંધવાપણું.

સંધવાપણાની નિશાની તરિકે, સૌભાગ્ય ચિહ્ન તરિકે, રૂનો ચૂડીઓ, કપાળે ચાંદ્રો, અને કોટમાં કાળા મણકાની સેર— છે, એટલું હોતું જ નોંધો. વિધવાથી એ વસ્તુઓ ધારણ કરી શકા તે સુદામાની સ્ત્રી કહે છે કે દરિદ્રતાને લીધે ચાંદ્રો કરવાને ઘરમાં નથી તેમ કોટમાં કાળીગાંઠી પણ નથી. સૌભાગ્ય ચિહ્ન તરિકે હાથમાં એક એક લાકડાની ચૂડીને પહેરી રાખી છે, તો બીજા વાતજ શી કરવી? ૧૨૫

શણગાર—(સં. ચુગાર) ધરણાં, દાગીના.

કાજળ—(સં. કજ્જલ) આંખમાં આંજવાની મેશ.

ડીડીયાં હાર—કોટમાં વહેરવાની કાળા મણકાની સેર.

સૌભાગ્ય—(સં. સુભાગ્ય સાદ નસીબ ઉપરથી) જીવતો હોય તે સ્થિતિ.

ઘર લલાટે—કપાળમાં.

દેવા—લગાડવા. કપાળે લગાડવા એટલે ચાંદ્રો કરવા.

કંકુ—(સં. કુંકુમ) સંસ્કૃતમાં એ શબ્દ કેસરના અર્થમાં વપરાય છે, પણ ગુજરાતીમાં કંકુ-હળદરની ને ખારાની મેળવણીથી બનાવેલા લાલ રંગના ચૂર્ણના-અર્થમાં રૂઢ થઈ ગયો છે.

અન્ન.....સૂકું—ખાવાનું ન મળે એટલે શરીર સૂકાઈ ગયું.

સૂકું—(સં. शुष्क) સૂકાઈ ગયેલું.

૩૩ હું...પાય—પતિવ્રતા સ્ત્રીએ પતિને કંઈ કહેવું ન જોઈએ, નાં કહેવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે, તેથી કહે છે કે પગે લાગીને વિનય ર્થક કહ્યું. તે ક્ષમા કરશે. (સતી સ્ત્રીનો વિનય બતાવ્યો છે.)

આવું દુઃખ—ઉપર ગણાવ્યું તે દરિદ્રતાનું દુઃખ.

સ્હેવાય—(સહ સહન કરવું to endure) સહન કરાયઃખમાય.

૩૪ દહાડી—દરરોજ.

ભરથાર—(સં. भृ શબ્દના પહેલી વિભક્તિના બહુવચન રૂપ ારઃ ઉપરથી. ભૃ ભરવું; ભરણુ પોષણ કરવું. to nourish) ભરણુ લુ કરનાર; ધણી, પતિ.

માધવ—(મા લક્ષ્મી + ધવ ધણી) લક્ષ્મીના પતિ; શ્રીકૃષ્ણ (શ્રી તત્પુરુષ.)

૩૫ કલ્પવૃક્ષ—(કલ્પ-વિચાર, ઇચ્છા. કૃષ્ કલ્પના કરવી. to think વી+વૃક્ષ-ઝાડ.) સ્વર્ગનું એક ઝાડ. એ ઝાડની નીચે બેસીને જે વસ્તુની ઇચ્છાએ તે મળે છે. સુદામાની સ્ત્રી એમ કહેવા માંગે છે કે શ્રી ભગવાન કલ્પવૃક્ષ જેવા છે, તે તમારા મિત્ર છે, તો તેમની પાસે ને જેની ઇચ્છા કરશે તે મળશે.

૩૬ જીવ—(જીવ જીવવું to live ઉપરથી) પ્રાણી.

હાથમ કીડા—રમત. (ક્રીડ્ રમવું to play)

ત'ગ. પ્રગટ કરી—ઉત્પન્ન કરી. અથવા ખુલ્લો-પ્રલક્ષ.

કેરે; કેર ગટ—(સં. प्रकट) ખુલ્લું.

મકાપ છે વે હુતાશ—અગ્નિની પાસે રહે.

હુતાશ—(હુત-હોમવાની વસ્તુ. હુ હોમવું. to sacrifice ઉપરથી. + અશ્ ખાવું to eat) જે હોમેલી વસ્તુઓને ખાઈ જાય છે તે, અગ્નિ. (પીછ વિભક્તિ અધ્યાહાર).

શીત—ટાઠ, ઠંડી.

૩૮. અમૃતપાન—અમૃત પીવું તે.

અમૃત—સ્વર્ગમાંનો એક બહુજ મીઠો રસ, જે પીવાથી અમર થઈ જવાય. (અ નહિ+મૃત મરી ગયેલું. મૃ મરવું. to die ઉપરથી) જે પીવાથી મરી ન જવાય તે. ક્ષીર સાગરનું મથન કરી બગવાને ૧૪ રત્ન કાઢ્યાં હતાં તેમાંનું છેલ્લું રત્ન જે પીને દેવો અમર થયા હતા.

પાન—(પા પીવું to drink) પીવું તે.

જમક્રિકર—જમરાજના દૂતો. (પછી તત્પુરુષ) જ્યારે માણસ મારણ્ય પામે છે ત્યારે જમરાજના દૂતો આવીને જીવને લઈ જાય છે. જે : મરે નહિ તેની પાસે તે દૂતો શું કામ આવે ?

જમ—(સ. યમ) મૃત્યુનો દેવ. એનાં બે સ્વરૂપ છે. પ્રાણીના શુભાશુભ કર્મોના ન્યાય ચક્રવર્તી વખતનું સ્વરૂપ તે ધર્મરાજ કહેવાય છે, તે શાંત મૂર્તિ છે; અને ખરાબ કર્મોની સજા કરતી વખતનું સ્વરૂપ તે અમરાજ કહેવાય છે, તે ઉગ્ર મૂર્તિ છે.

ક્રિકર—(સ.) ચાકર, સેવક, દૂત. (ક્રિમ કંઈ પણ+ક્ર કરવું. માફિક જે કંઈ પણ કામ સોંપે તે કરનાર).

૩૯. અધ્યાત્મચિંતા—આત્મા સંબંધીના જ્ઞાનની ક્રિકર. (કર્મધારય સમાસ); આત્મવિચાર.

અધ્યાત્મ—(અધિ + આત્મા) આત્મા સંબંધી.

ચિંતા—(ચિન્ત વિચારવું. to think) વિચાર, ક્રિકર.

કરણી—શી. (આ પ્રયોગ કવિતામાંજ વપરાય છે.)

૪૦. સદ્ગુરુ—(સદ્ + ગુરુ) સારા ગુરુ; પરમેશ્વરને ઓળખાવે એવા ઉત્તમ ચારિત્રવાળા ને જ્ઞાની. (ધર્મધારય)

સેવ્યા ચરણુ—પગની સેવા કરી, ગુરુની સેવા ચાકરી કરી, તેમની પાસે અભ્યાસ કર્યો—ઉપદેશ લીધો.

સેવા—(સેવ્ સેવું. to worship.)

ચરણ—પગ.

માયાવરણ—માયાનું આવરણ; (પટ્ટી તત્પુરુષ)

માયા—માણસને સંસારના મોહમાં નાખનારી પરમાત્માની
* અલૌકિક શક્તિ.

આવરણ—(આ + વૃ ઢાંકું; વિગ્રહ, to cover) ઢાંકી દેનાર;
આચ્છાદન કરનાર; ઢાંકણ.

જે સદ્ગુરુની સેવા કરે તેને માયા સંસારના મોહમાં નાખી શકે
નહિ; ઇશ્વરનો સાક્ષાત્કાર થયા વગર ન રહે.

જન્મ.....આપદા—જે હમેશાં પરમેશ્વરનું ભજન કરે તેને
જન્મમરણનું દુઃખ ન રહે; તેના મોક્ષજ થાય; ફરીથી જન્મવું મરવું ન પડે.

આપદા—(આ + પત્ પડવું. to fall) આપત્તિ, દુઃખ.

૪૨. જેનું.....વરણ—ઇશ્વરના ચરણમાં જેનું મન ઈર્ષ્ય અર્થાત્
પ્રભુ ભજનમાં લીન થયું.

પાતક—પાપ. (પત્ પડવું. to fall)

* પ્રભુભજન કરનાર પાપે પાપ આવેજ નહિ અર્થાત્ તેનાથી કદી
પાપ થાયજ નહિ.

કશું—યું ? કેવું ?

પ્રાણી—(પ્ર + અન્ શ્વાસ લેવો + જ્ઞ) જે શ્વાસ લઈ શકે છે
તે; જીવવાળો.

૪૩. લીટી ૩૫થી ૪૨ સુધીનાં દૃષ્ટાંત આપીને કહે છે કે તેજ
અમાણુ જેને શામળીયા-શ્રીકૃષ્ણ સાથે સ્નેહ હોય તેનું ઘર અનાથ-દરિદ્રતાથી
ભરેલું ન હોય. છતાં તમારું તેનું છે એટલે એ સ્નેહ વિસરી જવાયો
હોવો જોઈએ. માટે તે તમે તાજો કરો.

શામળીયા—(શ્યામલ કાળા રંગના) કૃષ્ણ.

સ્નેહ—(સ્નિહ ચિકિત્સા આવવી; પ્રેમ થવો. to love) પ્રેમ;
મિત્રતા. (સ્નેહ શબ્દનો અર્થ તેલ પણ થાય છે.)

અનાથ—(અનાથ) ગરીબ; દરિદ્ર.

૪૪. દાસીતણી—દાસી-ચાકરડીની. સુદામાની સ્ત્રી પોતાને સુદામાની દાસી તરિકે ઓળખાવે છે. પતિવ્રતા સ્ત્રી પોતે પતિની દાસી હોવામાં-ગણાવામાંનું ધર્મ માને છે.

છેલ્લી વિનંતિ—છેવટની પ્રાર્થના; અર્થાત્ એથી વધારે હવે બીજું કશું કહેવાનું નથી.

પ્રભુ—પરમેશ્વર; ઘણી. અહીં સુદામા. કેમકે પતિવ્રતા સ્ત્રીને પતિ એજ પોતાનો પરમેશ્વર છે. (સંબોધન-હે પ્રભુ!) (પ્ર+મૂ શ્રેષ્ઠ થવું to become great).

પધારો—જાઓ. ('આવો' ના અર્થમાં પણ એ શબ્દ વપરાય છે. આપણે થેર કોઈ સાંઝ માણસ આવે ત્યારે તેને પધારો કહીએ છીએ. અને તે જગ્ય ત્યારે "પધારજો" એટલે "આવજો" આમ કહીએ છીએ.)

બૂદર—બૂધર. (મૂ+ધર. ધૃ ધારણ કરવું. to hold) પૃથ્વીને ધારણ કરનાર; પરમેશ્વર; શ્રી કૃષ્ણ. (હિ. ત. પુ. સમાસ).

બૂધરભણી—શ્રીકૃષ્ણ પાસે. (વિક્ષા માગવા માટે).

૪૫. ચૌદલોક—પૃથ્વી સાથે સાત ઉપરના લોક (બૃહલોક, ભુવર્લોક, સ્વર્ગલોક, મહર્લોક, જનલોક, તપોલોક, અને સત્યલોક), અને સાત નીચેના લોક (અતલ, વીતલ, સુતલ, તલાતલ, મહાતલ, રસાતલ અને પાતાલ) મળીને ચૌદલોક; અર્થાત્ આખું જગત્.

મહારાજ—મોટારાજ. (કર્મધારય).

બ્રાહ્મણને...લાજ—અર્થાત્ ભીષ્મ માગવામાં બ્રાહ્મણને શરમ શી? બ્રાહ્મણનો એ તો ધધોજ છે. એમ કહી સુદામાની સ્ત્રી સુદામાને યાચના કરવા જવા સમજાવે છે અને કહે છે કે શ્રીકૃષ્ણ તો ચૌદ લોકના મોટા રાજા છે. તેમની પાસે તમે યાચના કરશો તો તમારું જગદર મટી જાય એટલું બધું દાન આપશે. અને વળી તમારા મિત્ર છે એટલે તો નાજ નહિ કહે.

૪૬. માધવ—(મા લક્ષ્મી+ધવ ઘણી.) લક્ષ્મીના પતિ, શ્રીકૃષ્ણ.

મનવાંછિત—(વાઙ્મહ્ ઇચ્છવું. to wish) મનવડે ઇચ્છેલું, મનમાં ધારેલું. (તૃતીયા તત્પુરુષ).

૪૭. દીન—ગરીબ; દુઃખી.

દરિદ્રતાંદુભ--(દુઃખ=આડ) ગરીબાઈ રૂપી આડ, ગરીબાઈનું દુઃખ. દરિદ્રતાં દુઃખ કાપશે એટલે કે ગરીબાઈ મટાડી દેશે તે શ્રીમત બનાવશે.

કડવું ઉબું.

આ કડવામાં સુદામાની સ્ત્રી અને સુદામાનો સંવાદ છે. સુદામાની સ્ત્રી સુદામાને કૃષ્ણની યાચના કરવા જવાનું આશ્રયપૂર્વક કહે છે, અને સુદામા પોતાને કોઈની પાસે યાચના ન કરવાનો ટેક જણાવી જવાની ના કહે છે. અનેની દલીલો વિચારવા લાયક છે.

૧. ભથો—(યાચ્છ માગવું to beg) માગો.

ભદ્રવરાય—ભદ્રનેનો રામ. (પછી તત્પુરુષ). શ્રીકૃષ્ણ

ભદ્રવ—(યાદવ) યદુવંશનો કોઈપણ પુરુષ. યદુ એ યદ્રવંશી યયાતી રાજાનો દેવયાનીથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર હતો. એના વંશમાં ઉત્પન્ન થયેલા પુરુષો યાદવો કહેવાતા હતા. તેમાં કૃષ્ણ સૌથી શ્રેષ્ઠ હતા તેથી યદુપતિ અથવા યાદવરાય કહેવાય છે.

ભાવઃ—(મવાદન. મઘ સસાર + અદ્ ભટકવું. તે ઉપરથી) સંસારનું દુઃખ, પીડા, ઉપાધિ.

ભાવઃ ભાગશે—સસારનાં તમામ દુઃખ મટાડી દેશે. દરિદ્રતા કાપી નાખશે. (કર્તા શ્રીકૃષ્ણ).

૩. ગોમતી—દારિકાં આગળ થઈને એક નાની વહેતી નદી; એ નામની ખાડી. એમાં નહાવાનું બહુ પુણ્ય મનાય છે, તેથી સુદામાની સ્ત્રી કહે છે કે શ્રીકૃષ્ણ પાસે યાચના કરવા જવાથી કંઈ નહિ મળે તો ચાલ્યુ, પણ ગોમતીમાં સ્નાન કરવાનું મળશે એ ફળ કંઈ ઓછું નથી.

જડે—મળે (કાઠીઆવાડી પ્રયોગ છે).

દર્શનદ્વળ—શ્રીકૃષ્ણનાં દર્શનનું દ્વળ. ભગવદ્ દર્શનનું પુણ્ય.

૪. પ્રતિચાય—(સ. પ્રત્યવાય. પ્રતિ+દ જવું. to go & અવ to obstruct) હરકત, નુકશાન.

૫. મામ—ટેક. કોઈ પાસે ન માગવું એવો ટેક છતાં મિત્ર પાસેજ માગવું પડે એ ટેક મૂકવા બરાબર છે એમ સુદામો કહે છે.

૬. ઉદર—પેટ

કીજે વિનય પ્રણામ—નમ્રતાથી પગે લાગીએ, અર્થાત્ માગીએ.

કીજે—કરીએ. (આવો પ્રયોગ કવિતામાં વપરાય છે).

વિનય—(વિ+તી (to lead દોરવું). to tame પ્યાર કરવો) નમનતાઈ, નમ્રતા.

પ્રણામ—(પ્ર+નમ (to bend નમવું), to bow પગે લાગવું) પગે લાગવું તે.

વિનય પ્રણામ—વિનય સાથે પ્રણામ (તૃતીયા તત્પુરુષ).

૭. સ્થાનક—(સ્થા ઉભા રહેવું. to stand) સ્થળ, ઠેકાણું.

વશ્યસે—(વિ+નશ્ નાશ થવો. to perish) વિનાશ પામે, બગડે.

કામ—(સ. કર્મન્).

સુદામાની સ્ત્રી કહે છે કે પેટને માટે તો નીચ પાસે પણ નમનતાઈથી માગવું પડે તો આ તો મળવાનું સ્થાન છે અર્થાત્ મિત્રનું ઘર છે, ત્યાં ટેક રાખવા જઈએ તો કામ બગડે.

૮. ઓહું—માગવાનો લાંબો કર્ડ. (લાથ).

સુદામો કહે છે કે કૃષ્ણ એકલા હોય તો કદાપિ યાચના કરે. પણ બધા યાદવોના દેખતાં દાન લેવા હાથ લાંબો કરાય ? શરમ ન આવે ?

દુબળ—બળ વગરનો અર્થાત્ દુબળો, ગરીબ બિખારી જેવો.

લક્ષ્મીનાથ—લક્ષ્મીના પતિ, શ્રીકૃષ્ણ. (પછી તત્પુરુષ).

સુદામો એવી દલીલ કરે છે કે મારા જેવા દુબળા બિખારીને બધા યાદવો આગળ મિત્ર તરિકે ગણાવતાં શ્રીકૃષ્ણને શરમ ન આવે ? હું તો કદાપિ યાચવા જાઉં પણ આ વાતનો વિચાર કેમ ન કરવો ?

૧૦. ઉદ્યમી—ઉદ્યમ કરનાર. (ઉત્+યમ to strive, to be industrious મહેનત કરવી.).

કામ—(સં. કાર્ય. ક્ર કરવું. to do ઉપરથી) કામ.

સુદામાની સ્ત્રી કહે છે કે પુરુષો તો ઉદમી હોવા જોઈએ; નેમણે પોતાનું કામ કરવું જોઈએ; ને તમે આજસુ કેમ ?

૧૧. કુળધર્મ—કુળનો ધર્મ. (પછી તત્પુરુષ).

લીખતાં—લીખ માગતાં (લીખવું ક્રિયાપદ. મિશ્ર માગવું. to beg ઉપરથી).

લીખ માગવી એ તો આત્મણુનો ધર્મ છે, એમાં લાજ શાની, એમ સુદામાની સ્ત્રી કહે છે.

૧૨. અતર્યામી—(અંતર મન + યમ to restrain) અધાના મનને પોતાની સત્તામાં રાખનાર, મનની વાત જાણનાર, પરમેશ્વર, શ્રીકૃષ્ણ.

૧૩. ગર્ભવાસ—ગર્ભમાં વાસ: જન્મ થતા પહેલાં પ્રાણીને દશ માસ સુધી માતાના પેટમાં રહેવું પડે છે તે. (સમમી તત્પુરુષ).

રક્ષા—રક્ષણ; સાચવણી. (સ. રક્ષ્ અચાવવું. to Protect). રક્ષાનો ખીન્ને અર્થ રાખાડી પણ થાય છે, કેમકે લાકડું બળી જતાં જે બળી નહિ પણ અગ્નિથી રક્ષાઈને રહી તે એ છે. બળેવ ઉપર રાખાડી આંધે તે પણ રક્ષા કહેવાય છે, કેમ કે તે જેને આંધે તેનું રક્ષણ તેથી થાય એમ મનાય છે.

મોશર—(સ. મુરારિ. મુર+અરિ) મુર નામના દૈત્યને મારનાર વિષ્ણુ ભાવાન; શ્રીકૃષ્ણ.

૧૪. સંતોષ--(સ. સમ્+તુષ્ ખુશ થવું to be satisfied).

૧૫. સુખલીલા—સુખના વૈભવો. (પછી તત્પુરુષ).

વિસરે—(વિ+સ્મૃ ભૂલી જવું to forget) ભૂલી જવાય.

ભાવ—પ્રેમ; ભક્તિ. (મૂ થવું to be).

ભિન્ન--(મિદ્ ભેદવું to out) જુદા.

૧૨-૧૫. સુદામાનું કહેવું એવું છે કે. પ્રભુ અતર્યામી છે એટલે સૌના મનની વાત જાણે છે તેથી તેમની પાસે જઈને વાચના કરવાની જરૂર નથી. જેણે ગર્ભમાં રક્ષણ કર્યું તે હવે નહિ કરે ? માટે ઉદમ શો કરવો હતો ? મનમાં સંતોષ રાખવો. અને સુખવૈભવ માગતાં તો તે મને એટલે ભક્તિ વિસરી જવાય, માટે ટેક મૂકવાની જરૂર નથી.

૧૬. પરિવાર (परिवार વિંટાવું to spread, to surround)
હૈયાં છોકરાં; દુટુંબ કપીસો.

૧૭. યાચવા ન જવાનો સુદામાનો નિશ્ચય જાણીને સ્ત્રી નમનતાઈથી પણ આગ્રહ પૂર્વક કહે છે કે એક વાર જાઓ, ફરી બીજી વાર નહિ કહું. ઇશ્વરી સંકેતજ એવો હતો કે ફરી કહેવું પડ્યું નથી. કેમકે એ વખતના ફેરામાંજ સુદામાનું દળદર શીટી ગયું છે. ઋષિઓનાં અને ઋષિ પત્નીઓનાં વચન સત્યજ નિકળે છે.

૧૮. વિભીષણ રાજા હતો અને મહા ધીરવીર હતો. તે પણ તેણે જગદીશ રામચંદ્ર ભગવાનને યાચ્યા હતા, તો પછી તમને યાચવા જવા શું હરકત છે ?

જગદીશ—(जगत्+ईश) જગતના ધણી; પરમેશ્વર. રામ. (પદી તત્પરુપ)

૧૯. સામા પગલાં ભરે--નરદ જાય; પાસે જાય; શરણે જાય.
દારિદ્ર--દરિદ્રતા. (दरिद्र શબ્દને ય પ્રત્યય લાગીને ભાવવાચક નામ થયું.)

રીસ--કોપ; ગુસ્સો.

પ્રભુ કોપાયમાન થયા હોય તો પણ શરણે જવાથી રાજ થઈ જાય. ગુસ્સે ત્યાં ભણતા ત્યારે શ્રીકૃષ્ણથી જાના સુદામો ચણા ખાઈ ગયા હતા તેથી શ્રીકૃષ્ણને રીસ ચઢી હતી તે વાત મનમાં લાવીને આ પ્રમાણે કહે છે.

૨૦. ૨૧. કોઈની પાસે યાચના કરતી વખતે હાથ જોડવા પડે, ગરીબડા થઈને બોલવું પડે, મોઢું ઢિંકું થઈ જાય; જનચક્ર-ભીખારીનાં એ ચિહ્ન છે, તેથી માગવાથી મરવું ભલું એમ સુદામો કહે છે. અર્થાત્ હું માગવા જવાનો નથી એમ તેના કહેવાનો ભાવાર્થ છે.

પાણિ--(स.) હાથ.

દીન--ગરીબ, ભીખારી જેવી. (दिन શબ્દ હોય તો दिवस અર્થ થઈ જાય.)

વદન--(वद् બોલવું to speak) બોલવાનું સાધન; મોં.

૧૨૨—(સં. ઘર્ણ) રંગ, રંગવાળુંના અર્થમાં.

ચિહ્ન—નિશાની; લક્ષણ.

વેપથુર્મલીનંબક દીનવાક્ગદ્ગદઃ સ્વરઃ ।

મરણે યાનિ ચિહ્નાનિ તાનિ ચિહ્નાનિ ચાચકે ॥

આ શ્લોકનો અનુવાદ આ બે લીટીમાં કરેલો જણાય છે.

૨૨. રામ—ભગવાન, અહીં શ્રીકૃષ્ણ. (રમ રમતું to play with ઉપરથી. દરેકના હૃદયમાં રમી રહ્યા છે તે, અતર્થામી, રામ).

૨૩. ઈહાં—અહિયાં.

નવનિધ—(નિધ સ. નિધિ ભંડાર, ખજાનો) કુબેર ભંડારીના નવ દ્રવ્યભંડાર છે તે. મહાપદ્મ, પદ્મ, શંખ, મંદર, કમ્બુપ, મુકુંદ, કુદ, નીલ, અને અર્ધ એ નવ ભંડાર છે.

સુદામો કહે છે કે પ્રભુ અંતર્યામી છે તેથી આપણા મનની વાત જાણીને અહીં બેઠાંજ નવનિધ આપશે, તો ત્યાં જવાનું શું કામ છે?

ત્યાં—દ્વારકામાં, શ્રીકૃષ્ણ પાસે.

૨૪. પાય—(સં. પાદ) પગ.

કથમ આલે મારા પાય—મારાથી શી રીતે જવાય ?

૨૫. ધિક્ પડે—ધિકાર હજી.

કાય—(સ.) શરીર. (બીજી વિભક્તિ અધ્યાહાર).

૨૬. અજ્ઞાણ—(સ. અજ્ઞાન. જ્ઞા જાણવું to know ઉપરથી) જાણે નહિ એવા, જ્ઞાન વગરના.

૨૭. ઘટઘટમાં—દરેક શરીરમાં; અંધી જગાએ.

વ્યાપી રહ્યા છે—વસી રહ્યા છે, પ્રસરી રહ્યા છે. (વિ + આપ્ આપવું, પસરવું.)

પૂરણ—(સં. પૂર્ણ) પૂરેપૂરો; સંપૂર્ણ.

પુરુષપુરાણ—જીવનામાં જીવો પુરુષ. સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ થઈતે પહેલાં એક ધ્વિર જ હતો તેથી એને સૌથી જીવો કહ્યો. (પુરાણ-જીવો, પુરાણો.)

૨૮. ૨૯. માતાના પેટમાં દશ માસ સુધી પ્રાણી શો ઉપાય કરે છે ? તે વખતે પ્રભુ ખબર રાખે છે તો હવે કેમ વિસારી મેલશે ?

૩૦. ૩૧. સુદામો જન્યવા જવાને કમુલ થતોજ નથી ત્યારે છેવટે સ્ત્રી કહે છે કે તમે તો જ્ઞાની, વૈરાગી ને ત્યાગી થઈને બેઠા; અને હું સ્ત્રી-અબળાનો અવતાર પડી, તે જુગતેથી શી રીતે જન્યવા જાઉં? અર્થાત્ હવે આપણો દહાડો કેમ વળે? જુગતે-યુક્તિથી.

જ્ઞાની—અલ્પજ્ઞાની.

વૈરાગી—(વિ નહિ+રાગ=પ્રીતિ. રજ્જુ પ્રેમ કરવો ઉપરથી) સસાર ઉપર જેને પ્રીતિ નથી તે, સાધુ.

ત્યાગી—(ત્યજ્ છોડી દેવું. to abandon) જેણે સસાર છોડી દીધો છે તે, સાધુ.

પંડિત—(વંડા-યુદ્ધિ ઉપરથી) યુદ્ધિમાન. વિદ્વાન.

ગુણભંડાર—ગુણના ભંડાર (પટ્ટી તત્પુરુષ).

અવતાર—(અવ+તૃ નીચે ઉતરવું) જન્મ.

૩૨. અધમ—હલકો, નીચો.

આંસુભરે—(આંખમાં) રડે. આંસુ—(સં. અશ્રુ.)

૩૨. પ્રેમદા—(પ્રેમ+દા આપવું. to give) પ્રેમ આપનારી, સ્ત્રી.

ઉચરે—ઉચાર કરે, બોલે (ઉત્+ચર્ બોલવું).

કડવું ૪ થું

૧.—સુંદરી (સં. સુંદર=સ્વરૂપવાન ઉપરથી નારી જાતિનું રૂપ) રૂપાળી સ્ત્રી. અર્ધી સુદામાની સ્ત્રી. સાધારણ રીતે કાષ્ઠપણ સ્ત્રીને માટે એ શબ્દ વપરાય છે.

બોલીયા—બોલ્યા. (બૂતકાળનો આવો પ્રયોગ ફક્ત કવિતામાંજ વપરાય છે.)

૨. મેલી કોણે કરી—કોણે ગાંડી બનાવી દીધી. (તને-સુદામાની સ્ત્રીને). અર્થાત્ ભિક્ષા માગવા જવાને આવી હક કરીને કહેવાનું સમજાવી તને કોણે ભમાવી મૂકી? કેમકે પતિની ઇચ્છા વિરુદ્ધ એક શબ્દ પણ

ન બોલ નારી તે, સુદામાને જવાની ક્ષિત્તિ ન હતી, આને જવાને આગ્રહ કરી રહી છે.

૩. નિર્મ્યુ—(નિર્+મા નિર્માણ કરવું to creat) નક્કી કરી મૂકેલું; નિર્માણ કરી મૂકેલું. (કર્તા-દાશરે). અર્થાત્ દાશરે નસીબમાં જે નક્કો કરી મૂકેલું છે તેજ મળવાનું છે.

૪. વિધિ—નસીબ; બ્રહ્મા; નસીબના લેખ લખનારી દેવી-વિદ્યાત્રી. (વિ+ધા બનાવવું. to creat)

લખી—(ક્રપાળમાં) બાળક હૃદયસનું થાય છે ત્યારે વિદ્યાત્રી તેના ક્રપાળમાં તે બાળકની હાંદીમાં શું શું બનાવ બનવાના તે લખી જાય છે એવી લોકમાન્યતા છે. એને હકૂના લેખ કહે છે. સરખાવા—“હકૂના લખીયા લેખ તે ક્યમ ટળશેરે”—દયારામ.

વૃદ્ધિહાણ—લાભ અને નુકશાન. (વૃદ્ધ સમાસ)

વૃદ્ધિ—(સં+વૃધ્ વધવું. to increase) વધારો. લાભ, ગુણવૈભવ.

હાણ—(સં+હાનિ. હા છોડી દેવું. to abandon ઉપરથી) નુકશાન. દુઃખ. આપત્તિ.

વૃદ્ધિ અને હાણનો અન્વય “પામીએ” સાથે જાય છે.

૫. દીધા વિના—દાન કર્યા વગર. કોઈને ધર્મ દાનમાં કંઈ આપ્યા વગર આપણને તે ક્યાંથી મળે ? પૂર્વ જન્મમાં કંઈ દાન કર્યું હોય તો આ જન્મે મળે. અર્થાત્ પૂર્વ જન્મે આપણે કંઈ પુણ્યદાન કર્યું નથી તો આ જન્મે આપણને સુખ વૈભવ ક્યાંથી મળવાના છે ? તેથી યાચવા જવાની જરૂર નથી.

૬. જમણે હાથ—કોઈને દાન કરવાની વસ્તુ જમણે હાથેજ અપાય છે; કેમકે જમણો હાથ પવિત્ર ગણાય છે. (ત્રીજી વિભક્તિ અધ્યાહાર.)

૭. ખડધાન—(ખડ=ધાસ+ધાન=(સ. ધાન્ય અનાજ) ધાસની જાતનું હલકું અનાજ—કોદરા, બંદી વીગેરે.

૮. શાળ—(સં. શાલિ) ડાંગર; ભાત.

૭-૮. કોદર વાવીને તેમાંથી ઝાંગર પાકવાની જોમ આશા રખાતી નથી, તેમ પૂર્વ જન્મે સારાં કર્મ કર્યા વગર મુખ વૈભવની આશા રાખવી ફોગટ છે.

૯-૧૦. પ્રથમથી પાળ ન બાંધી હોય ને તેથી પાણી બધું વહી જાય, તો પાછળથી તેનો શોક કરવાથી શું ફળ ? તેમ પહેલેથી સારાં કર્મ ન કરીએ ને પછી દુઃખ વેડું પડે તો તેનો પણ શોક શા માટે કરવો ?

શાયના—(શુચ શોક કરવો to bewail) શોક; પસ્તાવો.

વહી ગયે—વહી ગયાપછી, જતું રહ્યા પછી. (વહ વહેવું, to flow)

પ્રથમ—પહેલેથી. (ક્રિ. વિ. અ.)

લીટી ૧૧થી ૨૨ મુધીમાં પૂર્વ જન્મે ક્યાં ક્યાં શુભ કર્મ નથી કર્યા અને ક્યાં ક્યાં અશુભ કર્મો કર્યાં છે કે જેથી આ જન્મે આવું દુઃખ વેડું પડે છે તે ગણાવે છે.

૧૧. **એકાદશીવ્રત**—અગિયારસનો અપવાસ. હિંદુ ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે દરેક પંચવાડીયાની અગિયારમી તિથિએ અપવાસ કરવાથી પુણ્ય થાય છે એમ મનાય છે. એકાદશીનો ખરો હેતુ એકાદશ ઈંદ્રિયો-દશ ઇંદ્રિયો ને અગિયારમું મન-તેને વશ કરવી ને છે, અને તે થવાને માટે ભૂખ્યા રહેવાનું શાસ્ત્રમાં કહેલું છે.

૧૨. **તીર્થોપવાસ**—(તીર્થ + ઉપવાસ) તીર્થમાં જઈને ઉપવાસ કરવો ને. (ઉપ+વસ ભૂખ્યા રહેવું.)

તીર્થ—પવિત્ર સ્થળ. ગોકુળ, મથુરાં, કાશી, દ્વારિકા વગેરે.

૧૩. **અગ્નિ તૃપ્ત કીધા નહિ**—આદૃતિ આપીને અગ્નિને સતોષ પમાડ્યો નહિ. હોમહવન યજુયાગાદિક કર્યા નહિ.

૧૪. **શ્વાન**—કુતરો.

બાયસ—કાગડો.

ગા—ગાય.

આસ—કોળીઓ, ખાવાનો ભાગ. **ગોગ્રાસ** ગાયનો ભાગ.

જમવાની રસોઈમાંથી કુતરાનો, કાગડાનો, અને ગાયનો ભાગ જુદો કાઢી તેમને ખાવાનું નાખ્યું નહિ.

અતિથિ—(અ + તિથિ) એક ઠેકાણે અમુક દિવસ કરતાં જે વધારે ન રહે તે, પરોણા, અવ્યાગત, ભિખારી.

નિર્મુખ—કંઈ પણ આપ્યા વગર, નિરાશ કરીને. (નિરાશ થવાથી મુખ ફેરવીને જાય માટે નિર્મુખ.)

૧૯. હુરિપ્રસાદ—ભગવાનની પ્રસાદી; પ્રભુને ધરાવેલું અન્ન વગેરે.

૨૦. અશુદ્ધ—અપવિત્ર. (પ્રભુને ધરાવ્યા વગરનો માટે)

આહાર—ખોરાક. (આ + હ આહું to eat)

૨૧. આપ—પોતાનું; આપણું.

૨૨-૨૩. છૂટયાં પશુ—રખડતાં જનવચે.

અવતાર—(અવ + તૃ નીચે ડિતરવું; જન્મવું) જન્મ.

માલીક વગરનાં રખડતાં પશુઓના જેવા આપણા અવતાર છે કે જેથી ગમે તેમ રખડીને ભેટ ભરવું પડે છે.

અથવા છૂટયાં પશુ તણા અવતાર એટલે પરમેશ્વરે આપણને પશુનો અવતાર છોડાવીને માણસો અવતાર આપ્યો, તેથી દવે સંતોષ રાખીને રહેવું જોઈએ.

૨૫. ભક્તિએ—ભક્તિ વડે; ભક્તિ કરવાથી. (મજૂ ભજવું+તિ)

નવનિધ—(નિધન(સં. નિધિ=ભંડાર) નવ પ્રકારના દ્રવ્યના ભંડારો કુળેર ભંડારીને ત્યાં છે અને તે અપ્રૂટ છે.

૨૬. ધીર—(સં. વૈર્ય) ધીરજ; શાન્તિ.

સ્ત્રીજન—સ્ત્રી; નારી જાતિ; સુદામાની સ્ત્રી. સુદામો પોતાની સ્ત્રીને કહે છે. અહીં જન શબ્દનો કંઈ અર્થ નથી. ઋષિજન, પેદાજન એમ કાવ્યમાં વપરાય છે. (કર્મધારય સમાસ.)

૨૭. આંખભરી—આંખમાં પાણી લાવીને, રડીને. આંસુ સાથે. ભરી કૃદંત અવ્યય.)

અપખા—(અ+ખલા) ખળ વગરની, સ્ત્રી. એનું કર્મ આંખ.

૨૮. જડ—ચેતન્ય રહિત; વિવેક વિચાર વગરનું.

૨૯. એ જ્ઞાન—તમે જે શિખામણ આપી તે તે; ઉપર કહ્યું તે.

૩૦-૪૫ અનનો કટલો મહિમા છે તે આલીટીઓમાં ગણાવેલું છે. સુદામાની સ્ત્રી કહે છે કે તમે ઉપદેશ આપ્યો તે ખરો, પણ ઘરમાં બિલકુલ અન વગર બાળકો ભૂખે ટળવળે છે તેનું કેમ ? મોટે પહેલું ખાવાનું લાવો, ને પછી ઉપદેશ આપો.

૩૨. ભેગેશ્વર—(સં. યોગેશ્વર. યોગ+ઈશ્વર) મહાન યોગી. મોટે યોગી હોય કે પરમેશ્વરનો ભક્ત હોય તેને પણ ખાવાને અન તો નોંધવો.

૩૫. અનપૂર્ણ—અનાજ પૂરું પાડનારી દેવી. એ જોને ત્યાં હોય તેને ત્યાં ગમે એટલું વાપરવા છતાં અન ખૂટે નહિ. એ પાર્વતીનુંજ એક સ્વરૂપ છે.

૩૬. અક્ષય પાત્ર—અંદરથી કદાપિ વસ્તુ ખૂટે નહિ એવું વાસણ. (કર્મ ખારય).

અક્ષય—(અ+ક્ષય. ક્ષિ નાશ પામવું) નાશ ન પામે એવું.

૩૭ કામધેનુ—(કામ=ઈચ્છા+ધેનુ ગાય.) એવી જાતની ગાય કે જેની પાસે બેસીને જેની ઇચ્છા કરીએ તે મળે. એનું નામ કામ કુષા પણ છે. મધ્યમ પદ લોપી સમાસ.

૩૮. કોણમાત્ર—શા હિસાબમાં. જ્યારે મોટા મોટા દેવો અનને મોટે સાધન રાખી મૂકે છે તો પછી આપણે તે શી ગણત્રીમાં ? આપણને અન વગર શી રીતે ચાલે ?

૩૯. કલ્પવૃક્ષ—(કલ્પ કલ્પના, ઇચ્છા+વૃક્ષ ઝાડ) જેની તળે બેસીને જેવી કલ્પના કરીએ તેવી વસ્તુ આવીને ઉભી રહે એવું ઝાડ.

૪૪. મનવાંછિત—મનમાં ઇચ્છેલું (વાચ્છ ઇચ્છવું. ઉપરથી વાંછિત.) (વ. ત. પુ. સ.)

આહાર—ખોરાક. (આ+હ). હ પાતુનો મૂળ અર્થ હરણ કરવું, લઈ જવું થાય છે, પણ એને જુદા જુદા ઉપસર્ગ લાગીને એના અર્થ જુદા જુદા બદલાઈ જાય છે. જેમ આ+હ=ખાવું, પ્ર+હ=પ્રહાર કરવો, અર+હ=સંહાર કરવો, મારી નાખવું વગેરે.

૪૧. ધર્મપ્રાણ—ધર્મ અને પ્રાણ (દં. સં.) અન્ન મળે તોજ ધર્મ પણ પળાય અને પ્રાણ પણ ટકે.

૪૨. ઉભો.....સંસાર—અન્ન વડેજ બધો સંસાર ટકી રહ્યો છે. અર્થાત્ આપણે પણ અન્ન મળે તોજ જીવી શકીએ અને ધર્મનિયમ આચરી શકીએ. માટે અન્ન મેળવવાને યાચના કરવા જતુંજ બેઠાએ એમ કહેવાનો હેતુ છે.

૪૩. ફેરાતું ફળ—ફેરો ખાવાથી મળતું ફળ. સુદામો એમ શંકા કરે કે હું કૃષ્ણ પાસે યાચના કરવા જઈ ને કંઈ ન મળે ને હાથે હાથે પાછા આવતું પડે તો ? તેનું સમાધાન તેની સ્ત્રી પહેલેથીજ કરે છે. કે ફેરાતું ફળ જશે નહિ. નકામો ફેરો નહિ પડે, કંઈ પણ મળશેજ. આ લીટી સુદામાની સ્ત્રીની દૃઢ શ્રદ્ધા બતાવે છે. શ્રદ્ધા હમેશ ફળે છેજ, જુઓ ગીતા—**શ્રદ્ધાફલતિસર્વથા**

૪૫. વિધિ—પ્રારબ્ધ. નસીબના લેખ લખનાર દેવ. બ્રહ્મા.

૪૬. ઘોશો—ઘોઘી નાખશે, મટાડી દેશે.

ધરણીધર—ધરણી-પૃથ્વીને ધારણ કરનાર, ભગવાન.

તાતખેવ—(સં. તત્ક્ષણેવ) તે વખતેજ; તુરત.

૪૫-૪૬. સુદામાની સ્ત્રી કહે છે કે નસીબમાં દરિદ્રતા લખી હશે તો પણ પ્રભુ તે મટાડી દેશે.

૪૭. તાક્ષણ—તેજ વખતે.

ત્રિક્રમ—(સં. ત્રિક્રમ. ત્રિ ત્રણ+ક્રમ પગલાં. ક્રમ ચાલતું ઉપ-રથી). પ્રભુ, શ્રીકૃષ્ણ. વામન અવતારમાં ત્રણ ડગલાં ભરીને સ્વર્ગ, મૃત્યુ ને પાતાળ માપી લઈ બળિરાગને પાતાળમાં ચાંપી બાહ્યો હતો તે ઉપરથી.

કંડવું પમું.

૧. શુકલોગી—શુક એજ યોગી, શુક નામના જોગી. (કર્મ. ધારય.) (જોગી. સં. યોગી).

૨૧૪—પરીક્ષિતરાજ.

ત્રેમદા—ત્રેમ આપનારી, ત્રેમ દેખાડનારી સ્ત્રી.

૨. આપ—પોતે.

જાન્યવા—(સ. યાચૂ માગવું) માગવા, યાચના કરવા.

૩. સર્વથા—નકી, ગમે તેમ કરીને પણ, કોઈપણ પ્રકારે. સંસ્કૃત સર્વનામને યા પ્રત્યય પ્રકારાર્થમાં કે રીતિના અર્થમાં લાગે છે. જેમ સર્વથા સર્વ પ્રકારે; અન્યથા—બીજી રીતે.

રાંક—ગરીબડી. (સં. રંક).

૪. માત.....વાંક—ઘરમાં ખાવાનું ન મળે એમાં સ્ત્રીના શો વાંક ? પુરુષ કમાઈ લાવે તો સ્ત્રી તેની વ્યવસ્થા કરે. માટે સુદામો કહે છે કે ઘરમાં ખાવાને અત્ર નથી એ વાંક મારોજ છે, તેથી મારે લાવવા જવુંજ જોઈએ.

૫. ભાભિની—સ્ત્રી. (સુદામાની).

ભગવંત—શ્રીકૃષ્ણ.

૭. કુંવર—(સં. કુમાર) છોકરો. સુદામા શ્રીકૃષ્ણના મિત્ર થાય છે. અને મિત્ર તે બાઈ બરોબરજ ગણાય માટે સુદામો કહે છે કે શ્રીકૃષ્ણના છોકરાઓ મને કાકા કહેતા મળવા આવશે તેમને ખાવાનું શું આપીશ ?

૮. સમુદાય—(સ. સમ્+ઉત્+ઇ જવું. to go) સમહ, ટોળ. (શ્રી કૃષ્ણના છોકરાઓનું).

૯. હરખ—(સ. હર્ષ) આનંદ.

૧૦. પાડોસણ (સ. પ્રતિવાસિની. પ્રતિ સાથે+વસ રહેતું. to live) નજીકમાં રહેનાર બાઈ, પાડોશીની સ્ત્રી.

જાણે.....દાસ—સુદામાની સ્ત્રી પાડોસણ પાસે જઈને કહે છે કે આજે તમે માફ કામ કરશો, કંઈ ઉછીનું આપશો, તો તમને બમણું પાછું આપીશ. અને જાણું વગર પૈસે તમે મને દાસી રાખી હોય તેમ વર્તશો. સુદામા શ્રીકૃષ્ણને મળવા જાય ત્યારે સાથે કંઈ ભેટ લઈ જવા કંઈ વસ્તુ જોઈએ, અને ઘરમાં કંઈ મળે નહિ, તેથી આમ પાડોશીની યાચના કરવી પડી છે.

૧૧. દ્વારામતી—દ્વારિકાં. એનું બીજું નામ દ્વારાવતી પણ છે. એ પશ્ચિમ દિશાનું દરિયાઈ મુખ્ય દ્વાર-બાઈ હતું તેથી એ નામ પડેલું. આજે પણ બંદરને બાઈ કહેવામાં આવે છે.

બદ્ધવરાય—(સ. ચાલુકરાય) ચંદુ કુળના પુરૂષોમાં રાજા હોવા. શ્રીકૃષ્ણ.

૧૨. માય—માતા; મા. (‘ય’ વધારાનો પાદપૂરણાર્થ છે.)

૧૩. દુર્બળ—ગરીબ બીખારીના અર્થમાં.

૧૪. કાંગા—એક જાતનું ધાન્ય. મૂળ ભાગવતમાં અને બીજા કવિઓનાં કાવ્યોમાં તાંદુલ-આખા છે. ભાગવતમાં તે પૃથક્ તળુલ એટલે પહુંવા છે અને તેજ વ્યાજબી છે. કેમકે છોકરાને માટે ખાવું લઈ જવાને કાંગ ન હોય પણ પહુંવાજ હોય.

દેવા—પાછા આપવાના. એટલા પુરતું દેવું થયું. અર્થાત્ મદત નથી આપ્યા, દેવા તરિકે પાછા લેવા આપ્યા છે.

૧૫. ઉખળે—ખાંડણીયામાં (સં. ડહુલ્લ=ખાંડણીયા)

આખણ્યા—છજા. સાંભેલા વડે ઉજળા કર્યા. (શ્રીકૃષ્ણ પાસે લઈ જવાના તેથી સારા દેખાય માટે.)

૧૬. તગતમતા—ચળકતા.

ઋષિજી—સુદામો.

૧૭. ઓવાય—અભડાય; દોષ મલીન વસ્તુનો સ્પર્શ ન થાય.

૧૮. નથી...પટકુળ—લૂગડે બાંધી રાખવાના નથી, પણ શ્રીકૃષ્ણને આપવા લઈ જવાના છે, માટે બહુ જતન કરે છે.

૨૦. પેરે—પેડે; રીતે. રત્ન સાચવે તેમ.

ચડે...રીસ—છોડતી વખતે રીસ કરવી પડે. બળ વાપરતું પડે તોપણ ન છૂટે એમ તાણીને બાંધ્યા.

૨૨. જયમ...ભૂખ—આપણી ભૂખ જય એટલું બધું અર્થાત્ કદી ખૂટે નહિ એટલું બધું લાવજો.

૨૩. મૂકથો નિશાસ—નિશાસો નાખ્યો. (યાચના કરવા જવું છે, પણ સાંધી કંઈ મળશે કે નહિ તેની શ્રદ્ધા નથી માટે.)

૨૪. પરબ્રહ્મ—પરમાત્મા. શ્રીકૃષ્ણ.

૨૫. સંચર્યા—ચાલ્યા. (સમ્ + ચર્ જવું. to go)

વોળાવી—વળાવી; વિદાય કરી.

વળ્યો—પાછો ફર્યો.

પરિવાર—(પરિ + વૃ આસપાસ વિંટળાઈ વળતું) કુટુંબી જનો; છૈયાં છોકરાં વગેરે.

૨૬. ત્યાગી—(ત્યજ્ to abandon ત્યાગ કરવો, છોડી દેવું.)
જેણે સંસારની સર્વ માયા છોડી દીધી છે તે. (સુદામો).

વેરાગી—(ચિરાગો. વિ + રજ્ઞ ઉપરથી) રાગ એટલે પ્રેમ.
જેણે સંસાર ઉપરથી પ્રેમ છોડી દીધો છે તે. (સુદામો)

વિપ્ર—બ્રાહ્મણ. (સુદામો)

ભક્તના શણગાર—અથા ભક્તોમાં શણગારરૂપ; ઉત્તમ ભક્ત (સુદામો)
આ પ્રમાણે સુદામાની ઉત્તમ ભક્ત તરિકે એળખાણ આપી હવે તેમનું સ્વરૂપ કવિ વણુંવે છે.

૨૭. ભાળ—કપાળ; કપાળમાં. (સમન્ની અધ્યાહાર)

તિલક—ટીચું.

રસના—જાલ. (રસ = સ્વાદ. અથા સ્વાદ ચાખે માટે)

ભણતો જાય—શ્રીકૃષ્ણના નામનો જપ કરતો જાય.

૨૮. મુખ—મુખે; મોઢા ઉપર. (સમન્ની અધ્યાહાર)

કુખ—(સ. કુદા) દર્ભ, દાબ, એક જાતનું ઘાસ. મુખની સાથે પ્રાસ મેળવવા કુશને બદલે કુખ શબ્દ વાપર્યો છે, કવિએ એવી છૂટ ધણી વખત લે છે.

જાળું—ઘાસનું બોથું. (ધણી હજીમન વધેલી તેથી ઘાસના જાળા જેવો દેખાવ થઈ રહેલો અને વાળ બરછટ માટે કુશના જાળાની ઉપમા આપી.)

વાંધ્યું—વંધ્યું.

કંદુપ—ખરાબ રૂપવાળું.

કાય—કાયા, શરીર.

૨૯. ભસ્મ—રાખોડી. શરીરે ચોળેલી ને માથામાં ઢાલેલી તે.

ધૂમ્ર—ધુમાડો.

ઉતાવળે ચાલતાં જટામાંથી ધૂળ કડે તે મણે ધુમાડાના ગોટા નિકળતા હોય એમ લાગે.

૩૦ ઉપાનરેણુ—જોડાની રજ. (ઉપાનહ જોડા; રેણુ રજ, ધૂળ.)

અક્ષ—આકાશ.

આ બે લીટીમાં સુદામાની ચાલવાની ત્વરા બતાવે છે.

જોજન—(યોજન) ચાર ગાઉનું માપ.

કેદાનકોટ—કરોડો.

પગના આગળ ધૂળ એટલી બધી કડે છે કે તેનાથી કરોડો યોજન સુધી આકાશ છવાઈ રહ્યું.

૩૧ ધસમસે—ઉતાવળા ઉતાવળા દોડતા જાય.

ધાય—(સં. ધાવ્ દોડવું.) દોડે.

મુનિવર—સુદામા.

મુખે...માય—બહુ ઉતાવળા ચાલવાથી મોઢામાં શ્વાસ માય નહિ એટલા બધા દાંડીજાય.

૩૨ વિરમય થાય—નવાઈ પામે (વિ+સ્મિ નવાઈ લાગવી.)

૩૩ તૈલાભ્યંગ—(તૈલ + અભ્યંગ. અભિ + અઙ્જ્ યોળવું) શરીરે તેલ ચોળવું તે.

સ્વપ્ને—સ્વપ્નમાં પણ. (સ્વપ્ ઉંઘવું)

લૂપ્ત—ચિકાશ વગરનું. (કોઈ દિવસ તેલ ચોળીને નહાવાનું ન મળે સાટે.)

ગાત્ર—શરીર; શરીરનાં અંગો.

ઋષિર્નુ—સુદામાનું.

૩૪. જ્ઞેષ્ઠિકા—(સ. યજ્ઞિ) લાકડી.

૩૫. કોપીન—(સં) લગોટી. કચ્છોવાળી પહેરવાનું પંચીયું.

છરણુ—(સ. જીર્ણ) જૂનું.

વનકુળ—ઝાડની છાલનું વસ્ત્ર; વસ્ત્રકલ.

પરિધાન—પહેરવાનું. (પરિ+ધા પહેરવું, શરીરે ધારણ કરવું.)

આ બે લીટીમાં સુદામાના વેષનું વર્ણન કર્યું છે અને તેની દરિદ્રાવસ્થા અતાવી છે.

૩૬. લાઝ્યલાલુ—નસીબનો સર્વ. (પ. ત. સ.)

ઉદય થયો—ઉગ્યો. (સ. ઉત્+ઈ-અય ઉદય પામવો; ઉગવું.)
લાઝ્યલાલુ ઉદય થયો એટલે હવે નસીબ ખીલ્યું; ચઢતી થવાનું ચિન્હ જણાયું. શ્રીકૃષ્ણ પાસે યાચના કરવા જવા લાગ્યા એટલે અવશ્ય લાભ થશે એમ કવિ કહે છે.

હરિ—શ્રીકૃષ્ણ.

આપસમાન—પોતાના જેવાજ સુખી—સપત્તિ માન.

૩૮. પહોંતા—પહોંચ્યા (પ્રાચીન પ્રયોગ)

થોડે શ્રમે—થોડી મહેનતે. (મળવા જવાની હોંસ છે અને લાભ મળવાની આશા છે તેથી અથવા પ્રભુ કૃપાથી સુદામાને સસાકરીને આ જણાયો નહિ.)

કડવું ૬ કું.

આ કડવામાં કવિ દારિકાની શોભાનું અને શ્રી કૃષ્ણના વૈભવનું સુંદર વર્ણન કરે છે.

૧. ઋષિ—શુક મુનિ: પરીક્ષિતને ભાગવતની કથા કહેનાર.

નરપતિ—રાજા, પરીક્ષિત. (પ. ત. પુ. સ.)

૨. કનકકોટ—સોનાનો બનાવેલો કોટ. દારિકા શહેરની આસપાસ ફરતો સોનાનો કોટ હતો. શ્રી કૃષ્ણના સમયમાં સોનાની દારિકા હતી તે જળમાં ડૂબી ગઈ છે એમ કહેવાય છે. (પ. ત. પુ. સ.)

મણિમયરત્ન—મણિ એ નવ રત્નમાંનું એક જ્વતતું લાલ રંગનું રત્ન છે. મણિ અને રત્ન બંને એક જ્વતના સમાનાર્થ શબ્દો અર્થ વગરના વાપરી શબ્દ પ્રયોગ ખોટો કર્યો છે. મણિથી બનેલું કે મણિથી

બરેહું રત્ન હોય નહિ. કહેવાની મતલબ એટલીજ છે કે કોટના કાંગરામાં જુદી જુદી જાતનાં રત્ન જડેલાં હતાં.

કાંગરે—કાંગરામાં. કોટના ઉપલા ભાગમાં નાની નાની કમાનો કાઢેલી હોય છે તેને કાંગરા કહે છે.

૩. કોઠા—પુરજ. કોટ ઉપર થોડે થોડે આંતરે લક્કરની ટુકડીઓ અથવા તોપખાનું રાખવા કોઠીના આકારે ગોળ પાકાં મકાન બાંધેલાં હોય છે તે. નાના કિલ્લા. (એક વચન કોઠો.)

કોસીસાં—તોપ ફાડવાની બારીઓ. (એ. વ. કોસીસું)

પર્મ—(સં. પરમ) વધારે.

વિશ્વકર્મા—(વિશ્વ જગત્. + કર્મન્ કામ.) જગતનો બનાવનાર. દેવેનો શિષ્ય. એ બ્રહ્માનો પુત્ર છે. એણે જગતના ધાર્ત્ર્ય છે તથા અસ્ત્રશસ્ત્ર બનાવ્યાં છે. અન્યત્ર એણે શોધી કાઢ્યું હતું.

વિશ્વકર્માએજ આણે દારિકાનો કિલ્લો બનાવ્યો ન હોય એમ સાગે છે.

૪. દુર્ગ—કિલ્લો. (સ. દુર્ મૂર્કલ + ગ. ગમ્જનું ઉપરથી.) જ્યાં જવું મૂર્કલ પડે તે જગ્યા.

ધળ—(સં. ધવજા).

હુંડલી—(સ.) નગારાં, તોબત.

૫. મુદ્દર્શન—શ્રી કૃષ્ણ બગવાનનું ધારવાળું ગોળ આયુધ. ચક્ર. એ દારિકાની આસપાસ ફરતું રહે છે તે શહેરની ચોક્કી કરે છે. જુઓ એખાહરણ:—

“જાવા કીધું નગરમાં મન, એવે આવ્યું ત્યાં મુદ્દર્શન,
જેવું મસ્તક છેદે બળમાં, કન્યા પેડી ગોમતીના જળમાં.”

સોહે—શોભે.

ગંભીર...મોહે—સમુદ્રની ઘેરી ગર્જનાઓ થયા કરે તે મનને ઓહ પમાડે છે.

૬. ત્યાં—દારિકામાં.

ગોમતી સંગમ—ગોમતી નામે ખાડી જ્યાં આગળ સમુદ્રને મળે છે તે સ્થળ. (સમ = સાથે + ગમ્ જવું).

ચારે વર્ણ—બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય ને શૂદ્ર.

ત્યાં—ગોમતીના જળમાં.

૭. પરમગતિ—મોક્ષ. (પરમ. શ્રેષ્ઠ + ગતિ સ્થિતિ. ગમ્ જવું ઉપરથી).

મુક્તિપુરી—(મુચ્ = છોડી દેવું + તિ.) મોક્ષ આપનાર શહેર. તીર્થક્ષેત્ર. દારિકા. (મધ્યમ પદ લોપી સમાસ) હિન્દુસ્તાનમાં એવી ૭ મુક્તિપુરી ગણાય છે:—

અયોધ્યા મથુરા માયા કાશી કાશ્ચિ અવન્તિકા ।

પુરો દ્વારામતી ચૈષ સતૈત્તા મોક્ષદાયિકા: ॥

મથુરા—ખામી, ખોડ.

૮. ભગવાન—(ભગ = ઇશ્વરની ૭ શક્તિઓ: સમસ્ત ઐશ્વર્ય, સમસ્ત વીર્ય, યશ, શ્રી, જ્ઞાન, અને વૈરાગ્ય. એ ૭ + વત્ = વાળો.) અહીં સુદામા. મહાત્મા અથવા મોટા પુરુષને માટે એ શબ્દ વપરાય છે.

૯.-૧૮. સુદામાનું વિચિત્ર રૂપ જોઈને દારિકાના ભોડા તેમની એટા કરે છે તથા નાનાં બાળકો ચીડવે છે તેનું વર્ણન આ લીટીઓમાં છે.

૯. રૂપ—સુદામાનો એટોળ દેખાવ.

પુંઠળ પળે—સુદામાની પાછળ પાછળ દોડે.

પળે—પલાયન કરે, દોડે. (પરા + અર્ચ્ દોડવું, નાસી જવું.)

૧૦. જાદવ સ્ત્રી—જાદવોની સ્ત્રીઓ. (પ. ત. પુ. સ.)

તાળી દઈ હસે—સુદામાને જોઈને જાદવોની સ્ત્રીઓ એકબીજાને તાળી આપીને હસે છે અને મસ્કરી કરે છે તથા નિંદાના રૂપમાં સુદામાનાં વખાણુ કરે છે.

ધન્ય...વસે—અર્થાત્ આવો માણસ જે શહેરમાં વસતો હશે તે શહેરનાં દુર્ભાગ્યજન સમજવાં. ખરી રીતે તો એવો ભક્ત વસતો હોય તે શહેર ધન્યજન ગણાય.

૧૧. જે સ્ત્રીએ ધણું વ્રત, તપ અને ઉપવાસ કર્યા હશે એટલે કે બહુજી પુણ્ય કર્યું હશે તેને આવો રૂપાળો ધણી મળ્યો હશે ! આમ મર્મમાં કહે છે. કહેવાની મતલબ એજ છે કે જેણે પાપ કર્યા હશે તેનેજ આવો ખેડાળ ધણી મળ્યો હશે. (ભક્ત પતિ મળેલા એ સફળાચ્ચ છે.)

ભરથાર—(મર્ત્ત = ધણી. મૃ. ભરણુ પોપણુ કરવું તે ઉપરથી. મર્ત્ત શબ્દનું પ્રથમાનું બહુ વચન મર્તારઃ થાય છે તે ઉપરથી આ શબ્દ બનેલો લાગે છે.) પતિ; ધણી.

૧૨. ઇંદુ—ચંદ્ર.

કામ—સ્ત્રી પુરૂષ વચ્ચે પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરાવનાર દેવ. એ બહુ રૂપાળો છે. પ્રીતિનો દેવ. (કમ્ = to love. ચઢાવું, ઇચ્છવું.)

એને રૂપે—એના એટલે સુદામાના રૂપ આગળ (મસ્કરીમાં)

હારશે—હારી જશે; કિતરતા ગણાશે.

કેશવરામ—શ્રી કૃષ્ણ અને જળરામ. (કન્દ સમાસ.)

૧૩. **પતિવ્રતા**—પોતાના પતિ શિવાય બીજા પુરૂષની ઇચ્છા ન રાખનારી પવિત્ર સ્ત્રી. એવી પણ સુદામાને જોઈને મોહ પામશે એમ મસ્કરીમાં કહે છે.

મર્મવચન—મસ્કરીના બોલ.

૧૪. **હાઉ**—જોકરાં બહીવડાવવા કહ્યેલું એક ભયકર પ્રાણી.

વિકરાળ—ભયકર.

મહા કવિઓની વાણી અર્થસૂચક હોય છે તેથી જનક સ્ત્રીઓને મુખે સુદામાની કરાવેલી ચેષ્ટા બિચ્ચમાં સાચરૂપમાં નિવડે છે. અને હાલ પણ તે ભક્તરાજ હોવાથી મર્મવચન છતાં ખરા રૂપમાંજ છે.

૧૫. **ચેષ્ટા**—મસ્કરી.

પુઝળથી—પાછળથી. સુદામા રસ્તે જાય છે તેની પાછળ લોકો ભેગા થઈને તેની મસ્કરી કરે છે, પણ તે ભક્તજન હોવાથી મનમાં કંઈ ન કાવતાં ઉભટા હસતા જાય છે.

૧૬. કાંકરો નાખે—(સુદામાને ખીજવવાને-પણ તે ન ખીજવાતાં કાંકરો વાગે સારે ઉલટા ભગવાનનું નામ લે છે.)

૧૭. વળડે ગાલ—ગાલ વગાડે, ગાલ ફલાવીને પછી તેમાં હાથ ઠોકી, સામા આવી, ઢોલની પેઠે વગાડે, પણ એથી સુદામા ચિદવાય નહિ.

૧૮. ઋષી—(સં. ઋષિ.) તપસ્વી.

સાધુની દૃષ્ટિ—સાધુના જેવી વિકાર વગરની શીતળ નજર.
(સુદામાની લોક ખીજવે અને ત્રાસ આપે છતાં મનમાં કદી ગુસ્સો ન લાવે તેથી.)

૧૯. સમાચાર—(સમ્+આ+ચર to go જવું. ચાલવું) હકીકત.

૨૦. કૃપાનાથ—કૃપાનાનાથ; દયાવાળા. (સુદામો)

પુર—શહેર.

મયા—માયા; પ્રેમ.

૪૬ જાદવ કહે છે કે આ શહેરના ઉપર શા કારણથી માયા કરી.
અર્થાત્ આવવાનું કારણ શું ?

૨૧. પ્રત્યુત્તર—(પ્રતિ + ઉત્તર) સામો જવાબ.

ઋષિજન—અહીં સુદામો.

હરિદર્શન—ભગવાનનાં દર્શન. (દ્રશ્ય જોવું)

સુદામો કહે છે કે હું પ્રભુનાં દર્શન કરવા આવ્યો છું.

૨૨. ઉપકાર—(રાજદ્વાર દેખાડયો તે.) (ઉપ+ક્ર ભણું કરવું.)

રાજદ્વાર—રાજાનો મહેલ. શ્રીકૃષ્ણનું ધામ. દ્વારનો અર્થ બારણું થાય પણ અહીં મહેલના અર્થમાં વાપર્યો છે. (પ. ત. પુ. સ.)

૨૩. હરિમંદિર—શ્રીકૃષ્ણના ધામ આગળ.

ઉભા રસ્તે—સીધે માર્ગે. (માણસોની એટલી બધી બીડ કે રસ્તામાં જવાનો માર્ગ પણ ન મળે.)

૨૪. દ્વારપાળ—બારણા આગળ ઉભા રહેલા પહેરેગીર.

દિગ્પાળ—દિશાઓનું રક્ષણ કરનાર દેવો. દશ દિશાઓનું રક્ષણ કરનાર દશ દેવો છે તે દિગ્પાળ કહેવાય છે. પૂર્વમાં દિઠ્ઠિ, અગ્નિ ખૂણામાં

અગ્નિ, દક્ષિણમાં યમ, નૈઋત્ય ખૂણમાં નિર્ઋતિ, પશ્ચિમમાં વરુણ, વાયવ્ય ખૂણમાં વાયુ, ઉત્તરમાં કુબેર, ઈશાન ખૂણમાં મહાદેવ, આકાશમાં બ્રહ્મ, અને પાતાળમાં અનંત-શેષનાગ.

ધામ...ભાણુ—મકાનના ઓટલા ઉપર પહેરેગીર ઉમેલા તે ગણે સૂર્ય ઉગ્યા હોય તેવા તેજસ્વી દેખાતા હતા.

૨૫. હાટ—દુકાન.

ચૌદાં—બગર. (ચૌદ શબ્દનું બહુવચન.)

(સં. **ચતુર્થાદિ**—જ્યાં ચાર રસ્તા ભેગા થતા હોય તે જગ્યા. હાલ બગરના અર્થમાંજ એ શબ્દ વપરાય છે. જ્યાં ત્રણ રસ્તા ભેગા થતા હોય તે ત્રિભેટો કહેવાય.)

ચોક—(સં. **ચતુષ્ક**) મેદાન, ખુલ્લી જગ્યા.

છળ—(એ. વ. છળું) રેવેશ.

ઝરખા—(એ. વ. ઝરખો) મોટું છળું.

ગાખ—માળની એક બારી પૂરતું છળું.

૨૬. અટારી—(સં. **અટ્ટાલિકા**.) છળતા અર્થમાંજ વપરાય છે. (ધરતે લગતા એક ઢાળીયા છાપરાવાળા ભાગને અટારી કહે છે.)

મેડી—ધરના પ્રવેશદ્વાર ઉપર જે મેડો હોય તે.

જડિત્ર—હીરામાણેકથી જડેલા. (સં. **જટિત**)

ઝાકઝમાળ—અતિ પ્રકાશિત, ઝગઝગિત.

૨૭. મીનાકારી—મીનાની કારીગરીવાળું. સોનાના દાગીનામાં ચિત્રની ખામણો પાડી તેમાં રંગીત કાચનો રસ ભરવામાં આવે છે તે. એ રસને મીનો કહે છે. કંડેડા તથા બારીબારણું વગેરે સોનાનાં હતાં અને તેમાં મીનાની કારીગરીનું કામ કરવામાં આવ્યું હતું.

અમરાપુરી નાખું ઓવારી—કવિ કહે છે કે દારિકાની રચના એવી સારી અને કિંમતી હતી કે તેના આગળ અમરાપુરી પણ તેના ઉપર ઉતારીને ફેંકી દઈ. અર્થાત્ અમરાપુરી એના આગળ કંઈ હિસાબમાં નથી.

અમરાપુરી—સ્વર્ગમાં દેવોને રહેવાનું શહેર; ઇંદ્રની રાજ્ય
એને અમરાવતી પણ કહે છે. અમર એટલે દેવો એમાં રહે છે
એનું એ નામ પડ્યું.

૨૮. **સ્ફેટિક**—એક જાતનો કિંમતી સફેદ પત્થર.

થંભ—(સ. સ્તંભ) થાંભલા.

નાટારંભ—નૃત્યની શરૂઆત; નાચ. (સં. નાટયારંભ)

૨૯. **મૃદંગ**—પખાવ.

ઉપંગ—(સ. ઉપાંગ) એક જાતનું વાદ્ય.

હરિતણાં—શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનાં. લોકો ભક્ત હોવાથી સભામાં
પ્રભુનું કીર્તન થાય.

“હરિણાં” પાઠ લઈએ તો નૃત્યી હરણો આકર્ષાય એવા
રાગવાળાં ગીત.

“ ગુણિજન ” પાઠ લઈએ તો ગાયન કળામાં પ્રવીણ મા
સારાં રસાળ ગીત ગાય છે એવો અર્થ થાય. ગાયન કળામાં કુશળ
સો ગુણિજન કહેવાય છે.

રસાળ—રસવાળાં; આનંદ આપે એવાં.

૩૧. **ધમ**—(સ. ધ્વજા) વાવટો, અમુક ચિત્ર વાળો લંબરે
લૂગડાનો કકડો; નિશાન.

પતાકા—ત્રિકોણાકાર ધ્વજ.

કળશ—(સ. કલશ) મોટો લોટો; મંદિરમાં શિખર
સોનાના મોટા લોટા ચઢાવવામાં આવે છે તે. એના ઉપરથી આમ્ય
“ કળશિયો ” થયો છે.

હુંહુલી—દોહ; તાસાં.

જંગડ—જંગડ—એવો અવાજ.

૩૨. **શરણાર્થ**—પીપુડી.

નકેરી—એક વાદ્ય.

૩૩. **હીડ**—ચામે.

હેમ—સોનું.

અછોડા—બળદને બાંધવાની દોરી. (એ. વ. અછોડો.)

૩૪. મદગળતા—જેના લમણામાંથી મદ ઝરે છે એવા મસ્ત હાથી. (હાથી બ્યારે પુર જીવાનીમાં આવે છે ત્યારે તેના લમણામાંથી એક જાતનો કાળો રસ ઝરે છે તે મદ કહેવાય છે. એ વખતે હાથી મસ્તીખોર બને છે.)

માતંગ—હાથી. (મતંગ નામના ઋષિએ એ પ્રાણી ઉત્પન્ન કર્યું. હતું એમ કહેવાય છે, અથવા તેમણે એને હેળવીને ઉપયોગમાં લેવાય છે એમ શોધી કાઢ્યું હશે, તેથી તેમના નામ ઉપરથી તેનું નામ માતંગ પડ્યું.)

નવલોરંગ—કાંઈ જુદીજ જાતની શોભા.

ગજશાળા—હાથીઓને બાંધવાનું મકાન.

૩૫. હેમ કળશ—સોનાના લોટા.

ઈદ્રાણી—ઈદ્રની સ્ત્રી. એનું નામ શયિ છે.

૩૬. છપ્પનકોટી—દારિદ્ર્યમાં જાદવોની સખ્યા છપ્પન કરોડની કહેવાય છે; પણ એટલી વસ્તી એક ગામમાં હોવી અસંભવિત છે. તેથી અહીં કોટીનો અર્થ કુળ, જાત, પ્રકાર, એવો કરવો જોઈએ. અર્થાત્ છપ્પન જાતના જાદવો ત્યાં વસતા હતા એમ સમજવું જોઈએ.

દાનવ—દૈત્ય, રાક્ષસ; કશ્યપની દત્ત નામની સ્ત્રીથી ઉત્પન્ન થયેલા પુત્રો.

પ્રભા—(કા. પરબાહ) દરકાર. જાદવો એવા જળચર હતા કે તેઓ દૈત્યોની પણ દરકાર રાખતા નહિ.

૩૭. અનંત—(અન્+અંત) જેનો અંત ન માલમ પડે એવું. શશાંગ.

પ્રતિહાર—પહેરેગીર.

૩૮. સંકલ્પ—(સમ્+ક્લૂપ વિચાર કરવો) વિચાર.

વિકલ્પ—(વિ+ક્લૂપ) તર્ક, આડાઅવળા વિચાર. સુદામા દાર આગળ આવીને શા વિચાર કરે છે તે કવિ નીચલી લીટીઓમાં બતાવે છે.

૩૯. ગહન—ન સમગ્રય એવું. ઉંડું.

ક્રમેનીગતિ—નસીયની લીલા. (એક નિશાળમાં સાથે ભણનાર છતાં પોતે દરિદ્રી ભિખારી રહ્યા અને શ્રીકૃષ્ણ છત્રપતિ રાજ્ય થઈ બેઠા એ નસીયની બલિહારીજ છે એમ સુદામા કહે છે.)

વિદ્યારથી—(સં. વિદ્યાર્થી. વિદ્યા+અર્થ+ઇન્) વિદ્યાની જેને ઇચ્છા છે તે. ભણનાર શિષ્ય. (પ. ત. પુ. સ.)

૪૦. એ—શ્રીકૃષ્ણ.

પૃથ્વીપતિ—પૃથ્વીનો માલિક; રાજા,

૨૪—લગાર, થોડુંપણ.

૪૨. સિંહાસન—(સિંહ+આસન) રાજાને કે દેવને બેસવાની સિંહના પંખના પાયા વાળી સુંદર બેઠક. (આટલે સુધી સુદામાએ કૃષ્ણની સાથે પોતાની સરખામણી કરી મનમાં કંઈક અદેખાઈ આણી પણ હતે પોતાને જ્ઞાન થવાથી શ્રીકૃષ્ણને ધ્વિરભાવથી જુએ છે.)

૪૩. ઋષિને—સુદામાને.

જ્ઞાન—(જ્ઞા બાણવું) ખરી સમજણ.

અદ્યપણ્વ—હલકા પ્રકારનો પ્રાણી.

એ—શ્રીકૃષ્ણ.

ભગવાન—સર્વશક્તિમાન પરમેશ્વર.

૪૪. દર્શન—(દૃશ જેવું ઉપરથી) જેવું તે.

ઈંદ્રાસન—(ઇન્દ્ર+આસન) ઈન્દ્રની ગાદી.

સુદામા કહે છે કે એક વખતજ જો મને પ્રભુનાં દર્શન મળે તો બાણે ઇન્દ્રનું રાજ્ય મળ્યું હોય એટલો હર્ષ પામું.

૪૫. છડીદાર—ચોપદાર. છડી એટલે ચાંદી સોનાની લાકડી, તે ગાલી રાજની આગળ ચાલનાર ને છડી પોકારનાર નોકર.

૪૬. માનુભાવ—(મહાનુભાવ. મહા=મોટા+અનુભાવ=આશય, હેતુ.) જેની ઉદાર ભાવનાઓ હોય એવો મહાપુરુષ. મહાશય, ઉદારાશય એવા શબ્દો પણ એ અર્થના છે.

તવ—ત્યારે.

ઓચરી—(ઉત્ત+ચર ઓલવું) ઓલ્યા; ઉચ્ચાર કર્યો.

૪૭. દુર્બળ—(દુર્ + ખરાબ+બલ) નબળો, ગરીબ.

અવતાર—(અવ+તૃ=નીચે ઉતરવું) જન્મ.

બાધવ—(મા=લક્ષ્મી+ધવ=પતિ) લક્ષ્મીના પતિ. શ્રીકૃષ્ણ.

મિત્રાચાર—(મિત્ર+આચાર) મિત્રનો વ્યવહાર; બાધબંધી.
મિત્રતા.

૪૮. પ્રજ્ઞામ—(પ્ર+જ્ઞ નમવું) નમસ્કાર.

વિપ્ર—બ્રાહ્મણ.

જન્મના જાયતે શુભ્રઃ સંસ્કારાદ્વિજ ઉચ્યતે ।

વેદપાઠી ભવેદ્વિપ્રઃ બ્રહ્મજાનાતિ બ્રાહ્મણઃ ॥

કેડવું ૭મું.

૧. શર્યા—(સં. શી સદ્ધિ જવું) સવાની પયારી.

અવિનાશ—(અ + વિનાશ. નશ=નાશ પામવું) નાશ રહિત.
પરમેશ્વર. અહીં શ્રીકૃષ્ણ.

અષ્ટ—આઠ.

પટરાણી—મુખ્ય રાણી. શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનને ૧૬૧૦૮ રાણીઓ હતી તેમાં આઠ મુખ્ય હતી તે પટરાણીઓ કહેવાતી. એ આઠનાં નામઃ—
(૧) રૂક્મિણી, (૨) મિત્રવિદ્યા, (૩) ભદ્રા, (૪) જંબુવતી, (૫) સત્યા, (૬) કાલિંદી, (૭) લક્ષ્મણા, (૮) સત્યભામા.

જેને રાજા સાથે ગાદી ઉપર બેસવાનો હક છે અને જેને માથે મુગટ ધારણ કરી શકાય છે તે પટરાણી કહેવાય છે.

૨. તળાંસે પાય—પગ દાખે. રૂક્મિણી લક્ષ્મીનો અવતાર ગણાય છે એટલે તે પગ દાખવાનો અધિકાર ભોગવે. કેમકે ક્ષીરસાગરમાં વિષ્ણુ ભગવાન શેષશય્યા ઉપર સૂતા છે ત્યાં લક્ષ્મીજી પગ દાખે છે.

ઢાળે છે વાય—(વાય=વા, પવન. ય વધારાનો છે) પવન નાખે છે.

૩. **દર્પણ**—આપ; આરસી. (મોઢું જોવાને આરસી ધરી રાખી.)

મહી—(મહ=પકડવું) ઝાલી.

જળઝારી—પાણીની ઝારી. કાકોરજીની જળ ધરાવવાને નાળચા-વાળી પાણીની લોટી.

૪. **યક્ષકર્દમ**—શરીરે ચોળવાનો એક જાતનો સુગંધીદાર બૂકો. યક્ષ લોકોને એ વધારે પ્રિય હોય છે તેથી એ નામ પડ્યું. કંકુ, અગુર, કસ્તુરી, કપુર, સુખડ ને રાસ્ના એ છ પદાર્થ સમભાગે લઈ બનાવેલું ચૂર્ણ.

કર્દમ—કાદવ; કીચડ. (ચૂર્ણમાં પાણી રેડી લોચાપડું બનાવી શરીરે ચોળવામાં આવે છે તેથી.)

સેવે—શરીરે ચોળે, લેપ કરે.

અગર—એક જાતનું સુગંધીદાર લાકડું.

ઉસેવે—પાણી રેડી આરસીયા ઉપર ઢસીને પાત્રમાં એકઠું કરે.

૫. **હિંડોળાખાટ**—હિંડોળાખાટ, પલ્લવ જેવો હિંચકો.

પોઠયા—સૂતા.

૭. **સહસ્ર**—હજાર. (૧૦૦૦)

શત—સો. (૧૦૦)

શ્યામા—સ્ત્રી.

હંસગતિ—હસના જેવી ગતિ જેની છે તે. (બ. ત્રી. સ.) હસની પેઠે ચાલનારી.

ગજગામા—હાથીના જેવી ચાલ ચાલનારી. (બ. ત્રી. સ.)

(ગમ્ જવું.)

૮. **મૃગાનેણી**—(મૃગ હરણ. નેણ નયન, આંખ) હરણની આંખો જેવી આંખોવાળી. (બ. ત્રી. સ.)

ચંદ્રચકોરી—ચંદ્ર તરફ ચકોર પક્ષી જેમ એક દૃષ્ટે જોઈ રહે છે તેમ પોતાના પ્રિય તરફ પ્રેમજરી નજરે જોઈ રહેનારી.

શ્યામલડી—શ્યામ, કાળા રંગની.

મોડી—ઉઝળી; ગોરા રંગની.

૯. **મુઝા**—સ્ત્રીની ત્રણ અવસ્થાઓ ગણાય છે; મુઝા, મધ્યા, ને પ્રૌઢા. તેમાંની પહેલી અવસ્થા વાળી; સ્ત્રીના વેશમાં આવતી.

બાળ—બાળા, નાની છોકરી.

કિશોરી—જુવાનીમાં આવતી.

ખળકાવે—ખખડાવે, અવાજ કરે.

કંકણ—કાંકણ. હાથે પહેરવાની ધારવાળી બગડીઓ.

મોરી—એક જાતની બગડી.

૧૦. **ચપળા**—ચપળ સ્વભાવની સ્ત્રી; વધારે વાર સ્થિર ન રહે તે. એ ઉપરથી બિજળી પણ ચપળા કહેવાય છે.

ચિત્ત—ચિત્ત, મન. (કુ લક્ષુના વાચક પ્રત્યય છે.)

ચોરીલે—હરણ કરી લે; મોહ ઉપભવે.

કંચુકી—કાંચળી, ચોળી. (સ. **કંચુક** શબ્દ છે અને તે કંચુક-કાંચળી પહેરનાર પુરુષ, જે રણવાસના નોકર હોય છે, તેને સંસ્કૃતમાં **કંચુકી** કહે છે. ગુજરાતીમાં ચોળીના અર્થમાં એ શબ્દ રૂઢ થયો છે.)

કોરી—તરતની શીવડાવેલી નવી, એક પણ ધો ધોયા વગરની..

૧૧. **ચતુરા**—હોંશીયાર સ્ત્રી.

સંગીત નાચે—ગાયન ગાય અને નાચ કરે. (નૃત્ય, વાદ્ય અને ગીત એ ત્રણ મળીને સંગીત કહેવાય છે. પણ હાલમાં ફક્ત ગાયનના અર્થમાંજ સંગીત શબ્દ વપરાય છે. જૈ=ગાતું ઉપરથી ગીત. **સમૂહગીત**. સંગીત એટલે તાલ માપ સાથે ગાતું તે.)

રીઝવે—રાજ કરે, (શ્રી કૃષ્ણને)

રાચે—રાજ થાય. (પ્રભુને રાજ કરીને પોતે રાજ થાય.)

૧૨. **વાતે વારે**—વાત કરે.

સરખા સરખી—એક સરખી ઉમરની, જોડીદાર.

૧૩. **વિરાજે**—(વિ+રાજ) શોભે

નાનાભાતી—જુદી જુદી જાતનાં

કંગ } એક ગતનાં વાજત્રો. (ઉપંગ સં. **ઉપંગ**.)
ઉપંગ }

મૃદંગ—(મૃત્ માટી + કંગ) પખાવ. પહેલાં માટીની બનાવવામાં આવતી હશે માટે એ નામ પડ્યું હશે.

મીમંડળ—રાગ મંડળ; મધુર રાગનું એક વાજત્ર. વીણાની એક ગત.

વીણ—સીતાર.

વાજે—વાગે.

૧૫. ગાંધર્વકિળા—ગાંધર્વ લોકોની કળા. ગાયન કળા. ગાંધર્વો દેવલોકના ગવૈયા છે તે ગાયનમાં કુશળ હોય છે.

વાચક—(સં. વાક્ય) વચન.

૧૬. મર્મવચન—મર્મના બોલ; રહસ્ય ભરેલી વાણી.

મરમાળી—મર્મ સમજનારી. મીઠી મસ્કરી કરનારી.

૧૭. રીઝે—રાજ થાય.

પ્રાણાધાર—(પ્રાણ + આધાર) જીવના આધાર નેવા. શ્રી કૃષ્ણ.

થેઈ થેઈકાર—(નાચતી વખતે એવા શબ્દો બોલવામાં આવે છે તે ઉપરથી) નાચ.

૧૮. ધાતી—(ધાત્-દોડવું) દોડતી. (મુદામા આવ્યા માટે તે સદેશો લઈને)

નાથે—પ્રભુએ, શ્રીકૃષ્ણે.

૧૯. સાહેલી—સખી, અહીં દાસી.

શીરનામી—મસ્તક નમાવીને, નમસ્કાર કરીને. (નમ્-નમવું.)

દ્વારે—બારણે.

દિજ—[દિ એ + જ. (જન્-જા ધાતુનું કુંકું ૨૫) જન્મવું]

એ વખતે જ્નેનો જન્મ થયો છે તે; બ્રાહ્મણ.

(એક માતાને પેટે જન્મ થયેલો તે, અને બીજો ઉપવિત સસ્કાર થયો તે એમ બે જન્મ.) પક્ષી પણ દિજ કહેવાય છે, કેમ એક વખત માદા ઈંડું મૂકે છે અને ઈંડું ફૂટીને અદરથી ફરીથી બચ્ચુ નિકળે છે એમ બે જન્મ થાય છે. તેમજ દાંત પણ દિજ કહેવાય છે કેમકે એક વખત આવેલા દાંત પડી જઈને ફરી પાછા ઉગે છે.

સ્વામી—માલિક, ધણી. (પતિના અર્થમાં નથી.) હે સ્વામી !
(સંબોધન)

૨૦. અવશ્યમેવ—(**અવશ્યમ્ + એવ**) નક્રીજ. આને બદલે પ્રમાનદ ધણે ઠેકાણે “અશ્વમેવ” શબ્દ વાપરે છે.

“એ તો જીવને મારે તતખેવ પાપી માણસ રે,
હવે હું મુવો **અશ્વમેવ** પાપી માણસ રે.”

(નળાખ્યાન ક. ૭)

નારદ—એક મોટા ઋષિ; બ્રહ્માના પુત્ર. દશ પ્રજાપતિમાંના એક. એમણે પ્રજોત્પત્તિ કરવાની ના કહી અખડ બ્રહ્મચર્ય પાળવાનું કમુલ કર્યું. એ હાથમાં વીણા લઈ ભગવાનના ગુણ ગાતા ફરે છે અને પરમ ભક્ત હોવાથી ભગવાનનું મન ગણાયા છે. એ માણસને લગાવી મારવાના સ્વભાવને “નારદવેડા” કહેવામાં આવે છે.

વશિષ્ઠ—એક સમર્થ ઋષિ, સૂર્યવંશી રાજાઓના પુરોહિત. એમણે રામચંદ્રજીને બ્રહ્મજ્ઞાનનો ઉપદેશ કર્યો હતો. બ્રહ્મર્ષિ કહેવડાવવા માટે વિશ્વામિત્ર એમનો બહુ દ્રોષ કર્યો હતો. એ સમ ઋષિમાંના એક છે. એમની **મ્હીનું** નામ અરન્ધતી.

વામદેવ—એક મોટા ઋષિ. ઋગ્વેદના બીજા મંડળના કર્તા.

૨૧. દુર્વાસા—અત્રી ઋષિના પુત્ર. એ ઋષિ મહા કોપી હતા અને સહેજ ભૂલ થતાં જોતે તેને શાપ દઈ દેતા.

અગસ્ત્ય—એક મોટા ઋષિ. એ ઘડામાંથી ઉત્પન્ન થયા હતા તેથી ઘટોદ્ભવ કે કુભજ કહેવાય છે. વિંધ્યાચળ પર્વત બહુ ઉંચો વધતો હતો તેથી સૂર્યમંડળ આગ્રહાદિત થવા લાગ્યું તે અષ્ટકારથી લોક દુઃખી થવા લાગ્યા, ભારે બ્રહ્મદેવના કહેવાથી અગસ્ત્ય મુનિ વિંધ્યાચળ પાસે ગયા એટલે તે પગે લાગવા આડો પડ્યો. તે વખતે અગસ્ત્ય મુનિએ તેને કહ્યું કે હાલ હું જત્રા કરવા જઈ છું માટે મારા પાછા આવતા સુધી ઉભા થવું નહિ, આમજ પડી રહેવું. આથી લોકનો ત્રાસ મટ્યો ને અગસ્ત્ય ત્યાં પાછા આવ્યાજ નહિ એટલે તે ફરી પાછો ઉભો થવા પામ્યોજ નહિ. આ

ઉપરથી જે વાયદાસર ન આવે તેને માટે “અગસ્ત્યના વાયદા” કહેવાય છે. આતાપી, વાતાપી ને ધૃત્વિલ નામના ત્રણ રાક્ષસો હતા. તેમાં એ જળ તથા કૃષ્ણને રૂપે થતા ને એક તપસ્વી થતો. પછી ત્યાં જે આવે તેને તે પેલાં જળ કૃષ્ણ આપતો તે પેલો મુસાફર આતો. પછી પેટમાં ગયા પછી કૃષ્ણ જળ બનેલા રાક્ષસો પેટ ચીરી બહાર નિકળતા ને એમ અનેક મનુષ્યોને મારી નાખતા. એક દિવસ અગસ્ત્ય મુનિ ત્યાં જઈ ચઢ્યા. તેમને પણ એ જળ તથા કૃષ્ણ આપ્યાં, તે મુનિ આશંકી ગયા. પણ પેટમાં ગયા પછી માલમ પડ્યું કે એ તો રાક્ષસો છે, ને પેટ ચીરી બહાર નિકળી મારી નાખવા માગે છે, તે ઉપરથી તેમણે પેટે હાથ ફેરવી બને રાક્ષસોને પેટમાં પચાવી નાખ્યા. પછી ધૃત્વિલ નહો તે સમુદ્રમાં ભરાયો એટલે અગસ્ત્ય આચમન કરીને સમુદ્રને પી ગયા ને ધૃત્વિલને મારી નાખ્યો અને પછી સમુદ્રને પાછો શરીરમાંથી બહાર કાઢ્યો હતો.

સમસ્ત—(સમ્+અસ્ હોવું) તમામ, બધા.

૨૨. વિશ્વામિત્ર—એ ગાધિ રાગ્નના પુત્ર હતા પણ મહા તપશ્ચર્યા કરી બ્રહ્મર્ષિ કહેવાયા હતા. એમણે ત્રિશકુ રાગ્નને સદેહે સ્વર્ગમાં મોકલ્યો હતો, પણ દેવોએ તેને પેસવા ન દીધાથી તે અહર લટકી રહ્યા છે. તે ઉપરથી જે બેમાંથી એકેમાં ન હોય તેની ત્રિશકુના જેવી દશા કહેવાય છે. હરિશ્વરના સત્યની કસોટી કરવાને તેમણે તેને બહુ દુઃખ દીધું હતું. પોતાના યજ્ઞનું રક્ષણ કરવા વિશ્વામિત્ર બાળક રામલક્ષ્મણને પોતાને ત્યાં લાવ્યા હતા અને પછી જનકને ત્યાં સ્વયંવરમાં તેમને લગ્ન ગયા હતા. ત્યાં રામનાં સીતા સાથે લગ્ન થયાં હતાં.

અત્રિ—સપ્તર્ષિમાંના એક, દશ પ્રગ્નપતિમાંના એક. દુર્વાસા, દત્તાત્રય અને ચંદ્રના પિતા. એમની સ્ત્રી અનસૂયા ને મહાસતી ગણાય છે.

ચિડ્ડી કે પત્રી—કોઇનો કાગળ; ભલામણપત્ર.

૨૩-૨૫. આ ત્રણ લીટીમાં સુદામાના રૂપનું વર્ણન છે.

૨૩. દરિદ્ર—ગરીબ, બીખારી.

લાસે—(ભાસ્ પ્રકાશવું) દેખાય.

એક તુંબીપાત્ર છે પાસે રે—અર્થાત એટલો બધો ગરીબ છે કે તુંબડા શિવાય બીજું કશું એની પાસે નથી.

૨૪. પિંગળ—પીળચટ્ટી ભૂખરા રંગની.

જરા—માથાના વાળનું જુથ.

ભસ્મ—રાખોડી.

ભસ્મે ભરીયો એટલે રાખોડીથી ભરેલો. તપસ્વી હોવાથી શરીરે તથા માથામાં ભસ્મ ચોળેલી.

શુધા—ભૂખ.

વરીયો—પરણ્યો.

ભૂખરૂપી સ્ત્રીને પરણેલો એટલે બહુજ ભૂખ્યો.

૨૫. થોડાથોડ—ટોળેટોળાં. (સં. સ્તોક જયો.)

૨૭. ખરેખરો—સાચો સાચો. (પૂર્વનું સ્મરણ થઈ આવવાથી તેને ઝોળખીને કૃષ્ણ બોલી ઉઠે છે.)

રણછોડ—રણ (સ. ઋણ એટલે દેવું, તેમાંથી છોડાવે તે.) કૃષ્ણ, માણસને માથે દેવ ઋણ, પિતૃ ઋણ અને મનુષ્ય ઋણ, એ ત્રણ પ્રકારનાં ઋણ હોય છે. યત્ન યાગાદિ કરવાથી દેવઋણમાંથી મુક્ત થવાય છે, શ્રાદ્ધાદિ કરવાથી પિતૃઋણમાંથી મુક્ત થવાય છે અને અતિથિ સેવા કરવાથી મનુષ્ય ઋણમાંથી મુક્ત થવાય છે; પણ ભક્તિ કરવાથી તો ત્રણ ભક્તને ત્રણે ઋણમાંથી મુક્ત કરે છે. મુદ્દામાને એ ત્રણ ઋણમાંથી મુક્ત કર્યો માટે રણછોડ પદ આ ઠેકાણે સાર્થક છે.

બાળસ્નેહી—નાનપણનો ભાઈબંધ. (સાચે ભણતાને રમતા માટે.)

દુઃખીયાનો વિસામો—દુઃખમાં ઠિલાસો-શાંતિ આપનાર.

વિસામો—(સ. વિશ્રામ) આરામ; મહેનતનો થાક ઓછો કરવો તે.

૨૯. ધાયા—દોષ. (અતિ સ્નેહથી મળવાની ઉતાવળને લીધે.)

ગદવરાય—ગદવોના રાગ્નઃ શ્રી કૃષ્ણ. (પ. ત. સ.)

ઝોળ—ઝેડા. (જવાની ઉતાવળને લીધે ઝેડા પહેરવા પણ નો રહ્યો.)

પાય—પગે. (સં. પાદ)

૩૦. **પીતાંબર—**પીળું લૂગડું. શ્રી કૃષ્ણને પહેરવાનું પીળા રંગનું રેશમી વસ્ત્ર. (ક. ધા. સ.)

ઉંચાં સહાય—નીચે રગદોળાય તે ઉંચાં પકડી લે.

ફેલી—પ્રકુલ્લિત થઈ.

કાંચ—શરીર.

અતિ આનંદે ફેલી કાચ—મિત્રને મળવાના આનંદમાં શરીર પ્રકુલ્લિત થયું.

ધાસે ભરાય—ઉતાવળને લીધે દોડવાથી દમ ભરાઈ જાય.

૩૨. **પડે આપડે—**દોકર ખાઈ પડી જાય. (દોડવાની ઉતાવળથી)

એક...જાય—મિત્રને મળવાની એટલી બધી આતુરતા લાગી ગઈ છે કે મળવામાં એક પળ વખત જાય તે યુગ જોડેલી લાગે.

જુગ—(સં. યુગ) સત્ય યુગ, ત્રેતાયુગ, દ્વાપરયુગ તે કલિયુગ એ ચારમાંનો એક; કાળમર્યાદા; ઘણાં લાંબો વખત.

૩૩. **પૂજા થાળ—**પૂજનની થાળ; જે થાળીમાં પૂજા કરવાનાં સાધ્વિઓ-અખીર, શુલાલ, પુષ્પ. ચંદન વગેરે મૂકી રાખ્યાં હોય તે. (ધ. ત. પુ. સ.)

સાવધાન—(સં. સ સાથે+અવધાન-ધ્યાન) મૂળ અર્થ ધ્યાન રાખવું એવો છે, પણ રૂઢીમાં હોશીયાર, તૈયાર, તત્પર એ અર્થમાં વપરાય છે.

૩૪-૩૫. સુદમો કેટલા બધા માનને પાત્ર છે તે બતાવવા શ્રી કૃષ્ણ પોતાના કરતાં તેનો મણિમા વધારીને કહે છે, અને પોતાની રાણીઓને તેનું ભારે સ્વાગત કરવાનું સૂચન કરે છે. આ વચન પૂર્ણ વ્હાલનાં અને પ્રેમ ભરેલાં છે. પોતાને મળેલો વૈભવ એ બ્રાહ્મણના પુણ્યને પ્રતાપેજ છે એમ કહી તેનું તપોબળ બતાવ્યું છે.

૩૪. **રાજ્યાસન—**(રાજ્ય + આસન. આસ = બેસવું) રાજગાદી. (ધ. ત. પુ. સ.)

૩૫. **સહુપે—**બધાથી.

૩૬. તથ—ત્યારે.

પાછી કરતી—શ્રી કૃષ્ણની સાથે સાથે જતી હતી તે તેમના કહેવાથી પૂજા સામગ્રી તૈયાર કરવા થર તરફ પાછી વળી.

સામગ્રી—(સ. સમગ્ર બધું + જન) સાહિત્યો, ચીજો, વસ્તુઓ (પૂજાને માટે).

કરતી—તૈયાર કરતી, એકઠી કરતી. (તૈયાર-એકઠી અધ્યાર.)

૩૭. શ્રી કૃષ્ણના બાઈ—અહીં સુદામા. (મિત્ર તે બાઈ અરાધ્યર માટે)

૩૮. શામળીયા—શ્રી કૃષ્ણ. (કાળા રંગના માટે)

કુદર્પ—કામદેવ.

૩૯. ઉપહાર—મેટ. (ઉપ + હ ઉપરથી)

સોળ હજાર—શ્રી કૃષ્ણની એટલી રાણીઓ.

૪૦. લોચનનું સુખ—આંખે જોવાનું સુખ.

(શ્રી કૃષ્ણના મિત્ર તે તેમના જેવાજ રૂપાળા હશે એમ રાણીઓ માણે છે.)

જેઠ—વરતા મોટા બાઇ. અહીં સુદામા. (શ્રી કૃષ્ણથી ઉમ્મરમાં મોટા છે માટે).

દર્શન—(દુઃખ જોવું) જોવું તે.

૪૨. છબીલાચએ—શ્રી કૃષ્ણે (જે માણસ કપડાંલત્તાં પહેરવામાં શોખીન હોય તે શરીરની ટાપટીપ કરીને ફરતો હોય તે છેલ્લખાંલો કહેવાય છે. છબીલો-છબી લેવા લાયક, રૂપાળો.)

છૂટી ચાલે—ઉતાવળી ગતિથી. (સસ્કૃતમાં મુક્ત કડ, મુક્ત સ્વર, મુક્ત હસ્ત વગેરે શબ્દો છે, તેના જેવાજ યુગ્મરાત્રીમાં છૂટે હાથે. છૂટે મોઢે વગેરે શબ્દો વપરાય છે.)

દીધી દોડ—(દોડ = દોડ) દોડ દીધી; દોડ્યા; હડી કાઢી.

દીન દયાળો—ગરીબના ઉપર દયા રાખનારે, શ્રી કૃષ્ણે. સુદામા ગરીબ છે અને શ્રી કૃષ્ણ દયાળુ છે, તેમણે દયા કરી તેનું દુઃખ મટાડ્યું છે માટે આ શબ્દ બાજબી છે. (દીન = ગરીબ + દયાળ દયાવાળો)

મુદામાને મળવાને માટે શ્રી કૃષ્ણે દોઢ મૃદ્ધી એ સ્નેહનું આધિક્ય બતાવે છે. ઘણે વરસે પોતાનો સ્નેહી મળે છે ત્યારે આપણે પણ તેને ધાર્દનિ ભેટીએ છીએ. એટલે આ લીટીઓમાં મનુષ્ય સ્વભાવનું ચિત્ર છે.

૪૩. છૂટયાં આંસુ આવણુ નેવ—આવણુ મહિનામાં વરસાદથી જેવાં નેવાંમાંથી પાણી પડે તેવાં પુષ્કળ આંસુ મુદામાને શ્રીકૃષ્ણને જોઈને આવ્યાં; ઘણે દહાડે દર્શન થવાથી પ્રેમનાં આંસુ આવ્યાં.

આંસુ—(સં. અશ્રુ).

૪૪. કૌતુક—આશ્ચર્ય; નવાઈ.

ચારે વણુ—બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય ને શૂદ્ર. અર્થાત્ તમામ લોકો.

અશરણુ શરણુ—જેને કોઈ શરણું ન રાખી શકે તેને શરણું રાખનાર; આશ્રય આપનાર. શ્રીકૃષ્ણ. (પ. ત. પુ. સ.)

ગરીબ બિખારી મુદામા અને રાગ્નધિરાગ શ્રીકૃષ્ણ, એનો સ્નેહ સંબંધ અને પ્રીતિ ભર્યું મિલન જોઈને લોકોને નવાઈ લાગે છે.

૪૫. વિમાન—(વિ નદિન્માન ભાર) આકાશમાં ઉડે એવું વાહન, હવામાં ચાલતાં યત્ર.

મુદામા શ્રીકૃષ્ણથી મોટા હતા, તપસ્વી બ્રાહ્મણ હતા, અને પોતે તેની પાસેથી વિદ્યા ભાગ્યા હતા. અને વળી પોતાના મિત્ર હતા તેથી શ્રીકૃષ્ણ તેમને પગે પડ્યા. એ પ્રભુની પ્રેમભાવના, ભક્તવત્સલતા અને ધર્મ મર્યાદા બતાવે છે. આનો અલૅાદિ પ્રેમનો પ્રસંગ જોવાની દેવોને પણ ઈચ્છા થઈ આવી.

૪૬. હરિ—હરિને, શ્રીકૃષ્ણને.

ઋષિ—ઋષિઓ; મુદામાએ.

લીલા હૈડા સાથ—ઉદાડીને છાતી સાથે ચાંપ્યા; બ્દાલથી આલિંગન આપ્યું.

૪૭. પ્રેમનાં...છૂટે—અને તે એટલો પ્રેમનો ઉભરો ઉભરાઈ આવ્યો કે ભેટ્યા તે છૂટા પડવાનું ન ગમે.

આલિંગન—(આનલિન્ગ્ ભેટવું+અન) પ્રેમથી ભેટવું તે.

૪૮. હોંઠાયાં—લૂછ્યાં (સુદામા મોટા માટે તેમણે શ્રીકૃષ્ણનાં આંસુ લૂછ્યાં.)

તુંબી પાત્ર—તુંબડો (સુદામાના હાથમાંની).

ઉલાળી લીધું—હાથમાંથી ઉચકી લીધું. (પરદેશથી કોઈ સ્નેહી પરોણો આપણે ત્યાં આવતો હોય તો આપણે તેની સામા તેને તેડવા જઈ તેના હાથમાંથી તેનું પોટલું લઈ લઈએ છીએ તેમ.)

દાસાવ—સેવકનું કામ; દાસપાત્રું.

૫૦. પાવન—પવિત્ર.

રંકધામ—રંક એટલે ગરીબનાં ધામ-ધર. (પ. ત. પુ. સ.) શ્રી કૃષ્ણ પોતાને ગરીબ કહે છે એ પોતાની કુલીનતા અને વિનય બતાવે છે.

વિશ્વાધાર—(વિશ્વ + આધાર) જગતના આધાર રૂપ. શ્રી કૃષ્ણ. (શ્રી કૃષ્ણ પોતાના મદિરમા ઘણા દરખેથી તેડી લાગ્યા.)

૫૨. હસ્ત—હાથ.

મુરારિ—(મુર + અરિ) મુર નામના દૈત્યના શત્રુ. (મુર રાક્ષસને વિષ્ણુ ભગવાને માર્યો હતો, અને શ્રી કૃષ્ણ વિષ્ણુનો અવતાર છે તેથી.)

હાસ્ય—હસતું તે. (સુદામાને જોઈને શ્રીકૃષ્ણની રાણીઓને હસતું આવે છે.)

૫૩. વાંકાબોલાં—મર્મમાં બોલનારાં, મસ્કરીબોર.

આવા કુટડા—આટલા બધા રૂપાળા ! (મસ્કરીમાં).

૫૪.—સત્યભામા કહે છે કે પ્રભુ આવા મિત્રને મળવાને માટે તે શું વહેલા વહેલા ઉડીને દોડ્યા હશે ? નાનપણની માયા-પ્રીતિ તો બહુ સારી દેખું !

૫૫. મસ્કરીમાં બને મિત્રાની જોડીની સરખામણી સત્યભામા કરી બતાવે છે કે હરિને તો શરીરે સુગંધી ચૂર્ણ-સોંધા ચોળાય છે ને આને તો રાખોડી ચોળેલી છે !

૫૬. કાકાને—સુદામાને.

છળશે—ખીશે.

સત્યભામા મરડાટમાં કહે છે કે કોઈ બાળક બહાર નિકળશે ને સુદામાને જોશે તો છળી મરશે. અર્થાત્ પ્રભુના મિત્ર એવા છે !

૫૭. શું બાણી—શું સમજીને ? રુકમિણી સત્યભામાને કપકો આપે છે કે તમે સુદામાના પ્રભાવને બરાબર સમજતાં નથી છતાં મસ્કરી શું કરો છો ?

૫૮. વિસ્મય થઈ—(વિસ્મિત થઈને કે વિસ્મય પામીને એવો શબ્દ પ્રયોગ જોઈએ) નવાઈ પામીને.

હરિભક્તને ઓળખો નહિ—પ્રભુના ભક્ત કેવા હોય છે ને તેમનો પ્રભાવ કેવો હોય છે તે તમે જાણતાં નથી. તમે ભક્તને ઓળખતાં નથી. અર્થાત્ સુદામા પૂર્ણ ભક્ત છે ને માન આપવા લાયકજ છે. સામાન્ય માણસો ભક્તને ઓળખી શકતાં નથી. જેમ ગામમાં પેસતાં સ્ત્રીઓ અને છોકરાંએ ન ઓળખ્યા પણ એક વૃદ્ધ બદલે ભક્ત તરિકે ઓળખી કાઢ્યા, તેમ અહીં રાણીઓ ઓળખી શકી નહિ પણ રુકમિણી ઓળખી શક્યાં એટલી એમની સમજ શક્તિ વધારે.

૫૯. શ્રી કૃષ્ણ જાતે સુદામાની સેવા કરવા લાગ્યા, તે તેમના પ્રેમને વશ થઈને ને બીજાઓને સેવામાં પ્રેરવા માટે.

કડવું ૮મું.

૧. ભક્તાધીન—(મક્ત+અધીન—તાબે.) ભક્તને તાબે રહેનારા; ભક્તની ઈચ્છા પ્રમાણે કામ કરનારા; શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન. સુદામા ભક્ત છે અને શ્રી કૃષ્ણ તેમને આધીન રહી સેવા કરે છે માટે વિશેષણ વ્યાજબી વાપર્યું છે. (દ્વિતીયા ત. પુ. સ.)

દીન—(સં.) ગરીબ. (દીનમાં “દી” અક્ષર હ્રસ્વ લખ્યો હોય એટલે “દિન” લખ્યું હોય તો તેનો અર્થ દિવસ થઈ જાય.

દાસ—સેવક; ભક્ત. (શ્રી કૃષ્ણ સુદામાની પૂજા કરે છે તે પોતાનો ભક્ત બાણીને.)

૨. સુખશરણ—સુખને માટે શર્યા, પથારી. (ચતુર્થી ત. પુ. સ.) સુખથી સુવાય એવી પથારી; પલંગ.

ઋષિને—સુદામાને.

ચમર—(સં. ચામર) એક જાતની ગાયના વાળ ગુચ્છા બંધ ચાંદી સોનાની લાકડી સાથે ગુથીને બનાવવામાં આવે છે તે. એ રાજચિન્હ મનાય છે અને દેવ તથા રાજા ઉપર શોભાને માટે ફેરવવામાં આવે છે. મૂળ ઉદ્દેશ મન્દર, માખી ઉડાવવાનો હોવો જોઈએ. શ્રી કૃષ્ણ પોતાનાથી પણ વધારે માન આપવાને સુદામાના માથા ઉપર પોતે જાને ચમર ઉડાવે છે.

ચક્રપાણી—સુદર્શનચક્ર જેના હાથમાં છે તે. શ્રી કૃષ્ણ ભગવાન. (બ. ત્રી. સ.) સં. પાણી=હાથ.

૩. **તેવસમશ્યા—**આંખની ઇસારત. (પ. ત. પુ. સ.)

૪. **મંદમંદ—**ધીમુ ધીમું.

આથો ધુંધટ તાણી—લાંબી લાજ તાણીને. કોઈ વડીલને કે મોટા માણસને મર્યાદાની ખાતર મોં ન બતાવાય એવું હોય ત્યારે સ્ત્રીઓ માથા ઉપરનું લૂગડું લાંબું ખેંચીને પોતાનું મોં ઢાંકી દે છે તેને લાજ કાઢવી કે ધુંધટ તાણવો કહે છે:—“આછો ધુંધટ” એમ પણ વપરાય છે. ધુંધટમાંથી બારીકાઈથી સ્ત્રી સામા પુરૂષની હિલચાલ જોઈ લેતી હોય કે વારંવાર જોયા કરતી હોય ત્યારે આછો ધુંધટ તાણ્યો કહેવાય છે. સત્યભામા એ પ્રમાણે સુદામાને જોઈ જોઈને મસ્કરીમાં ધીમું ધીમું હસતી હતી.

૫-૬. આ લીટીઓમાં શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનની મહત્તા વર્ણવી, એવા મહાન પ્રભુ સુદામાની સેવા કરે કરે છે એમ બતાવી, સુદામાની-ભક્તની શ્રદ્ધતા અને પ્રભુની ભક્તવત્સલતા વર્ણવી છે.

જેના—વિષ્ણુ ભગવાનના. અહીં શ્રી કૃષ્ણના.

નાભિકમળ—ડુંટીમાંથી નિકળેલું કમળ; ડુંટીનું કમળ. (પ. ત. પુ. સ.) ક્ષીર સાગરમાં શેષશય્યા ઉપર શ્રી વિષ્ણુ ભગવાન સૂતેલા છે તે સ્થિતિમાં તેમની ડુંટીમાંથી એક કમળ ઉત્પન્ન થયું, તે વધીને સમુદ્રની સપાટી ઉપર તરી આવ્યું. તે કમળમાંથી બ્રહ્મા ઉત્પન્ન થયા એવી શાસ્ત્રમાં કથા છે. (કોઈ મનુષ્યની ડુંટીનું વર્ણન કરતાં તેને કમળની ઉપમા અપાય છે અને તે વખતે પણ નાભિકમળ શબ્દ વપરાય છે. એ વખતે નાભિ એજ

ક્રમળ અથવા નાભિરૂપિ ક્રમળ એવો અર્થ દરાય અને તે વખતે કર્મધારક સમાસ થાય.)

બ્રહ્મા—જગતની ઉત્પત્તિ કરનાર દેવ, સૃષ્ટિકર્તા. બ્રહ્માને પાંચ માથાં હતાં તેમાંનું એક રૂદ્રદેવે કાપી નાખ્યું તેથી હવે ચાર મસ્તક છે. એ ચારે મુખે વેદ ભણ્યા કરે છે. એમનું વાહન હસ છે. એમનાં ખીજાં નામ ચતુર્મુખ, ચતુરાનન, વિધિ, પિતામહ વગેરે છે.

પ્રકટયા—(પ્ર+કટ્ ઉપસર્ગ થતું) ઉપન્યસ થયા. જન્મ્યા.

જગ—(ગમ્ જવું ઉપરથી) જગત્; દુનિયાં.

પળ—એક ઘડિના ૬૦મો ભાગ. બહુજ યોગ વખતના અર્થમાં.

૧. જેણે—શ્રીકૃષ્ણે.

મુખમાં જગત દેખાડ્યું—શ્રીકૃષ્ણે બાળપણમાં લીલા કરતી વખતે માટી ખાંધી તે ઉપરથી જસોદા માતાએ તેમને મારવા લીધા ત્યારે નથી ખાધી એમ બતાવવા મુખ પહોળું કર્યું હતું, તે વખતે મુખમાં આપ્તું વિશ્વ દેખાડ્યું હતું, જે જોઈને જસોદાદાઝ વિસ્મય પામ્યાં હતાં.

મન લીધું—મન હરણ કરી લીધું. પ્રેમ ઉત્પન્ન કર્યો.

૭. તાપસ—તપશ્ચર્યા કરનાર; તપસ્વી; ઋષિ.

દાહલે—ઘણા કષ્ટે.

૮. પખાળી—(પ્ર+ક્ષલ્ ધોતું) ધોઈને.

પાદોદક—(પાદ પગ.+ઉદક પાણી) પગ ધોયેલું પાણી. (સહા-માના). પોતાને ઘેર આવેલા કોઈ સત જન કે મહા પુરુષની પૂજા કરી તેના પગ ધોઈ તે પાણી થોડુંક મસ્તકે ચઢાવવાનો કે પીવાનો પ્રાચીન ધાર્મિક રિવાજ છે.

૯. પીત—(સં.) પીળા રંગની.

પીછાડી—ઉપરણો; ખેસ.

ઋષિના—મુદામાના.

પાય—(સં. પાદ) પગ.

૧૦. કર—હાથ; હાથવડે. (તૃતીયા અધ્યાહાર).

વીંઝણો—(સ. વ્યજન) પંખો. (હાથ વડે વીંઝવો-હલાવવો પડે છે માટે).

ઝાડીને—ઝાડીને. (ગ્રહ પકડવું).

વિકુલ—શ્રીકૃષ્ણ; વિષ્ણુ ભગવાન. (વિકુલ શબ્દનો અર્થ ભક્ત કવિશ્રી દયારામ આ પ્રમાણે કરે છે:—**વિ** જ્ઞાનવાચક, **ક** શૂન્યવાચક, અને **લ** ગ્રહણવાચક, એટલે જ્ઞાન શૂન્યને પણ ગ્રહણ કરે, તેને પણ શરણે રાખે એવા પ્રભુ છે.) (જુઓ સતસૈયા).

વાય—વા; પવન. (**ચ** વધારાનો છે.)

૧૧. **થાળ**—મેટી થાળી.

વૈદર્ભી—વિદર્ભ દેશના રાગની પુત્રી. રુદ્રમિત્રી.

ધૃતપકવ—ધીમાં તળી કાઢેલું. ધી વડે પકાવેલું. (ન. ન. પુ. સ.)

પકવાન—(સ. પકાન્ન. પક્ક+અન્ન. પચ્ પકાવવું, રાંધવું ઉપરથી પચ્-રાંધેલું; અને અદ્ ખાવું ઉપરથી અન્ન-ખાવાનો પદાર્થ, અનાજ.) રાંધેલું અનાજ એવો અર્થ થાય પણ દાલ ખરફી, જલ્દેખી, ખાગ્ન, ઘેખર, સુતરેફળી વગેરે મીઠાઈના અર્થમાં વપરાય છે. પાંચ પકવાન કહેવાય છે. સામાન્ય રીતે દરેક મીઠાઈના પદાર્થને અને હાલીદરાં તથા ફરસી પુરીને પણ પકવાનજ કહેવામાં આવે છે.

૧૨. **શર્કરા સંયુક્ત**—(શર્કરા સાદર+સંયુક્ત. ભેળવેલું મિશ્રિત સમ્+યુજ્ જોડવું, એકઠું કરવું ઉપરથી) સાદર ભેળવેલું. સાદર સાથે સંયુક્ત (ન. ન. પુ. સ.)

પયપાન—(પયસ્ દૂધ + પાન પીવું તે. પા-પિબ્=પીવું) દૂધ પીવું. સાદર ભેળવેલું દૂધ સુદામાને પાવું.

૧૩. **શુદ્ધાચમન**—(શુદ્ધ+આમચન. આ+ચમ્=પીવું, ચાટવું) દેવસેવા કરતી વખત જમણા હાથની હથેલીમાં થોડુંક પાણી લઈને પી જવું તેને આચમન કરવું કહે છે. જમી રહ્યા પછી મોઢું સાફ કરવા જે આચમન કરવામાં આવે છે તેને શુદ્ધાચમન કહે છે.

તંબોલ—(સં. તાંબુલ નાગરવેલનું પાન) નાગરવેલના પાનની બીડી. પાન ઉપર કાથો ચૂનો લગાવી સોપારી નાખી બીડી વાળી ખાવામાં આવે

છે તે. મુખવાસ માટે જમી રહ્યા પછી તે ખાવામાં આવે છે. કેટલાક લોકો દિવસમાં ઘણી વખત હોઠ લાલ થવાને માટે પણ તે ખાય છે, કેમકે પાન સાથે કાચો ચૂનો મળવાથી લાલ રંગ ઉત્પન્ન થાય છે.

ધરી પ્રેમ—પ્રેમ લાવીને; હેતથી.

શામળવાન—(શામલ સ્યામ+વાન રંગ. ઘર્ષે ઉપરથી વાન) જેના શરીરનો રંગ સ્યામ છે તે; શ્રીકૃષ્ણ. (ખ. ત્રી. સ.)

૧૪. વાધ્યું—વધ્યું; ખાતાં ખાત્રી રહ્યું તે. (સં. વૃષ્ઠ વધવું)

પ્રસાદ—(પ્ર+સદ્ પ્રસન્ન થવું, રાજ થવું) પ્રસન્ન થઇને—રાજ થઇને આપેલું તે. કાકારાજ અથવા મહા પુરૂષને જમાડનાં વધેલું તે. પ્રસાદનો અર્થ પ્રસન્નતા, કૃપા પણ થાય છે.

આરોગ્યા—જમ્યા; ખાધું. સુદામાને જમતાં વધ્યું તે દેવનો પ્રસાદ ગણીને શ્રી કૃષ્ણે ખાધું. (અતિ સ્નેહને લીધે અથવા સુદામાને મહાન્ બક્ત કે તપસ્વી ગણીને)

૧૫. જે મુખ—સુદામાની આગતા સ્વાગતા કરી, સેવા કરી, રાજવૈભવ ભોગવાવ્યો, સ્નાન ભોજન વગેરે કરાવ્યું તે.

હરિ—શ્રી કૃષ્ણ.

અહ્માદિક—અહ્મા છે આદિ જેમાં તે, અહ્મા વગેરે દેવો. (ખ. ત્રી. સ.)

નાવે—ન આવે.

સુદામાને જે મુખ આપ્યું તે શ્રીહરિ અહ્મા વગેરે કોઈ દેવને આપે નહિ. અર્થાત્ સુદામા તરફ પ્રેમને લીધે પ્રભુનો એટલો પક્ષપાત હતો.

“હરિ અહ્માદિક”ને બદલે “હર અહ્માદિક” પાઠ હોત તો વધારે સારો લાગત. કેમકે તેથી મુખ્ય દેવોમાંના મહાદેવ અને અહ્મા બંનેનાં નામ આવી જાત. ત્રિપુટી સ્વરૂપ પૈકી હર-મહાદેવનું નામ રહી જાય છે તે રહી જવું ન જોઈએ.

૧૬. ફરી ફરી...ઈ—જાણે દર્શન કરતાં ધરાતા ન હોય તેમ વારંવાર સુદામાનું મોં શ્રીકૃષ્ણ જોયા કરે.

મુકુંદ—(મુકુ મોક્ષ + દ આપનાર. દા આપવું ઉપરથી) મોક્ષ આપનાર; શ્રીકૃષ્ણ.

વ્યાપે—(વિ+આપ વ્યાપવું, પ્રસરવું) ઉત્પન્ન થાય.

૧૭-૧૮. સુદામા પોતે તાંદુલની ભેટ લાવેલા છે તે ધણી હલકી છે એમ જાણીને રમે તે કોઈ જોઈ જશે તે ખીકથી તે જંગ તળે સંતાડતા જાય છે.

કાયા કાંપે—શરીર ધ્રુજે. (જોઈ જશે તે ચિંતાથી.) (કંપ ધ્રુજવું ઉપરથી કાંપે, ધ્રુજે.)

પેલી—ઘેરથી આણેલી તે.

ચાંપે—દબાવે; સંતાડે.

જંધા—(સં.) જંગ.

૨૦. જાણ્યા તણી—જાણી જવાની.

ગત્ય—(સં. ગતિ) શક્તિ.

કડવું દમ.

૧. ગોવિંદ—(ગો ઈંદ્રિયો+વિંદ જાણવું.) ઈંદ્રિયોને જાણનાર— જ્યોત્ષ્ણનાર; ઈંદ્રિયોને પોતાને કમળે રાખનાર. શ્રીકૃષ્ણ.

માંડી—શરૂ કરી.

ગોઠડી—(સં. ગોષ્ઠિ) વાત. સુખદુઃખની વાતો શ્રીકૃષ્ણે સુદામા સાથે કરવા માંડી. ધણે દિવસે મિત્ર મળે એટલે એક બીજાના જીવનની વાતો કહી હૃદય ખાલી કરે તેમ શ્રીકૃષ્ણે કરવા માંડ્યું.

૨. આતુર—(સં. આતે દુઃખી.) બહુ ધ્રુજાવાળો; ઉત્કંઠિત.

સમાચાર—(સમ+આચાર. ચર્ચા ચાલવું ઉપરથી) હકીકત; વાત.

૪. દુઃખળા—(સ. દુર્બલ. દુર્ ખરાબ+વલ.) દુઃખથી સૂકાઈ ગયેલા; અશક્ત; બળ વગરના.

ચિંતા—(સં. ચિંત વિચારવું,) ચિંતર.

કેઈ—કઈ; શી ?

૪. મનમૂકીને—અંતઃકરણ ખોલીને; કંઈપણ ભેદ રાખ્યા વગર.

કેમકે મિત્ર આગળજ મન ખેલીને સુખદુઃખની બંધી વાત કહી શકાય છે, ને તે મારેજ શ્રીકૃષ્ણ તેમ કહેવા સુદામાને જણાવે છે.

બાળસ્નેહી—બાળપણના-નાનપણમાં સાથે રમેલા એવા મિત્ર. (સનેહી-સં. સ્નેહી મિત્ર. સ્નેહ+ઇન્ વાળુ).

૫. હવે શ્રીકૃષ્ણ સુદામાને દુખળા-દુઃખી યવાનાં જીદાં જીદાં કારણો પૂછે છે.

સદ્ગુરુ—(સત્ સારો, સાચો+ગુરુ) સાચો ગુરુ. સંસારનો-જન્મ મરણનો ફેરો ટાળી મોક્ષનું સાધન બતાવ એવા ગુરુ.

કાન કુંકયો—કાનમાં ગુરુમત્ર આપ્યો. શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે તમને કાઠિ ગુરુએ કાનમાં મત્ર આપ્યો કે શું, કે જેથી તમે સસાર છોડી આમ વેરાગી થઈ ગયા !

૬. **વેરાગી**—(વિ+રાગ પ્રીતિ. રજ્ઞ પ્રેમ કરવો ઉપરથી) સસાર ઉપર પ્રીતિ વગરના; સાધુ.

ત્યાગી—(ત્યજ છોડી દેવું) સસારની માયા જેણે છોડી દીધેલી તે; સાધુ.

સંસાર—(સમ્ + સૃ સરકવું. ખસવું. જવું) દુકુંબનો વ્યવહાર ચલાવવો તે.

મૂકયો—(મુચ્છ છોડી દેવું) છોડી દીધો.

૭. **પ્રખળયુ**—(પ્ર+જ્વલ્ બાળવું) બાળી નાખ્યું.

યોગ—(સ. યોગ) ચિત્તવૃત્તિ એકાગ્ર કરવાને જે ક્રિયાઓ કરવી પડે છે તે. **યોગશ્ચિત્તવૃત્તિ નિરોધઃ** । યોગ એ પ્રકારનો છે: રાજયોગ તે હકયોગ. વૈરાગ્ય અને અભ્યાસથી જે ચિત્તવૃત્તિનો નિરોધ થાય તે રાજયોગ, ને બ્યાન્કારથી પ્રાણાયાનું રૂઢન કરીને થાય તે હકયોગ. તેનાં આઠ અંગો છે: યમ, નિયમ, આસન, પ્રાણાયામ, પ્રત્યાહાર, ધારણા, ધ્યાન, ને સમાધિ. અને તેથી અષ્ટાંગયોગ કહેવાય છે. કર્મયોગ, જ્ઞાનયોગ, ભક્તિયોગ, સંન્યાસયોગ એવા યોગો પણ કહેવાય છે. બધાનો હેતુ ચિત્તવૃત્તિને પરમાત્મામાં લીન કરવાનોજ છે.

શ્રી કૃષ્ણ કહે છે કે એવો કોઈ યોગ સાધીને શરીરને બાળી નાખ્યું કે શું ? કે તપ અને દુઃખથી બાળી નાખ્યું કે શું ?

તપ—(સં. તપસ) વ્રત કપવાસ વગેરે કરીને શરીરને કષ્ટ આપવું તે.

દેહી—(સં. દેહ) શરીર. (દેહી શબ્દનો અર્થ તો દેહમાં રહેનારો જીવાત્મા થાય—પણ અહીં દેહ, શરીરના અર્થમાં કવિએ વાપર્યો છે.)

૮. પૂર્વ સ્નેહી—પ્રથમના બાળપણના સ્નેહી, મિત્ર.

૯. શત્રુ—દુશ્મન.

માથે થયો—માથા ઉપર ઉપવ્રત થયો; અર્થાત્ પેદા થયો.

હાતા—(સં. હાતુ શબ્દનું પ્રથમા એકવચન. હા આપવું ઉપરથી) આપનાર.

૧૦. ચોરીએ ગયું—ઘરમાં ખાતર પાડીને ચોરો લઈ ગયા.

સુખશાતા—સુખ અને શાંતિ.

૧૧. ધાતુપાત્ર—તાંબુ, પિત્તળ વગેરે ધાતુનું વાસણ. મુદામાની પાસે એકલું તુંબકું હતું તેથી આ પ્રશ્ન પૂછવા પડ્યો. મુસાફરીમાં પણ તુંબકું પાસે રાખવું તે ઉપરથી શ્રી કૃષ્ણે કલ્પના કરી કે ઘરમાં પણ ધાતુપાત્ર-ધાતુનું વાસણ નહિ હોય એટલે બહુજ દરિદ્રાવસ્થા હશે.

૧૨. વસ્ત્ર નથી...ઈ.—સાધુવેશે લગોડી મારેલી તેથી આમ પૂછ્યું.

૧૩. કર્મને દોષે—નસીબના વાંકથી, પૂર્વ જન્મમાં કરેલાં પાપથી.

૧૪. ભાલી—(સં. બ્રાતૃજાયા) ભાઈની વદ. અહીં મુદામાની સ્ત્રી. શ્રી કૃષ્ણ મગ્નક કરે છે કે અમારાં ભાભી બહુ વદકણાં—લટવાડીયાં છે કે શું કે જે તમારી સાથે રોજ લટીને તમારૂં લોહી સૂકવી નાખે છે ? વચ્ચે વચ્ચે ટોળ કરી દારૂ રસ મૂકી દેવાની પ્રેમાનંદની ખુબી ઓરળ છે.

શોષે—(શુષ્ક થસી લેવું, શોસી લેવું) શોસી લે.

૧૫. ઉદર—પેટ. શ્રી કૃષ્ણ કહે છે કે આવાનું ન મળવાથી પેટ ભરાતું નથી તેથી શરીર સૂકાઈ ગયું ?

૧૬. એ દુઃખમાં—ઉપર ગણાવ્યાં તે બધાં દુઃખમાં.

૧૭. બોલીયા—બોલ્યા. (કવિતામાં બોલ્યા, ચાલ્યા, ચાલ્યા વગેરેને બદલે બોલીયા, ચાલીયા, ચાલીયા, એવા પ્રયોગો વપરાય છે.)

પ્રભુને—શ્રીકૃષ્ણને.

શીશ નામી—મસ્તક નમાવીને, પગે લાગીને.

શીશ—(સં. શોર્ષ) માથું.

નામી—(નમ્ નમતુંનું પ્રેરકરૂપ નામ ઉપરથી) નમાવીને.

૧૮. અંતરજામી—(સં. અંતર્યામી. અંતઃ મન+યમ નિયમમાં રાખતું) અતઃકરણને કપળે રાખનાર. મનની વાત જાણનાર. ભગવાન.

ઉપરના બધા પ્રશ્નોનો જવાબ સુદામા એકજ આપે છે કે તમે અતર્યામી છો એટલે બધું જાણોજ છો. અર્થાત્ મારી દરિદ્રાવસ્થા તમારાથી અજાણી નથી.

૧૯. વિભોગ—(સં. વિયોગ. વિ=તદિ + યુજ્ઞ એડતું) જૂદા પડતું તે.

૨૦. હુંને—મને (સુદામાને).

પિંડ—શરીર.

પુટ્ટ—(પુષ્ પોષતું, ઉછેરતું+ત્ત બૂતકૃદંતનો પ્રત્યય) પોષાયતું. જાડું. સુદામા પરમભક્ત છે તેથી કહે છે કે તમે જણાવ્યું તેમાનું કશું દુઃખ નથી પણ અમને તો તમારા વિયોગનું ભારે દુઃખ છે. તેથી આજે હવે તમે મળ્યા છો એટલે હવે શરીર પુટ્ટ થઈ જશે. ભગવાન પાસે કઈ માગતું કે પોતાનું દુઃખ રડતું એ સકામ ભક્તિ કહેવાય, પણ સુદામા તો નિષ્કામ ભક્ત હતા એટલે કઈ કહી શકતા નથી. કહવાનું તેમને કીક ઝાગતું નથી.

કડવું ૧૦ મું

આ કડવામાં કૃષ્ણ સુદામો બાળપણમાં સાથે વસેલા તે વખતે જે ને ક્રિયાઓ કરેલી તે એક બીજાને યાદ કરાવે છે. મુખ્યત્વે કૃષ્ણજ બધી વાતોની સ્મૃતિ કરાવે છે. આ ઉપરથી સુદામા ઉપર કૃષ્ણનું કેટલું બધું વ્હાલ છે તે જણાઈ આવે છે. બે સાચા મિત્રોનો સ્નેહ બંધો મેળાપ આવોજ હોય છે. આમ જન સ્વભાવ ચિતરવાની પ્રેમાનંદની કુશળતા સ્થળે સ્થળે માલમ પડે છે.

૧. પછી—સુદામાને કુશળ પ્રશ્ન અને દુઃખનું કારણ પૂછ્યા પછી સાંભરે—(સ્મૃ યાદ કરવું) યાદ છે !

૨. પેર—રીત. રીતભાત; આચરણ.

વિસરે—(વિ+સ્મૃ ભૂલી જવું) ભૂલી જવાય.

૪. ત્રણેબ્રાત—ભાઈ જેવા ત્રણે મિત્રા, કૃષ્ણ. સુદામો ને બળદેવ.

૫. સાથરે—પયારી ઉપર. (સ્તુ પાયરવું.)

૬. ધુન્ય—(સં. ઘ્વનિ) અવાજ; ઉચ્ચાર. અટક્યા વગર પદ-નિસર વેદ બોલ્યા કરવા તે વેદની ધુન લગાવવી કહેવાય છે.

૭. ગામે ગયા—બીજે ગામ ગયા.

યાચવા—યાચના કરવા, ભિક્ષા માગવા. (યાચ્ માગવું.)

મુન્ય—(સ. મુનિ) મુનિને, ઋષિને. કોઈ ઋષિની પાસે કોઈ વસ્તુની યાચના કરવા ગયેલા.

૮. કામદીધું—કામ સોંપ્યું.

ગારાણી—ગુરુપત્ની. ગુરૂની સ્ત્રી.

કાષ્ટ—લાઠડાં. (બાળવાનાં, જગલમાંથી).

૯. શરીર ઉકળ્યાં—શરીર તપ્યાં; ગભરામણ થઈ.

ઉકળ્યાં—(ઉત્+કલ્ શરમીથી ઉકળવું.)

માથે તપ્યો અરિષ્ટ—તાપથી મરી જવાય એવા સર્થ માથા ઉપર તપ્યો. અર્થાત્ બહુ સખત તાપ પડ્યો.

તથા—(તપ્ તપતું.)

અરિષ્ટ—(સં. રિષ્ટ મૃત્યુ જેવી આફત) મરણ. અહીં મરણ નિપજાવે એવો સૂર્ય એ અર્થમાં. કવિએ રિષ્ટને બદલે અરિષ્ટ શબ્દ વાપર્યો છે. એવી રીતે ઘણા શબ્દોમાં અર્થ વગરનો અ શબ્દની પહેલાં મૂકાય છે. જેમ ‘મુઝવણ’ને બદલે ‘અમુઝણ’; ‘ધોર’ને બદલે ‘અધોર’ વગેરે.

૧૦. સ્કંધ—(સં.) ખભો.

કહોવાડો—(સં. કુઠાર) લાકડાં કાપવાનું હથીયાર.

ધર્યા—(ધૃ ધારણ કરવું.) ધારણ કર્યો; મૂક્યા. (ખભે).

રણછોડ—હે રણછોડ ! કૃષ્ણ ! (સંબોધન).

ઘણું દૂર ગયા—ઘણું દૂર ગયા. લાકડાં કાપવા જગલમાં બહુ આથે સુધી ચાલ્યા ગયા.

૧૧. વાદ વદા—સામાસામી ચડસાચડસીપર ચડયા. કોણ વધારે લાકડા કાપી લાવે છે તેની સ્પર્ધા કરવા લાગ્યા.

વાદ—(વદ્ બોલવું) સામસામી બોલવું તે; તકરાર.

વદા—બોલ્યા.

ત્રણે આંધવા—(સં. ષ્ઠુ ઉપરથી આંધવ-ભાઈ) કૃષ્ણ, બળદેવ તે સુદામા.

કોડયું—કાડયું, ચીર્યું. (જમીનપર અદાળીને કે નક્કર પદાર્થ મારીને કડકા કરવા તે કોડયું કહેવાય. જેમ નાળીયેરને, અને ધારવાળા પદાર્થથી કાચરા કે ચીરા કરવા તે કોડયું કહેવાય.)

ખેડ—જૂનું સુકાઈ ગયેલું ઝાડ. (સં. અક્ષોટ).

૧૨. આઘ્યા આરે મેહ—બારે વરસાદ આવ્યો. મેઘ બાર જાતના શસ્ત્રમાં કહેલા છે, તેમાંના દર વર્ષ આમાસામાં એક એક મેઘ વરસે છે; પણ આરે મેઘ સામઠા વરસે તો જગતનો પ્રલયજ થાય. શ્રી કૃષ્ણે જાવર્ધન પવન તોળ્યો તે વખત દંદ્રે આરે મેઘ વરસાડા હતા. કૃષ્ણ બળદેવ ને સુદામા લાકડાં લેવા લાગ્યા ત્યારે એટલો અંધો બારે વરસાદ ઓચિંતો આવ્યો હતો કે બંને આરે મેઘ સામઠા વરસતા ન હોય !

આર મેઘનાં નામ આ પ્રમાણે છે:—

“તક્ક^૧ કંબલ^૨ સુતરાંયુ^૩ ૩ હિમશાલી^૪ હે,
મહેદ્ર^૫ વજ્રહંદ્ર^૬ પુનિ નંદશાલી^૭ હે:
વિષમદ^૮ સુમુદ્ધિ^૯ કરકોટક^{૧૦} અર બાસુકી^{૧૧},
પૃથુશ્વવા^{૧૨} ધન આર કેશહરિ કૌતુકી.”
(વસ્તુત્તર દીપિકા.)

પ્રથમ સમયના આર મેઘ ગુહા છે:—

“આવર્તકે સંવર્તકે ૩, પુષ્કર દ્રોણ ગુ આર:
અરમે ગળ્ય મચ્છા કરે. પ્રલય હિ નંદકુમાર.”
(વસ્તુત્તર દીપિકા.)

મેહ—(સ. મેઘ) વાદળ.

૧૪. **પૂર**—રેલ; વરસાદથી નદીમાં ઘણું પાણી ભરાઈ આવે તે.

ધન—(સં.) મેઘ; વરસાદ.

મૂશળધાર—(મૂશલ સાંમેલું) સાંમેલાના જેવી ગંડી ધાર. એવી ગંડી ધારાઓથી વરસાદ વરસ્યો. અર્થાત્ બહુજ જોરમાં ટૂટી પડ્યો.

૧૫. **વીજતણા**—વિજળીના. (વીજ—વિદ્યુત્).

ચમકાર—ચમકારા; પ્રકાશના કળકારા.

૧૬. **ખોળવા**—શોધવા.

નિસર્થા—(નિઃ + સ્થ ગ્રંથ) નિઃશ્રા.

કેર—ગુલમ; પ્રાણધાતક કૃત.

ગુરુએ પોતાની સ્ત્રીને કપકો દીધો કે આવા વરસાદમાં વિદ્યાર્થી-ઓને લાકડાં લેવા જંગલમાં મોકલ્યા એ શો ગુલમ કર્યો ? કાઠીતણાઈ જશે કે મરી જશે તો જંગલમાં શું મોઢું દેખાડીશું ? વિદ્યાર્થીઓ કપરના અતિ બહાનને લીધે આવા તોફાનમાં એકલા ગયા છે તેથી શી દશ થશે તેની ચિંતાને લીધે ગુરુએ તેમને શોધવા જંગલમાં નિકળ્યા. કવિએ શિષ્યની ગુરુભક્તિ અને ગુરુનો પ્રેમ ટૂંકામાં સારા બતાવ્યાં છે. આજના જમાનામાં એ ધ્યાનમાં લેવા જેવું છે.

૧૭. હૃદયાશુ—હૃદય સાથે; છાતી સાથે.

ચાંપીયા—ચાંપ્યા; દાખ્યા.

વરસાદના તોફાનમાં જંગલમાં ગયેલા છોકરા સાળ સમા મળી આવવાથી ગુરૂએ તેમને હરખથી ઉંચકી લઈ છાતી સાથે દાખ્યા. હરખનું આલિંગન આપ્યું. એ અતિ પ્રેમની નિશાની છે.

૧૮. ગૌ—ગાય.

ગોરાણી—ગુરુપત્ની: ગોરની સ્ત્રી. અહીં સાંદાપતિ ઋષિની સ્ત્રી. (ગુરુ ઉપરથી ગોર શબ્દ થયો અને તેને ગુજરાતી નિયમ પ્રમાણે આણી પ્રત્યય લાગીને નારીજ્ઞતિનું રૂપ થયું. એજ પ્રમાણે ભટનું ભટાણી, શેઠનું શેઠાણી વગેરે થાય છે.)

દોહતાં—દૂધ કાઢતાં. (દુહ દોહતું)

દોણી—(સ. દોહની, દુહ ઉપરથી દૂધ કાઢવાનું વાસણ; દૂધ, હહીં, ઊસ વગેરે ભરવાનું વાસણ.)

૧૯. વધારીયા—વધાર્યા. હતા તેથી વધારે લાંબા કર્યા. શ્રીકૃષ્ણ ભણુવા બેઠા ત્યારે તેમની પાસે ગોરાણીએ દોહતાં દોહતાં દોણી માગી. પણ શ્રીકૃષ્ણે કહીને ત્યાં જઈને આપવાને બદલે બેઠાં બેઠાંજ પોતાના હાથ ધણી લાંબો વધારી દઈને ગોરાણીને દોણી આપી. એ પ્રમાણે પોતાના ઇશ્વરી ચમત્કાર બતાવ્યો.

૨૦. જ્ઞાન થયું—શ્રીકૃષ્ણને ઇશ્વરરૂપે ઓળખ્યા. (હાથ વધાર્યો તેથી.)

જગદાધાર—(જગત્+આધાર) જગતના આધારરૂપ ઇશ્વર.

૨૧. ગુરૂદક્ષિણા—વિદ્યાભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી ઘેર જતી વખતે વિદ્યાદાનના બદલા તરિકે ગુરૂને જે કંઈ આપવું ને. વિદ્યાની કિંમત તો આપી શકાય એવીજ નથી, તેથી એ દક્ષિણા કહેવાય છે. (ચતુર્થી તત્ત્વ-રૂપ સમાસ)

શ્રી કૃષ્ણને ઇશ્વર તરિકે ઓળખીને ગુરુપત્નીએ તેમની પાસે પોતાનો મરણ પામેલો પુત્ર પાછો માગ્યો.

૨૨. સાગર—સમુદ્ર. સગર રાજના સાઠ હજાર પુત્રોએ યજ્ઞનો અથ પાતાળમાંથી શોધી કાઢવા જમીનમાં મોટા મોટા ખાડા ખોદ્યા હતા, તેમાં પાછળથી પાણી ભરાવાથી તેના સાગર—સમુદ્ર બન્યા. સગર ઉપરથી સાગર શબ્દ બન્યો છે. સગરે ખોદાવ્યા માટે સાગર નામ પડ્યું.

ઝંપાવીયું—ઝંપલાવ્યું; ફેંદી પડ્યા.

સાંદીપનિ ઋષિનો પુત્ર સમુદ્રમાં સ્નાન કરવા ગયો હતો તેને પંચજનન અથવા શંખાસુર નામનો રાક્ષસ જે શંખમાં ભરાઈ રહેતો હતો તે ખેંચી ગયો હતો તે દુઆડી લીધો હતો. તે ઉપરથી તે પુત્રને પાછો લાવવાને શ્રી કૃષ્ણ સમુદ્રમાં ફેંદી પડ્યા. પછી સ્વાં તે રાક્ષસને મારી તેનો શંખ—પાંચજનન્ય લઈ લીધો. યમરાજની નગરીમાં ગયા તે સ્વાં ગામને પાદરે જઈ પેસે શંખ ફૂંકે એટલે યમરાજ સામે આવ્યો પછી તેની પાસેથી ઋષિનો પુત્ર માગી લીધો અને પછી તેને પોતાની સાથે લઈ આવી ગુરુપત્નીને ગુરુદક્ષિણામાં તે સોંપ્યો.

સપ્તપાતાળ—અતળ, વિતલ, સુતલ, તલાનલ, મહાનલ, રસાતલ ને પાતાલ એ સાત.

૨૩. પંચાનન—(પંચ+આનન મુખ) પાંચ મુખનો શંખ. પંચાનનને બદલે ‘પાંચજનન્ય’ શબ્દ જોઈએ. કેમકે પંચજનન નામના રાક્ષસને મારીને તેની પાસેથી લઈ લીધેલો શંખ ‘પાંચજનન્ય’ કહેવાય, ને તે શ્રી કૃષ્ણ પોતાની પાસે રાખે છે. એ શંખ યમરાજની નગરી આગળ જઈને શ્રી કૃષ્ણે વગાડ્યાં એટલે યમરાજ ભયભીત થઈને મળવા આવ્યો. પછી તેની પાસેથી ગુરુપુત્રને માગી લીધો.

જમરાય—(સં. યમરાજ) યમ એજ રાજા. (કર્મધારય સં.)

૨૪. સંયમનીપુરી—યમરાજની નગરીનું નામ. (સમ+યમ ઉપરથી)

થયા વિદાય—વિદાય થયા; ગયા.

૨૬. શ્રી કૃષ્ણ કહે છે કે હું તારી પાસે વિદ્યા ભણ્યો હતો એટલે તું ગુરુશ્યાને છે. પણ સુદામો કહે છે કે મહારાજ ! તમે તો સાક્ષાત

ભગવાન, સર્વજ્ઞ છો; ફક્ત મને મોટાઈ આપવાનેજ આપ આમ કહો છો.
હું તે તમને શું ભણાવી શકું ?

૨૭. લાજ—આપર.

નિજ—પોતાના.

૨૮. દાસનાં—સેવકનાં. સુદામાના.

સૌમ્ય—હડી; શીતળ. (સોમ-ચંદ્ર ઉપરથી)

દૃષ્ટિ—નજર. જોવાની શક્તિ.

શ્યામ—શ્રી કૃષ્ણ.

સૌમ્યદૃષ્ટિ કરી એમ કહેવાનો હેતુ એ છે કે પ્રભુએ હવે સુદામા ઉપર કાંઈનાની નજર કરી, તેના પૂર્વના તમામ અપરાધ, તે ભાવથી બેટ લઈને મળવા આવ્યો એટલે માફ કર્યા, અને હવે તેની દરિદ્રતા દાણી નાખીને સર્વસપ્તિ આપી.

કંઠુ ૧૧ સુ.

૧. સકળ—(સન્કલ્પ. તમામ કળાઓ સહિત તે સકલ.) આપ; અધુ. તમામ; અધી. સકલ તે અદલે શકલ શબ્દ લખીએ તો તેનો અર્થ 'ફકટો' થઈ જાય.

૨. દરિદ્ર—દરિદ્રતા અર્થમાં, ગરીબાઇ.

ગાંઠ દૃષ્ટિમાં લીધી—સુદામા પોટલી બાંધીને ચોખ્ખા લાવેલા તેના ઉપર નજર નાખી; તે પડાવી લેવાનો વિચાર કર્યો. ભગવાન સર્વજ્ઞ હોવાથી સુદામા પોતાને બેટ આપવાને ચોખ્ખા લાવ્યા છે તે જાણતા હતા. પણ એવી હલકી બેટ કેમ આપાય એમ જાણીને સુદામા તેને સંતાડી રાખતા હતા. પરંતુ ભગવાન તો ભાવના ભૂખ્યા છે. એટલે તેમને એ બેટ સ્વીકારવી હતી અને સુદામાનું દરિદ્ર કાપી નાખવું હતું, તેથી સુદામાની મરજી વિરુદ્ધ તે લઈ લેવાની ઠણ્ઠા પ્રભુએ કરી. એવા પ્રભુ ગરીબ-નિવાજ છે.

ગાંઠડી—(સં. ગ્રંથિ) પોટલી.

૩. મનવાંછિત—મનવડે ઇચ્છેલું; મનમાં જે ધાર્યું હોય તે.
(ત. ત. પુ. સ.)

મિત્રજી—હે મિત્ર ! (સુદામા)

ભગવાન કહે છે કે તમે મળવા આવ્યા એટલે હું મનવાંછિત પામ્યો.
અર્થાત્ સુદામા મળવા આવે એવી પ્રવૃત્તિ ઇચ્છા જ હતી, કેમકે તેનું
દારિદ્ર દુઃખ નેઈ શકાતું નહોતું અને તે મટાડતું હતું.

૪. ચતુર—હોંશીયાર. (ભાભીનું વિશેષણ)

ભાભી—(સ. આતૃજ્ઞાયા) ભાઈની વડુ. અહીં સુદામાની.

સુદામા શ્રી કૃષ્ણ કરતાં મોટા હતા એટલે દીધેરભાવથી તેની સ્ત્રીને
શ્રીકૃષ્ણ ભાભી કહે છે.

સ્ત્રીઓ ચતુર હોય છે તે પ્રમાણે ભાભીએ કેવીક સારી ભેટ મોકલી
છે એમ મર્મમાં શ્રી કૃષ્ણ સુદામાને પૂછે છે.

સખા—મિત્ર, જીવન્નન દોસ્ત. (સં. સખિ શબ્દનું પ્રથમાનું એક
વચન.) સમપ્રાણઃ સખા મતઃ ॥

૫. અટળક—એથી વધારે ન નમાય એટલે બધા; અર્થાત્ વધારે.

ઢળીયા—ઢળ્યો, નમ્યો. મહેરબાન થયો, કૃપા કરી.

મુષ્ટિ—મૂડી. એક મૂડીમા માય એટલા.

તાંદુલ—(સ. તણ્ડુલ) ચોખા.

એક મૂડી ચોખા ખાઈને સુદામાનું ઘણદર કાઢી નાખ્યું એવા પ્રભુ
હયાળુ છે.

૬. ઇંદ્રનો વૈભવ—ઇંદ્રના નેટલો વૈભવ; ઇંદ્ર ભાગવે છે એટલું
બધું સુખ.

સ્વદય સુખડી સાટે—થોડીક સુખડીને બદલે. ધી જાળનો પાયો
કરી અંદર ઘઉંનો લોટ નાખીને ખાવાનો પદાર્થ બનાવવામાં આવે છે તે
સુખડી કહેવાય. અહીં સામાન્ય ખાવાનો પદાર્થ.

‘ સુખડી ’ ઉપરથી ‘ સુખડીઆ ’ શબ્દ થયો છે અને મીઠાઈ બનાવનારને માટે તે વપરાય છે. લક્ષણથી ખાવાના કોઈ પણ મીઠા પદાર્થને સુખડી કહેવાય. અહીં સુદામાના તાંદુલ સમજવાના છે. કેમકે ભગવાને તે બહુજ મીઠા ગણીને ખાધા હતા.

સ્વદપ—(સં. સુ+અલ્પ) બહુજ યોડું.

૭. ચાંપી રહ્યા—દાખી રહ્યા; સંતાડી રહ્યા. (કોઈ ન દેખે માટે.)

૮. અમ...દેખાડો—શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે અમને આપવા લાયક ન હોય, અર્થાત્ બહુ ઉંચા પ્રકારની હોય ને અમે તે લેવાને પાત્ર ન હોઈએ, તો દૂરથી દેખાડો એટલે તેટલાથીજ જોઈને સંતોષ માનીશું. ભક્તની અલ્પ ભેટની પણ ભગવાન કેટલી બધી મહત્તા વધારે છે !

૯. દેવતાને દુર્લભ—દેવલોકોને પણ મળવી મુશ્કેલ પડે એવી. (ભગવાનને માટે મુશ્કેલ કરેલી વસ્તુ દેવને દુર્લભજ હોય.)

દુર્લભ—(વુર્ મુશ્કેલ+લભ્ મેળવવું) મુશ્કેલીથી મળે એવું.

૧૦. પવિત્ર—શુદ્ધ. (પ્રેમથી આણેલી માટે અને પવિત્ર આહ્વાનના હાથની માટે) શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે એ સુખડી જો તમે હેતથી આપો તો આખા જન્મારાની પીડા મટી જાય; અર્થાત્ તમારી આણેલી એ વસ્તુ એવી અલબ્ધ છે કે તે પ્રાપ્ત થયા પછી મને બીજા કશાની ઇચ્છાજ નહિ રહે. તાત્પર્યથી એ છે કે તમે જો ખરા પ્રેમથી એ ભેટ મને (પ્રભુને) આપશો તો તમારૂં (સુદામાનું) જન્મારાનું દુઃખ ટળી જશે.

ભવની ભાવઃ—આખા જન્મનું દુઃખ (ભાવઃ=મવકષ્ટ ?)

૧૧. ભર્મ—(સં. ધ્રમ) ગુપ્તભેદ; મર્મ.

ભર્મમાં ભૂલી—એ તે શી વસ્તુ હશે એમ વિચારમાં પડી ગઈ. તે લેવાની પ્રભુએ બહુ આતુરતા દેખાડી એટલે રાણીઓએ જાણ્યું કે એ કોઈ અલૌકિક વસ્તુ હશે.

સમસ્ત—(સમ્+અસ્ત. અસ્ હોતું નો ભૂતકૃદંત) તમામ, બધી.

૧૨. અમૃતકૃષ્ણ—જે કૃષ્ણ ખાવાથી અમર થવાય તે.

સંજીવન મણિ—જેનાથી મુવેલું જીવતું થાય તેવો મણિ.

૧૩-૧૪. શ્રીકૃષ્ણ તાંદુલની પોટલી લેવા જાય છે અને સુદામો ન લેવા દેવાને હાથ ખસેડી નાખે છે. આમ લીલા કરી ભક્ત ઉપરનું પોતાનું હેતુ પ્રભુ સૌને બતાવે છે.

૧૫. અવલોકના—અવલોકન કરવા; ધારીને જોવા. (અવનલુક્યંતેતુ).
કરધરી કનકનાં પાત્ર—હાથમાં સોનાનાં વાસણ લઈને (સુદા-
માની ભેટમાંથી ભાગ લેવાને મારે) કનકનાં પાત્ર કહીને કવિએ શ્રીકૃષ્ણની
સમૃદ્ધિ બતાવી છે.

૧૬. તિલમાત્ર—તલ જેટલું પણ; જરાક. (રાણીએ કહે છે કે વધારે ન આપો તો એક તલ જેટલું-જરાક પણ આપજો.

૧૭. લજ્જા—લાજ; આપર. સુદામાને એ ચિંતા થઈ કે આવી હલકી વસ્તુ ભેટ લાવ્યો છું એમ સૌ જાણશે તો મારી આપર જશે.

૧૮. ભર્મ ભાંગશે—ભેદ ઉધારો પડી જશે; માન ધરી જશે.

કૌતક—(સં. કૌતુક) મસ્કરી; ચેષ્ટા; કુતુહલ.

૧૯-૨૦. સ્ત્રીની શિખામણ માનીને આવી ભેટ લઈને આવ્યો અને આપર જવાનો પ્રસંગ આવ્યો તેથી સુદામો પસ્તાવો કરે છે.

તુચ્છ—હલકી.

લાખટકાની—લાખો રૂપિયાની કિંમતની.

ધરધાટ્યું—ખડુજ ભારે નુકશાન કર્યું. સરખાવો:—

“ધર ધાટ્યું” ભાઈ મેલડા, તેં દૂભવ્યા શ્રી જુગદીશ વીરા.” (રણયજ્ઞ).

ધણી યાણી—ધણીયાણીએ; પોતાની સ્ત્રીએ.

૨૧. ૨૨. સુદામા એવી હલકી ભેટ આપતાં મનમાં સંકોચાય છે એ વાત જાણી જઈને શ્રીકૃષ્ણે હસતાં હસતાં ખસતા ખસતા પાસે જઈને તાંદુલની પોટલી તાણી લીધી.

૨૩. હેમની—સોનાની.

૨૪. છળીસો—૩પાણે; શ્રીકૃષ્ણ.

૨૫. અચરજ—(સં. આશ્ચર્ય) નવાઈ.

પારસ—(સં. સ્પર્શ) એક જાતનો મણિ જે લોહાને સ્પર્શ કરવાથી તેનું સાનું થઈ જાય.

૨૬. જરતન—(સં. યતન) રક્ષણ; સાચવણી. દશવીસ ચીથરાં બાંધીને ઉપરા ઉપરી ગાંઠો વાળેલી તેથી કૃષ્ણની રાણીઓ નવાઈ પામીને મનમાં ધારવા લાગી કે આટલું બધું જરતન કરીને બાંધ્યું છે તો એ તે પારસમણિ, કે રત્ન, કે અમરદ્રુણ, કે સહુવન મણિની ભેટ હશે કે શું?

૨૭. કણુ—દાણુ. (ચોખ્ખાના. ગાંઠડી છોડી એટલે થાળીમાં વેરાયા.)

વેરાણા—વેરાયા. (કાઠીયાવાડી પ્રયોગ.)

ભરાણુ—ભરાયું. (,)

બુવતી—(સં. યુવતી; જુવાન સ્ત્રી.

સાથ—(સં. સાર્થ) ટોળુ; સઘ. ગાંઠડી છોડનાં તો અદરથી ચોખ્ખાના દાણા નિકળ્યા તે રાણીઓ બેઠકે રહી. અર્થાત એમ વિચારવા લાગી કે “ઓહો! આજ ભેટ કે? એનું આટલું બધું જરતન!”

૨૮. રાણીઓને આ બધું હલકી ભેટ લાગી, પણ શ્રી કૃષ્ણને તો તે એટલી બધી કિમતી જણાઈ કે બધું વહાલથી તેને છાતી સાથે દાખી. ભગવાનને કંઈ વસ્તુની કિંમત નથી પણ પ્રેમની છે.

૨૯. અવની—(અવ રક્ષણ કરવું) પૃથ્વી

અવતાર—(અવતૃ નીચે ઉતરવું) જન્મ. હજારે પૃથ્વી ઉપર ચોવીસ અવતાર લીધા છે તેમાં દશ મુખ્ય છે:—મન્વંત્ર, ત્રેત્વંત્ર, વરાહ, નૃસિંહ, વામન, પરશુરામ, રામ, કૃષ્ણ, બુદ્ધ. અને કલકી એ દશ અવતારમાંનો આ કૃષ્ણાવતાર.

૩૦—શ્રી કૃષ્ણ કહે છે કે મેં લીધેલા અવતારોમાં જે જે ભોજનો મેં આરાગેલાં છે, તેમાં આ તાંદુલના જેવા સ્વાદ એકેમાં ન હોતો. આમ કહીને ભક્તની હલકી ભેટનો પ્રભુ મહિમા વધારે છે.

૩૧. મિત્ર—અહિં ભક્ત સમજવાના છે. કેમકે ભક્ત તે પ્રભુના મિત્રજ છે.

ધ્રુવ—ઉત્તાનપાદ રાગનો પુત્ર. એની માતાનું નામ સુરતિ. તે રાગને અણુમાનીતી હતી. બીજી રાણીનું નામ સુમતિ, તે માનીતી હતી. ધ્રુવ નાનો હતો ત્યારે એક દિવસ રમતો રમતો રાજ સભામાં આપના બોળામાં બેસવા ગયો. તે વખતે તેની ઓરમાન મા સુમતિએ તેને હાથ ઝાડીને લાઈ મૂક્યો અને તિરસ્કાર કરીને કહ્યું કે “અભાગણીના છોકરાને સભા વચ્ચે આપના બોળામાં બેસવાનું ન હોય. તારે બેસવાની ઇચ્છા હોય તો તપ કરીને આ દેહપાડ અને ફરી મારે પેટે જન્મ લે તો તને રાજ અપાવીશ.” આનું અપમાન થવાથી ધ્રુવજી રડતા રડતા માની પાસે આવ્યા અને પછી માની રજા લઈને વનમાં તપ કરવા ગયા. રસ્તામાં નારદ ઋષિ મળ્યા તેમણે પાછા વળવા બહુ સમજવ્યા પણ ધ્રુવ માન્યું નહિ, તેથી નારદે પ્રસન્ન થઈ દ્વાદશાક્ષર મંત્ર આપ્યો તે પ્રભુને ઓળખવાની નિશાનીઓ સમજાવી. છ મહિના સુધી કૃત્ય તપ કરીને ધ્રુવજીએ પ્રભુને પ્રસન્ન કર્યા તે નિરતર ભક્ત માગી લીધી. પણ પ્રભુએ ઘેર જવાનું કહ્યું ને છત્રીશ દગ્ગર વર્ષ રાજ્ય કર્યા પછી અચળપદ આપવાનું જણાવ્યું. હાલ આકાશમાં ધ્રુવનો તારો છે ત્યાં ધ્રુવજી બિરાજે છે એમ કહેવાય છે. એ તારો અચળ છે અને સમર્પિના તારા એની પ્રદક્ષિણા કરે છે.

અંબરીષ—એ રાજા વિષ્ણુના પરમ ભક્ત હતા. તે હમેશાં જ્ઞાન બોજન કરાવી જમતા. એક દિવસ દુર્વાસાઋષિ તેનું પણ મુકાવવાને દ્વાદશીને દિવસે સવારમાં કેટલાક જ્ઞાતિજોને લાખે આવ્યા. રાજાએ તેમને જમવાનું કહ્યું પણ તે લોકો નહાવા ગયા તે ઘણીવાર ઋષિ પણ આવ્યા નહિ. રાજાએ પહેલે દિવસે એકાદશીનું વ્રત કરેલું હતું, તેથી દ્વાદશીમાં પારણાં કરવાં જોઈએ; દ્વાદશી બે ઘડી હતી; જ્ઞાતિજોની વાટ જોઈને બેસી રહે તો તેરસ ઋષિ ગય ને પછી પારણાં કરે તો એકાદશીનું વ્રત ભગ થાય; તેથી વિદ્વાનોની સલાહથી તુલસીપત્ર સાથે ભગવાનનું ચરણમૃત લીધું એટલે જમ્યા

વગર પારણાં થયાં ગણાયાં. એ પછી દુર્વાસા સ્નાન કરીને આવ્યા. તેમને એ વાતની ખબર પડી એટલે ક્રોધે ભરાઈ પોતાના માથામાંથી એક કૃત્યા ઉત્પન્ન કરી તેને અંબરીષને બાળવા છોડી. પણ ભગવાને સુદર્શન ચક્ર મૂકી અંબરીષનું રક્ષણ કર્યું. ચક્ર કૃત્યાને બાળીને દુર્વાસા પાછળ દોડ્યું. દુર્વાસા નાકા ને બધા દેવો પાસે ગયા પણ કોઈએ આશ્રય આપ્યો નહિ. છેવટે વિષ્ણુ પાસે ગયા ત્યારે વિષ્ણુએ કહ્યું કે તમે ભક્તનો દ્રોહ કર્યો છે તેથી કોઈ અચાવી શકશે નહિ; એવો પાછા ને ભક્ત પાસે જાઓ ને તેમની મારી માગો તોજ બચશે. પછી દુર્વાસા અંબરીષ પાસે ગયા ને તેમની મારી માગી ત્યારે અંબરીષે સુદર્શનને પ્રાર્થના કરીને પાછું કાઢ્યું.

પ્રહ્લાદ—હિરણ્યકશિપુ રાક્ષસના પુત્ર. જન્મથીજ એ પરમ ભક્ત હતા. પ્રહ્લાદને નિશળે બાળુવા એસાડયા ત્યારે તે નિશાળનું બાળુનર બાળવાને બદલે રામનામ ગોખ્યા કરે. આ વાત હિરણ્યકશિપુને ગમી નહિ, કેમકે તેનો વિષ્ણુનો દ્વેષી હતો, તેથી તેણે પુત્રને તેમ ન કરવા ઘણું સમજાવ્યો. પણ જ્યારે પ્રહ્લાદે ભક્તિ ન છોડી ત્યારે તેમને મારી નાખવાના ઘણા ઉપાય કર્યા, પણ તે મર્યા નહિ. છેવટે હિરણ્યકશિપુએ કહ્યું કે તારો રામ ક્યાં છે તે દેખાડ, ત્યારે પ્રહ્લાદે કહ્યું કે તેનો સર્વ દેકાણું વ્યાપક છે. હિરણ્યકશિપુએ કહ્યું કે આ સ્તમ્ભમાં છે કે નહિ? પ્રહ્લાદે કહ્યું, એમાં પણ છે. એટલે હિરણ્યકશિપુએ કહ્યું કે હોય તો દેખાડ. તે ઉપરથી પછી પ્રહ્લાદે સ્તુતિ કરી એટલે સ્તમ્ભમાંથી નૃસિંહ ઉપે પ્રભુ પ્રગટ થયા, ને હિરણ્યકશિપુને મારી નાખી પ્રહ્લાદને રાજ્ય આપ્યું.

૩૨. દેખાડયો—અતાબ્યો. (ચખાડયાના અર્થમાં).

૩૩-૩૬. સુદામાએ સાત જન્મ મુઠ્ઠી કાંઈ પુણ્યદાન કીધાં નથી તેથી તેને આ દરિદ્રાવસ્થા ભોગવવી પડે છે એમ ભગવાને વિચાર કરીને જાણી લીધું; અને તેથી આ વખતે તેની પાસે પુણ્યદાન કરાવવા પ્રભુ પોતે તેના ચાચક બન્યા ને તેની પાસે ચોખ્ખા માગવા લાગ્યા. સુદામાને ખરે ભક્ત જાણીને તેના ઉપર પોતાના હૃદયમાં પ્રેમ ઉત્પન્ન થયો તેથી

તેની પાસેથી માગી લીધેલા ચોખ્ખામાંથી એક મૂડી મોઢામાં મૂકતાંની સાથેજ તેનાં દારિદ્ર કાપી નાખ્યાં; તેને શ્રીમંત બનાવી દીધો. (શી રીતે તે આગળ આવે છે.)

ભારે કરી માની—બહુ કિંમતી ગણી.

જગજીવન—જગતને જીવાડનાર, શ્રી કૃષ્ણ. (જગ જગત+જીવન જીવાડનાર). (પ. ત. પુ. સ.)

૩૭. કર મરડીને ગાંઠડી લીધી—સુદામો હાથમાંથી ગાંઠડી છોડતા ન હોતા તેથી ભગવાને તેમનો હાથ મરડી નાખીને જગ્ગર જસ્તીથી તે લઈ લીધી.

સાથેનાં દુઃખ મોડયાં—ભગવાને સુદામાનો હાથ મરડી નાખ્યો તેની સાથે તેનાં દુઃખ પણ મરડી નાંખ્યાં; કેમકે એ રીતે પોતે તેનું દાન લીધું ને તેના ક્ષણ તરિકે તેની ઝુંપડી ઊરાડી દઈ રાજમહેલ બનાવ્યા ને ઇકના વૈભવ આપ્યા (જુઓ આગળની લીટીઓ). (“સાથેનાં” ને બદલે “સાથેયાં” પાઠ છે તે વધારે સારો છે. “સાથેયાં” એટલે એક સાથે. સામગ્રાં સં. સાર્થતઃ ઉપરથી).

૩૮. ગાંઠડીએ બાંધેલાં ચીથરાં જેમ જેમ ભગવાન છોડતા ગયા તેમ તેમ તેનાં ભવનાં બંધન પણ છોડતા ગયા. અર્થાત્ તેને નિષ્પાપ બનાવી મોક્ષને લાયક બનાવ્યો.

૩૯-૪૦. એક મૂડી ચોખ્ખા મોઢામાં મૂકતાંજ સુદામાની છાપરી આદ્રાશમાં ઉડી ગઈ અને તે ઠેકાણે સાત માળના મહેલ બની ગયા.

તેણે સ્થાનક—તે જગ્યાએ.

સ્થાનક—જગ્યા. (સં. સ્થા ઉભા રહેવું ઉપરથી).

સપ્તભૂમિના—સાત માળના (મૂમિ-માળ, જમીન).

આવાસ—(સં. આવાસ; વસ્ વસવું ઉપરથી). ઘર, મકાન.

૪૧. ઋષિપતની—સુદામાની સ્ત્રી.

રુક્મિણી સરખાં—રુક્મિણીના જેવા રૂપવાળાં.

સ્વામ સરીખા—સ્વામના જેવા, શ્રી કૃષ્ણના જેવા રૂપાળા.
(“સ્વામ”ને બદલે “સામ્ય” પાડ છે તે વધારે સારો છે. સામ્ય એ શ્રી કૃષ્ણના પુત્રનું નામ છે. કવિએ સુદામાની રૂઝીને રુક્મિણી સમાન બતાવી છે, ને સુદામાને શ્રી કૃષ્ણના જેવા રૂપવાળા બતાવ્યા છે. (જુઓ કડવું. ૧૩ છેલ્લી લીટી) એટલે સુદામાના પુત્રને કૃષ્ણ જેવા નહિ પણ કૃષ્ણના પુત્ર જેવાજ કહેવા જોઈએ; તોજ કવિનો ધારેલો કૃષ્ણ સાથેનો એકાત્મ ભાવ આવી શકે; નહિ તો માતાપુત્રની પતિપત્નીના જેવી સરખામણી કરવા રૂપ દોષ આવી જાય.)

૪૨. પ્રભુ પોતાના ભક્તને પોતાના જેવાજ બતાવી મૂકે છે તે પ્રમાણે સુદામાનું ધરસૂત્ર પોતાના જેવુંજ બતાવી આપ્યું.

૪૩-૪૪ ત્યાં—સારેના અર્થમાં.

એમાં શું ઓછું છે.—ઉપરથી અર્થ એવો છે કે, જેટલા ચોખ્ખા ખાધા ને શું ઓછા પડ્યા કે હજુ વધારે ખાવા જાઓ છે? થોડા અમને પણ આપો. મૂઠી ચોખ્ખા ખાઈને તો સુદામાને અપાર વૈભવ આપી દીધો, હવે અમને પણ આપી દેવાં ધાર્યા છે કે શું? આમ મર્મમાં કહીને રુક્મિણીએ ભગવાનનો હાથ ઝાડીને ખાતાં અટકાવ્યા.

અમને આપો—હવે થોડાક અમને ખાવા આપો. આંતરાર્થ એવો છે કે અમારૂં પણ જ્ઞાન કરી દેશો કે શું ?

ચતુર સુખણ—ચતુર અને સારા જ્ઞાનવાળા. અર્થાત્ ગણ્યા ચતુર થઈને શું આપવું ને શું ન આપવું તેનો પણ વિચાર નથી કરતા.

સુખણ (સુજ્ઞાન) સારા જ્ઞાનવાળા.

૪૫. **અષ્ટ મહાસિદ્ધિ—**આઠ મોટી સિદ્ધિઓ; યોગની ચમત્કારિક શક્તિઓ:—

અણિમા—એક નાના ધમ્મ જતું.

મહિમા—બહુજ મોટા ધમ્મ જતું.

ગરિમા—બહુ ભારે ધમ્મ જતું.

લધિમા—બહુ હલકા થઈ જવું.

પ્રાપ્ત—કોઈ પણ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાની શક્તિ.

પ્રાકાશ્ય—મધ્યમાં આવે તે કરવાની શક્તિ.

મશિત્વ—સાના ઉપરી થવાની શક્તિ.

વશિત્વ—સાને વશ કરવાની શક્તિ.

નવનિધિ—કુબેર ભંડારીના ધનના નવ ભંડાર.

વણમાળી—માઘા વગર. (સુદામાએ કશું માગ્યું નહોતું છતાં એટલું બધું આપ્યું.)

૪૬. મુદામાને ત્યાં જે સમૃદ્ધિ આવી ગઈ તે મુદારનાં મળ્યુતા પણ નથી.

૪૭. હુંદુભી બોલે—નગારાં વાગે.

ગુણીજન—મવૈયા, ભાટ ચારણ, વગેરે કળાવાન લોકો.

સાંખી—એક મનનો રાગ; ફુલા.

૪૮. જડિત્ર—જડેસો. હિરા, માણિક, મોતી વગેરે નગ સોનામાં જડાં હોય એવો. (દિગોળો)

હુમનો—સોનાનો.

હિંચે છે—હિંચકા ખાય છે.

હરિણાક્ષી—હરિણુના જેવાં ચપળ નેત્રવાળી સ્ત્રી. (મુદામાની)
(અ. ત્રી. સ.)

૪૯. કનકમય—સોનાથી મટેલાં.

હર્યો દ્રવ્યે કુબેર—કુબેર પણ જેની આગળ હારી ગય એટલું બધું દ્રવ્ય મુદામાને ત્યાં થઈ ગયું. અર્થાત્ કુબેરના કરતાં પણ વધારે.

કુબેર—(કુ ખરાબ ક્ષેર શરીર = કદરૂપા શરીરવાળો. અથવા કુલ્ હાંકવું, સંતાડવું તે ઉપરથી ધનને ચતાડી રાખનાર—સાચવી રાખનાર.) દેવેનો ખજાનચી એને ત્રણ પગ. આડ હાંત અને આખા પીળા ડાઘાવાળી તથા એક આખ કાળી છે. એ ખજાનાના પુત્ર પુલ્લખ્યના પુત્ર વિશ્રવાનો પુત્ર તે રાવણનો સાવકો ભાઈ થાય. એણે તપ કરીને લંકાનું રાજ્ય તથા

પુષ્પક વિમાન બ્રહ્મા પાસેથી મેળવ્યું હતું. પછી પિતાએ લંકાનું રાજ્ય રાવણને અપાવ્યું ત્યારે એ અલકા નગરી વસાવીને ત્યાં રહ્યો. એણે રાવણને શિખામણ હીધી તે ઉપરથી રાવણે એને અલકામાંથી હાંકી કાઢ્યો. એને પુષ્પક વિમાન ખુચી લીધું હતું. રાવણને માર્યા પછી રામચંદ્ર ભગવાને કુબેરને અલકા નગરીમાં વસાવ્યો તથા પુષ્પક વિમાન પાછું આપ્યું હતું.

૫૦. કોટીધ્વજ—જેને ઘેર કરોડ રૂપીઆની પૃથ્થ હોય તે. કરોડ રૂપીઆની પૂજવાળો પોતાના મકાન ઉપર ધ્વજ ચઢાવી શકે તેથી તે કોટીધ્વજ કહેવાય. તેજ પ્રમાણે લાખ રૂપીઆની પૂજવાળો પોતાને આરણે હીવો મૂકી શકે તેથી તે લક્ષ્મીધ્વજ કહેવાય. આ પ્રમાણે પ્રાચીન સમયમાં થતું હતું તેથી એવી કહેવતો પડેલી.

લાખેણાં—લાખો રૂપીઆની કિંમતનાં.

વાજે—વાગે. (વાગ્ન)

ભેર—ભેરી; નગારાં.

છપ્પન—છપ્પન કરોડ,

છપ્પન કરોડની પૃથ્થ જેને ઘેર હોય તેને ઘેર નગારાં વાગે. તે ટંકારખાનું ખેત્રાડી શકે એવો પ્રાચીન રિવાજ હતો.

૫૧. વાજે ભેર અખુટ ભંડારની—જેના ભંડારમાં અખુટ નાણું હોય તેને ત્યાં જેથી નગારાં વાગ્યા કરે છે એવી લોક માન્યતા છે. સુદામાને ત્યાં પ્રભુ દ્રુપાથી અખુટ ભંડાર ભરાઇ ગયો તેથી ત્યાં પણ જેથી નગારાં વાગતાં હતાં.

તુકા—(સ. તુષ્ટ. તુષ્ પ્રસન્ન થવું) તુડ્યા. સંતુષ્ટ થયા, રાજી થયા.

શ્રીગોપાળ—શ્રી એટલે લક્ષ્મી સહિત ગોપાળ, કૃષ્ણ.

ગોપાળ—(ગો ગાયો + પાલ પાળનાર) ગાયોના પાળનાર. અથવા ગો એટલે ઈશ્વરોના પાળનાર. શ્રી કૃષ્ણ.

૫૨. રાત વાતમાં વહી—સુદામો ને કૃષ્ણ એ મિત્રો ઘણું દહાડે મળ્યા તેથી સુખદુઃખની વાતો કરવામાં આખી રાત જતી રહી પણ માલમ ન પડી.

કડવું ૧૨મું.

આ કડવામાં શ્રીકૃષ્ણ સુદામા ઉપર બહુ હેત બતાવે છે પણ પ્રત્યક્ષ કંઈ આપતા નથી અને હાલે હાલે પાછા કાઢે છે, તેથી સુદામાના મનમાં શ્રીકૃષ્ણ સંબંધી કેવો ભાવ પેદા થાય છે તેનું વર્ણન કરી કવિએ મનુષ્ય સ્વભાવનું ચિત્ર આપ્યું છે.

૧ રાજન—રાગ્ન; પરીક્ષિત. (સંભોધન.) (સં. રાજન.)

પરમ—મોટી; ભારે, વધારે.

કથા—વાત. (કથ કહેવું)

પ્રાદી—મોટી. (પ્રમથહૂ ધાતુનો ભૂત કૃદંત કઢવું નાગી ગતિનુ ૩પ.)

પાવન—પવિત્ર.

(“પ્રાદી કથા પરમ પાવન” એમ અન્યથ લેવો.)

૨. વળી...કંઈ—એક મૂઠી તાંદુલ ખાધા એટલે સુદામાની ડુંપડી ઉડી ગઈ ને તે જગ્યાએ મોટા મહેલ થઈ ગયા. ખીછ મૂઠી મુખનાં મૂકતાં અદ્યમહાસિદ્ધિ ને નવનિધિ આવી; ત્યારપછી પાછા ભગવાન વિચાર કરવા લાગ્યા કે સુદામાએ મારે માટે જે કંઈ છે અને મારા ઉપર તેનો જે અત્યંત પ્રેમ છે તેના પ્રમાણમાં તો મેં હજી તેને કંઈજ આપ્યું નથી. આમ કવિએ ભગવાનની ભક્તવત્સલતા બતાવી છે.

૩. ઇંદ્રાસનપે—ઇંદ્રાસન કરતાં પણ.

મોંધા—(સ. મહાઈ) ઘણા કિંમતી.

૪. ભાવ—પ્રેમ.

પરમવિધિએ—ઘણી સારી રીતે.

(મોખાનો એક એક દાણો ઇંદ્રાસન કરતા પણ શા માટે વધારે મોંધો, તેને માટે કહે છે કે એ ગરીબ સેવકના ખરા પ્રેમની ભેટ છે; અને તેથી એ ખાધાથી સારી રીતે પેટ ભરાયું છે.)

૫. ૬. શ્રીકૃષ્ણ કહે છે કે એ ભેટનો બદલો તો ત્યારેજ વાળી શકાય કે જ્યારે એના જેવો થઈને વનમાં નપ કરવા જઈ અને એને વેકુંઠની બંધી રિદ્ધિસિદ્ધિ આપુ, તથા રુકમિણી સહિત સોળે હજાર રાણીઓ એની સેવા કરે. અર્થાત્ એની સ્થિતિ હું લઉં ને મારી સ્થિતિ એને આપું.

એ સરખો—એના જેવો; સુદામા જેવો ગરીબ.

તાપુ—તપ કરું.

વૈકુંઠ—વિષ્ણુનું ધામ; વિષ્ણુસ્રોત્ર.

રિદ્ધિ—(સ. ઋદ્ધિ) દોલત; પૈસો ટકો.

૭-૮. આપનાં ઓછું પડયું હોય તેમ વિચાર કરીને દારિકાં આપી દેવાની પણ ઇચ્છા કરી; અને તેથી ઓખાની ત્રીજી મૂડી ભરી તે તે જ્યાં મોઢામાં મૂકવા ગય છે કે રૂકમિણીએ હાથ પકડ્યો અને કહ્યું કે હે નાથ! અમે શો અપરાધ કીધો છે કે અમને યોગ પણ ઓખા ખાવા આપતા નથી તે બધા તમેજ આરોગી જાઓ છો? ઉપરથી અથ આપો છે પણ મૃદાર્થ એવો છે કે અમારો શો અપરાધ કર્યો છે કે અમને રહેવાની દારિકા પણ આપી દો છો અને સાથે અમને પણ દાસી તરીકે આપી દેવા બેદ છે? રૂકમિણી લક્ષ્મીને અવતાર છે તેથી શ્રીકૃષ્ણના મનની બધી વાત જાણી ગય છે.

ધમ્મ—(સં. ઇષ્ ઇચ્છુ ધમ્મહુ) મરણ.

સહાયો—પકડયો; ઝાલ્યો.

અપરાધ—(અપ ઉત્પન્ન+રાધ પ્રસન્ન કરવું=પ્રસન્ન કરવાથી ઉત્પન્ન.) વાંક; ગુન્હો.

૯. સામું જોઈ રહ્યાં—શ્રીકૃષ્ણને હાથ રૂકમિણીએ પકડ્યો તે વખત શ્રીકૃષ્ણ અને રૂકમિણી બંને આશ્ચર્ય ભાવે એક બીજાના સામું જોઈ રહ્યાં. શ્રીકૃષ્ણને એમ નવાઈ લાગી કે આ કેમ અટકાવે છે? અને રૂકમિણીને નવાઈ લાગી કે આ શું કરવા બેદ છે? તેથી એક બીજાના સામું ટગર ટગર જોઈ રહ્યાં.

દંપતી—(સં. દમ્ પરણેલી સ્ત્રી+પતિ ધણી) સ્ત્રી પુરુષ; ધણી ધણીઆળી. અહીં શ્રીકૃષ્ણ તથા રૂકમિણી. (દં. સં.)

સોજ સહુસ્રમાં—સોજે દગ્ગર રાણીઓમાં.

પ્રીયતી—જાણતી; સમજતી. શ્રીકૃષ્ણ શું કરવા બેદ છે અને રૂકમિણીએ શા માટે હાથ ઝાલ્યો તેનો ભેદ કોઈ રાણી સમજતી નથી.

૧૦. રુકમિણીના અટકાવ્યાથી પછી ભગવાને બાકીના ચોખા પોતે ન ખાતાં બધી રાણીઓને વહેચી આપ્યા.

૧૧. તેમાં—તે ચોખામાં (સુદામા ભેટ લાવેલા તે)

સ્ત્રી આગળ—બધી રાણીઓ આગળ.

ભાર—વજન; આબરૂ, માન. ચોખા જેવી હલકી ભેટ તે શું લાગ્યો હશે એમ કહી સૌ સુદામાની મક્કરી ન કરે એટલા માટે તેમાં એવો સ્વાદ મૂકી દીધો કે સૌ તેને વખાણે. એટલે કે ભેટ બહુ કિતમ આણી છે એમ ગણે. એ રીતે મિત્રનું વજન પોતાની સ્ત્રીઓ આગળ શ્રીકૃષ્ણે રાખી આપ્યું.

૧૨. હાસ્ય વિનાદ—ગમ્મત. આનંદની વાતચિત.

શર્વરી—રાત; રાત્રિ.

વહી—ચાલી ગઈ, પૂરી થઈ. (વહ, વહેવું ચાલ્યા જવું.)

પ્રાત—પ્રાતઃકાળ; સવાર.

ચામ્યા—ચાચના કરી. (વિદાય ક્ષેવાની, ચેર પાછા જવાની.)

હરિ—હરિને; શ્રીકૃષ્ણને.

૧૩. વિદાય કરે—જવાની રંગ આપે.

પધારીયે—પધારે, અર્થાત્ ગમ્યો.

સ્વામિન્—હે સ્વામી ! માલીક ! (સંબોધન). (પોતાથી મોટા હોય તેને સ્વામી કહેવામાં મર્યાદા—મોટા તરફ માનની લાગણી રહેલી છે.)

૧૪. કૃપા કરજો—દયા કરજો. (કોઈ વખત પાછા આવવાની. અર્થાત્ કૃપા કરીને કોઈ વખત પાછા આવજો.)

હાલે હાથે—ખાલી હાથે; કંઈ પણ આપ્યા વગર.

નરહરિ—શ્રી કૃષ્ણ. (તુસિહ અવતાર લીધેલો માટે. એ અવતારમાં હિરણ્યકશિપુને મારવા માટે અર્ધું સિંહનું શરીર ને અર્ધું મનુષ્યનું શરીર એવું રૂપ ધારણ કરેલું.)

નમ્રે—નમસ્કાર કરે. (સુદામાને વિદાય કરતી વખત તેને કંઈપણ આપ્યા વગર એકલા ખાલી નમસ્કારજ શ્રીકૃષ્ણે કર્યો. જે આપવાનું તે

પોતાની ચમત્કારિક શક્તિથી એકદમ ગુપ્ત રીતે આપી દીધું છે એટલે હવે કઈ આપવાનું બાકી રહેતું નથી; પણ સુદામાને તેની ખબર નથી, તેથી તે નિરાશ થાય છે.)

૧૫. પોળલગી—પોળના દરવાજા સુધી.

વેળાવા—વળાવવા; વિદાય કરવા.

૧૬. સત્યભામા—સત્રાહત ગદવતી કન્યા, શ્રીકૃષ્ણની એક પટરાણી. સત્રાહત પાસે સૂર્યનો આપેલો સ્થમંતક મળિું હતો. તે શ્રીકૃષ્ણે માગ્યો, પણ તે તેણે આપ્યો નહિ. પછી સત્રાહતનો ભાઈ એ મળિું પહોંચીને શિકાર દરવા ગયો હતો ત્યાં સિંહે તેને મારી નાખ્યો, અને એ સિંહને મારીને એક રિંછરાજ-જાન્યુવાન તે મળિું લઈ ગયો. તેણે પોતાની કન્યા જાન્યુવતીને તે રમવા આપ્યો. પોતાનો ભાઈ ઘેર પાછો ન આવવાથી સત્રાહતે મળિને માટે શ્રીકૃષ્ણે તેને મારી નાખ્યો અને મળિું ચોરી લીધા એવું આજ તેમના ઉપર ચણ્યું. તેમાંથી દોષમુક્ત થવાને શ્રીકૃષ્ણે વનમાં બાળ કાઢી તો ત્યાં સત્રાહતનો ભાઈ તથા સિંહ મરણ પામેલા દોડા તથા રીંછનાં પગલાં પણ જોવામાં આવ્યાં. તે ઉપરથી પગલે પગલે રીંછની યુક્ષમાં શ્રીકૃષ્ણ ગયા. ત્યાં રીંછ સાથે તેમણે પુષ્કળ યુદ્ધ કર્યું. એ રીંછરાજ જાન્યુવાન રામાવતારમાં રામચંદ્રના લસ્કરનો એક જાણે ચોદ્દો હતો, તેથી તેણે શ્રીકૃષ્ણને ભગવાન તરીકે ઓળખ્યા એટલે તે પગે લાગ્યો અને તેમને તે મળિું ભેટ આપ્યો તથા પોતાની કન્યા જાન્યુવતી પરણાવી. એ બંનેને લઈને શ્રીકૃષ્ણ ઘેર આવ્યા અને સત્રાહતને તેનો મળિું પાછો આપ્યો તથા તેનો ભાઈ જંગલમાં સિંહથી મરાયાની ખાત્રી કરાવી આપી. આ ઉપરથી પોતે ખોટી ચોરી ચઢાવી તેના પરતાવે સત્રાહતને થયો, અને શ્રીકૃષ્ણને ખોટું લાગ્યું હશે એમ જાણી તેમને મનાવવા પોતાની પુત્રી સત્યભામા તેમની સાથે પરણાવી. એ સત્યભામા શ્રીકૃષ્ણને બહુ માનીતી અને મોઢે ચઢેલી હતી;

જાન્યુવતી—(ઉપર વાત ચાલી જાય છે.)

કૃપણ—કંબુસ.

કમળાપતિ—લક્ષ્મીના પતિ; શ્રીકૃષ્ણ.

કવિએ અહિં “કમળાપતિ” શબ્દ સાબિત્રાય વાપર્યો છે. કેમકે લક્ષ્મીના પતિ-ધનાદય છતાં તે કેમ કૃપણ થયા ? ગરીબ હોય તો કંઈ ન આપી શકે, પણ આતો શ્રીમત છતાં તેમણે પોતાના ગરીબ મિત્રને કેમ કંઈ ન આપતાં હાલે હાથે પાછો કાઢ્યો ? વગર આપ્યે સુદામાને ત્યાં અપાર સમૃદ્ધિ થઈ ગઈ તેની રૂઝમિણી શિવાય ખીજ કોઈને ખબર નથી.

૧૯. ૨૧. **બેલડીએ વળગ્યા**—એક બીજાના ખભે હાથ મૂકીને ચાલ્યા..

આ ખરેખરા પ્રેમની-ગાઢ મિત્રતાની નિશાની છે. સરખાવો:—
“બેલડીએ સાહેલડી વળગી, હિંડે ગુણવત ગોરીજી”

(નળાખ્યાન)

વિન્ધાધાર—વિન્ધના આધાર રૂપ; શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન.

જતાં—ઘેર પાછા જતી વખતે.

છેક—હૃદ; મર્યાદા.

શ્રીકૃષ્ણે કંઈ ન આપ્યું ત્યારે સુદામા મનમાં વિચાર કરવા લાગ્યા કે એના વૈભવ આગળ તો હૃદ વળી, અર્થાત્ વૈભવનો પાર નથી. છતાં મને એક કોડી સરખી એણે આપી નહિ, તેનું કારણ કદાચ સ્ત્રીઓની ચોરીથી છાનું આપવાનું હશે એટલે તે રસ્તામાં આપશે.

૨૨. ૨૩. **માર્ગે**—માર્ગમાં; સુદામાને જવાના રસ્તા સુધી.

તવ—ત્યારે.

શ્યામળો—શ્રીકૃષ્ણ (બહુ વચનના અર્થમાં એક વચનનો પ્રયોગ કર્યો છે.)

લોકાચાર પ્રમાણે બહુ દૂર સુધી વળાવવા આવનારને ઉભા રહેવાનું અને પાછા જવાનું જતારે કહેવું જોઈએ, તેમ સુદામાએ કહ્યું. વિયોગની જગ્યા આજ છે, અને ત્યાં ખરા પ્રેમીઓ છૂટે મોઢે રડે છે.

૨૫. **નિન્ધાસ**—નિસાસો. (શ્રી કૃષ્ણે કંઈ આપ્યું નહિ તેથી.)

નિરાશ—(નિર્+આશા) નરજાતિનું વિશેષણ કરવાને અકારાંત રૂપ કર્યું છે.) (બ. ત્રો. સ.)

૨૬. સંતાપ—દુઃખ. (સમ્પત્તિ પરિતાપ પામવો, દુઃખી થવું.)

આપ—પોતે; સુદામો.

નિંદા કરવા લાગ્યો—શ્રીકૃષ્ણે કઈ આપ્યું નહિ તેથી શ્રી કૃષ્ણની નિંદા કરવા લાગ્યો, અને એવા કબ્બુસની પાસે પોતે માગવા આવ્યો તેથી પોતાની જાતની પણ નિંદા કરવા લાગ્યો.

૨૭ તેપે—તેના કરતાં.

નાવ્યું—ન આવ્યું. મિત્ર પાસે માગવું તેના કરતાં મરવું ભલું એમ સુદામો માને છે. ભર્તૃહરિ પણ કહે છે કે—

“સુહૃદપિ ન યાચ્યઃ કુશલનઃ ।

૨૮. સ્ત્રીજાત—સ્ત્રી વડે ઇત્યાયલો, બાપડીના કલ્હા પ્રમાણે ચાલનારો. (ત. ત. પુ. સ.). (પોતાની સ્ત્રીના કહેવાથી સુદામો યાચના કરવા આવ્યો, તેથી તે પોતે પોતાની જાતને ધિક્કારે છે. સ્ત્રીને વશ ન થવું, તેના કલ્હા પ્રમાણે ન ચાલવું, તેનાથી છાનું કેટલુંક કામ કરવું, અને છાની વાત સ્ત્રીને ન કરવી એ લોકરૂઢિતુ ચિત્ર કવિએ આપ્યું છે.)

શખ—(સ. શવ. શી સૂઈ જવું ઉપરથી.) મડદ. કેમકે એ સ્મશાનમાં કાયમને માટે સૂઈ ગય છે.

રૂંડાએ—સ્ત્રીએ. પોતાનું અપમાન થવાથી ગુસ્સામાં સુદામા પોતાની સ્ત્રીને ગાળ દેછે, કેમકે તેના કહેવાથીજ એ યાચના કરવા આવ્યા હતા. આ શબ્દો સુદામા જેવા સુપાત્ર બ્રાહ્મણના મુખમાં શોભતા નથી. કવિએ જનસ્વભાવનું ચિત્ર આપ્યું છે, પણ પાત્ર આલેખનમાં ગભીર ભૂલ કરી છે.

ઉપજાવ્યું—(ઉત્ત+પદ્ કૃત્વ થવું) ઉત્પન્ન કરાવ્યું.

અપમાન—(અપ ઉલટું+માન) માનથી ઉલટું તે; એઆપર.

૨૯. એકાંતરા—એકએકના અતરે, વચ્ચે એક એક દિવસ પડે એવી રીતે.

પ્રાસન—(પ્ર+અશ્ ખાવું) ખાવું તે. પ્રાસન કીન્ને એટલે ખાઈએ.

૩૦ નહાનડાં—નાનાં નાનાં.

સૂકાં—(સ શુષ્ક) સુકાઈ ગયલાં.

પાંદડાં—(ઝાડનાં) સુદામા કહે છે કે બાળકો ભૂખે મરતાં હોય તો તેમને ઝાડનાં સૂકાં પાંદડાં ખવડાવવાં પણુ મિત્ર પાસે માગવા ન જતું.

પ્રાશીને—(પ્ર+અશ્ ખાતું) ખાઈને.

૩૨. કાટ્ટ—લાકડાં.

તુણુ—ઘાસ.

વિક્રયકર—વેચીને. (વિ+ક્રિ વેચતું.) સુદામા કહે છે કે લાકડાં કે ઘાસના ભારા વેચીને ગુજરાન કરતું પણુ મિત્ર પાસે માગવા ન જતું.

પરધેર—પારકે ઘેર; બીજાને ઘેર

પાણીભરી—વેચાતું પાણી ભરીને.

૩૩. વિપ પીને પોદીએ—ઝેર પીને સુષ્ક જઈએ; ઝેર પીને મરી જઈએ. (વિપ=ઝેર. વિપ ઉપરથી વિપ્પ શબ્દ થયો છે.)

કર નવ ઓદીએ—કંઈ દાન લેવા હાથ લાંબો ન કરીએ; માગીને કંઈ ચીજ ન લઈએ.

૩૪. અભયક વ્રત—કાંઈની પાસે કંઈ ન માગતું એવું વ્રત. (ખરી રીતે સુદામાએ કૃષ્ણ પાસે કંઈ માગ્યું નથી એટલે અચાનક વ્રત મૂક્યું નથી. છતાં માગવા માટે ઘેરથી આવ્યો એટલે વ્રત તોડ્યુંજ કહેવાય અને તે છતાં કંઈ મળ્યું નહિ તેથી સુદામાને પસ્તાવો થાય છે.)

જોઈ લાખ રકાની લાજ—લાખો રૂપીયાના કિંમતની આખર ગુમારી. (માગવા આવીને મહત્તા ઓછી કરી.)

૩૫. દામોદરે...ગયા—સુદામા મરડાટમાં કહે છે કે શ્રી કૃષ્ણે મારા ઉપર એવી દયા કરીકે મને કંઈ આપ્યું તો નહિ પણુ કલટા મારા ચોખ્ખા પણુ લઈ લીધા. અર્થાત્ દયા નહિ પણુ દુષ્ટતા કરી.

દામોદર—(દામન દોરડું+ડવર પેટ.) જેના પેટે દોરડું બાંધેલું છે તે. (બાળપણમાં મહી વલોવવાની ગોળી ફેડી નાખી હતી તે વખતે જસોદાજીએ કેડે દોરડું બાંધીને ઉખળે બાંધી રાખ્યા હતા તે ઉપરથી. અથવા કેડે કદોરો હોય છે તે ઉપરથી.)

મૂળગા—મૂળમાં પોતાની માલીકીના જે હતા તે પણુ. અર્થાત્ લોભથી થોડીક ભેટ આપીને વધારે લેવા આવ્યો, તો જે હતું તે પણુ જોયું.

અહીંથી પછી શ્રી કૃષ્ણની નિંદા આવે છે.

૩૬. એને—શ્રી કૃષ્ણને.

૩૭. બાંધી મહીને મિત્રાચાર—સુદામો કહે છે કે જ્યાં મિત્રાચારી હોય ત્યાં બાંધી મૂઠી રાખવી, અર્થાત્ કઈ આપવા લેવાનો વહેવાર ન રાખવો, નહિ ત્યાં એમાં વિખવાદ થઈ એક બીજાનાં મન ઉચાં થાય છે ને દોસ્તી ટૂટવાનો પ્રસંગ આવે છે. “બાંધી મૂઠી લાખની” એવી કહેવત પણ છે. અથવા “બાંધી મૂઠી” એટલે કબુલ. (સ. વદ્ધમુદ્ધિ). શ્રી કૃષ્ણને કબુલ થવું છે, કઈ આપવું નથી, અને દોસ્તી રાખવી છે તે કેમ બને ?

નંદકુમાર—નંદજીનો પુત્ર શ્રી કૃષ્ણ. (વસુદેવના પુત્ર, પણ નંદરાયને ત્યાં ઉછરેલા માટે.)

૩૮. પખાળીને—(પ્ર+ક્ષાલ્) ધોઈને.

૪૧. ધૂત—ધૂતારો.

૯૮૫૮—ખુશામત. સુદામો કહે છે કે શ્રી કૃષ્ણે મારી જે સેવા ચાકરી કરી તે મારા ઉપરના પ્રેમથી નહિ, પણ મારા ચોખ્ખા ધૂતી લેવાની કળા કરી હતી.

૪૨. નિંદા કર્યા પછી વળી જ્ઞાન થતાં સુદામો કહે છે કે શ્રી હરિ તો મહા દયાળુ છે, એ તો જેનું કઈ લે છે તેના ઉપકારનો બોળે પોતા ઉપર રાખતા નથી, જે લીધું હોય તેના કરતાં અનેક ગણું પાછું આપે છે. માટે હું એમની નિંદા કરૂં તો મને ધિક્કાર છે. પછી કેાનું કેાનું શું શું લઈને શું શું આપ્યું તે ગણાવે છે.

૪૩. ગોપીઓનાં મન હરી લીધાં તો તેમને લલમીનું સુખ આપ્યું. (સુંદરી શબ્દ ગોપીઓને માટેજ છે.)

૪૪. ઋષિપત્નીઓનું અન્ન ખાધું તો તેમને સાયુજ્ય મુક્તિ આપી.

શ્રી કૃષ્ણ ગોવાળીયાઓ સાથે ગાયો ચરાવવા ગયા હતા તે વખતે બધાને ભૂખ લાગી ત્યારે ઋષિઓના આશ્રમમાં ખાવાનું લેવાને કેટલાક ગોવાળોને મોકલ્યા, પણ ઋષિઓ તે વખતે યજ્ઞ કરવા બેઠા હતા તેથી તેમણે કંઈ ખાવાનું આપ્યું નહિ. ત્યાર પછી ઋષિપત્નીઓ પાસે મોકલ્યા,

એટલે ઋષિપત્નીઓ જાતે ભાતના ટોપલાઓ ભરીને, ઋષિઓએ ના કહ્યા છતાં ત્યાં ગાવી અને સર્વને જમાવ્યા. તે ઉપરથી ભગવાને તેમને સાયુજ્ય મુક્તિ આપી.

મુક્તિ—(મુચ્ ત્યાગ કરવો, છોડી દેવું + તિ) મોક્ષ. જન્મમરણના દુઃખથી છટી જવું તે.

મુક્તિ ચાર પ્રકારની છે:—

સામીપ્ય—ઈશ્વરની સમીપમાંજ નિરતર રહેવાનું મળે તે.

સાદૃષ્ય—ઈશ્વરના જેવુંજ રૂપ થઈ જાય તે.

સાલોક્ય—ઈશ્વરના લોકમાંજ રહેવાનું મળે તે.

સાયુજ્ય—ઈશ્વરના સ્વરૂપમાંજ પોતાનું સ્વરૂપ મળી જાય તે.

૪૫. કૃષ્ણ—(સ. કુબ્જ ખુંધું) જેના બરડા ઉપર મોટી ખુંધ નિકળી હોય એવી ખેડોળરૂપવાળી સ્ત્રી. કસની દાસી. શ્રી કૃષ્ણ મથુરામાં ગયા ત્યારે એ કસને માટે ચંદન ઘસીને લઈ જતી હતી. તે તેણે શ્રી કૃષ્ણને લગાડી દીધું, તેથી પ્રસન્ન થઈ શ્રી કૃષ્ણે તેને પગેના અંગુઠો દાખી માથું પકડીને ઉચી ખેંચી, એટલે લક્ષ્મીના જેવી રૂપાળી થઈ ગઈ. રામાવતારમાં એ કૈકેયીની દાસી મંથરા હતી.

સમાહુ—સરખું; જેવું.

કુબ્જનું ચંદન લીધું તો તેના બદલામાં તેને લક્ષ્મીના જેવું રૂપ આપ્યું.

૪૬. વિદુરની ભાણ ખાંધી તો તેને બદલે તેને મોક્ષ આપ્યો.

વિદુર—રાજ વિચિત્રવીર્યના ઘરની દાસીને વ્યાસથી ઉત્પન્ન થયેલો પુત્ર. એ બહુ અહ્મા તે બુદ્ધિમાન તથા ભગવદ્ભક્ત હતો. શ્રી કૃષ્ણ વિષ્ટિ કરવા ગયા ત્યારે દુર્યોધનના વૈભવોના ત્યાગ કરી વિદુરને ત્યાં રહ્યા હતા અને તેની પ્રેમની ભાણ ખાંધને સંતોષ પામ્યા હતા. એણે પાંડવોને લાક્ષાગૃહમાંથી બચાવ્યા હતા. નીતિનો એક ઉત્તમ ગ્રંથ એમણે બનાવેલો છે.

૪૭. કઠોર—કઠણ; સખત.

સુદામો કહે છે કે એ બધાની પેઠે પ્રભુએ મારા તાંદુલ લીધા તો મને પણ કંઈ આપવું જોઈતું હતું; પણ મારું તો નસીબજ ખરાબ એટલે કંઈ ન મળ્યું.

કૃપા કરી—દયા કરી. (એપ્પા લઈ લેવાની!).

૪૮. વિવેક જ્ઞાન—સારાસાર પારખવાની શુદ્ધિ.

વિવેક—(વિ + વિજ્ જુદું પાડતું) સારી નકારી વસ્તુઓ-વાતો જુદી જુદી એળખી કાઢવાનો શુભ.

નાપ્યું—ન આપ્યું.

સુદામાને જ્ઞાન થવાથી તે કહે છે કે પ્રભુએ મને ધન ન આપ્યું તે સાફ જ થયું. શું સાફ થયું તે નીચે ખતાવે છે.

૪૯-૫૧. ધન મળ્યું હોત તો મદ-અલકાર કલ્પન થાત, ને ભગવાનની ભક્તિ ભૂલી જવાત. તેથી દારિક દુઃખ દરી નાંહીધુ એ પ્રભુએ કૃપાજ કરી. કેમકે સુખમાં ક્રોધ અને કામ વ્યાપે છે ને દુઃખમાં ક્રેશ્વર-કૃષ્ણ બાળદેવ સાંભરે છે.

કામ—સસાર સુખની ઇચ્છા.

કામ, ક્રોધ, લોભ, મોહ, મદ અને મત્સર એ છ આત્માના શાત્રુઓ ગણાય છે. તેમા પહેલા બે બહુ જખરા છે. જુઓ ગીતા:—

કામ ષ્ઠ ક્રોધ ષ્ઠ રજોગુણ સમુદ્ભવઃ

મહાશનો મહાપાપ્મા વિધ્યેનમિદ વૈરિણમ્ ॥

૫૨. સાંભરે—(સ્મૃ યાદ કરતું) યાદ આવે; સ્મરણ થાય,

જ્ઞાન મોડે ચડ્યા—જ્ઞાનરૂપી ઘોડા ઉપર ચડ્યા. અર્થાત રસ્તામાં જતા જતા જ્ઞાનના વિચાર કરવા લાગ્યા.

૫૩. ધામ—(સ ધામન) ઘર, મકાન. (સુદામાનું. નવું થયું તે)

શ્રીકૃષ્ણના ચમત્કારથી સુદામાની ઝુંપડી આગળ મોટા મહેલ બંધાઈ ગયા હતા તેથી તે જોઈને સુદામા ભૂલા પડી ગયા ને વિચારવા લાગ્યા કે મારું ઘર ક્યાં હશે ?

કડવું ૧૩મું.

પોતાનાં નવાં મકાન જોઈને સુદામા કેવા તકવિતક કરે છે તે આ કડવામાં કવિએ વર્ણવ્યું છે.

૧. ભામે—(માણ્ બોલતું ઉપરથી. ‘વ’નો ‘ખ’ થાય છે.) બોલે; કહે.

હરિગુણ—હરિના ગુણ, ભગવાનના મહિમાની વાતો.

આમ—(સં.) સમ હ, ટોળુ.

કંચનધામ—સોનાનું ખનાવેલું મકાન (સુદામાનું).

૨. ઠામ—(સ. સ્થાન)=કેકાળું.

૩. ભૂટ્યો—બહો પડ્યો. ચૂકી ગયો, ખીલ જગ્યાએ આવી ચડ્યો.

આમ (સં.) ગામ.

ધનવત—ધનવાળો. પૈસાદાર.

સુદામા કહે છે કે હું મારા મકાનનું સ્થળ ભૂલી ગયો, પણ આ ગામ તો નક્કી માંજ છે.

એ ભુવનમાં—સુદામાની ઝુપડીની જગ્યાએ જે મોટા મહેલ બની ગયા તે મહેલમાં (ભુવનનો અર્થ તો લોક થાય. જેમ, ત્રિભુવન-ત્રણ લોક-સ્વર્ગ, મૃત્યુ ને પાતાળ. ચૈદ ભુવન-ચૈદ લોક-સાત પાતાળ ને સાત ઉપરના લોક, વગેરે. ધરના અર્થનો શબ્દ સસ્કૃતમાં “ભવન” છે તે અહીં જોઈએ. પણ કવિએ “ભવન”ના અર્થમાં અહીં “ભુવન” શબ્દ વાપર્યો છે.)

જેણે સેવ્યાં ચરણ ભગવંતનાં—જે પરમેશ્વરના ખરા ભક્ત હશે તે.

સુદામા કહે છે કે કોઈ પુણ્યશાળી ભગવાનના ભક્ત આ ધરમાં તો વસતા હશે, મારા જેવા કમનસીબને રહેવાને એ ક્યાંથી હોય ? અર્થાત્ મારે એ ધર નથી. સ્થાન તો આજ છે, પણ ધર ક્યાં ગયું ? પ્રભુકૃપાથી ઝુપડી ઉડી ગઈ ને મહેલ થઈ ગયા તેની સુદામાને ખબર નથી. પણ કવિએ સુદામાના મુખમાં જે શબ્દો મૂકાવ્યા છે તે વ્યાજબીજ છે, કેમકે એ ભગવાનના પરમ ભક્ત છે ને એ મકાન એમને રહેવાનેજ નિર્માણ થયું છે.

૫. એવું વિચારી—ઉપર કહ્યું તે પ્રમાણે વિચાર કરીને.

વિપ્ર—બ્રાહ્મણ; સુદામો.

વળીચી—મકાન આગળ આવી જોઇને પાછો ફર્યો.

અવલોકન કરી—જોઇને; અરાબર તપાસીને.

૬. ઋષિ—સુદામો.

ઈચ્છાઆણી—ઈચ્છાકરી. (પોતાની ઝૂંપડી શોધી કાઢવાની અથવા આ કોનાં મકાન હશે તે જોવાની.)

તે સુવન—જે નવાં મકાન બની ગયાં છે તે.

૭. સાંસામાં—સંશયમાં; સંદેહમાં; (સાંસો—સંશય). ઝૂંપડી અહીંજ હતી કે બીજે કોઈ દેકાણે ? અથવા અહીંથી ઝૂંપડી ક્યાં જતી રહી અને આ મહેલ શી રીતે થઇ ગયા હશે ? એ કોના મહેલ હશે ? એવા સંદેહમાં પડ્યા તે દૂર જઈને વિચાર કરવા લાગ્યા.

૮. પાંદડી—પાંદડાંની બનાવેલી ઝૂંપડી.

૯. એ—આ મહેલ બનાવ્યા તે.

વિધિકર્મા—જગતનો બનાવનાર; દેવનો શિલ્પી; સુધાર લોકોનો મૂળ પુરુષ; બ્રહ્માનો પુત્ર. એનું વાહન હસનું છે. એણે જગતના પદાર્થોના ઘાટ ઘડેલા છે. (ત્રીજી વિમક્તિ અધ્યાયાર છે.)

રચના—(રચ્ ગોઠવતું;) ગોઠવણ; બનાવટ. (મહેલની)

પામર—અજ્ઞાની; એકાંકી બુદ્ધિનો; બિચારો. સુદામા કહે છે કે આ મહેલની રચના એવી સુંદર છે કે જાણે તે વિશ્વકર્માએ જાતે ન કરી હોય ! બિચારો મનુષ્યથી એમાંનું શું થઇ શકે ? અર્થાત્ એ મનુષ્યકૃત નથી, પણ દેવી છે. વાત પણ ખરી છે કેમકે એ ઈશ્વરી ચમત્કારથી એકદમ બની ગયો છે.

૧૦ વામ દક્ષિણ—ડાયા જમણી, આમ તેમ. (વામ—ડાયા. દક્ષિણ—જમણું). પોતાનાં બાઈડી છોકરાંને શોધવાને સુદામાએ હવે ફેરા મારવા માંડ્યા. આમ તેમ ફરવા માંડ્યું.

૧૧-૧૪. આ લીટીઓમાં સુદામાના નવા મહેલના રાજવૈભવનું વર્ણન છે.

૧૧. કીર્તિ બોલે—જશ ગાય; કીર્તિનાં ગાયનો લલકારે.

કોઇ—ભાટચારણ વગેરે કીર્તિ ફેલાવનારા.

હસ્તી—હાથી. (હસ્ત-હાથ, સુંદ, ઉપરથી.)

હયશાળા—ઘોડા બાંધવાનું મકાન; તથેષો. (હય-ઘોડો).

૧૨. કનક કલશ—સોનાના લોટા.

પાણી પીવાને માટે સોનાના લોટા ને સોનાનાં ખેડાં દાસીઓ ભરી લાવે.

અચુત—દશ હજાર.

સેવક—તોડર. પહેરો ભરનાર સિપાહીઓ.

આંગણે—અહાર ચોક્કમાં. (સં. અંગન).

૧૩. તાંડવ—એક જાતનો નાચ; પુરુષનો નાચ, કંદાર નૃત્ય. (તંડુ નામના મુનિએ શોધી કાઢેલો માટે તાંડવ.)

નાચ એ પ્રકારનો છે. તાંડવ અને લાસ્ય. લાસ્ય એ કોમળ નાચ, સ્ત્રીઓનો નાચ છે. મહાદેવ નૃત્ય કરે ત્યારે તાંડવ નૃત્ય કરે છે, અને પાર્વતી નૃત્ય કરે ત્યારે લાસ્ય નૃત્ય કરે છે.

અહીં તાંડવ શબ્દ સાધારણ નૃત્યના અર્થમાં વાપર્યો છે.

૧૫. છત્રપતિ—જેને માથે છત્ર-મેટી કિંમતી છત્રી ધરાય તે; રાજા.

સુદામાએ એટલા માટે નિસાસો નાખ્યો કે મારી ઝુપડી અહીં હતી તે તોડી નાખીને જમીન ખુંચી લઈ કોઈ રાજાએ અહીં પોતાના મહેલ બાંધાવી દીધા.

૧૬. આશ્રમ—રહેવાની જગ્યા; મકાન.

૧૭. હોમશાળા—અગ્નિમાં આદતિ હોમવાની જગ્યા, અગ્નિ-હોત્રનો કુંડ.

૩૬. ક્ષમાળા—એક જાતના ઝાડનાં ખીયાંના મણકાતી માળા. એ ખીયાંના આકાર ગોળ હોય છે ને તેમાં મહાદેવની આંખોના જેવા ધારવાળા

લીટા હોય છે. એ પવિત્ર મનાય છે. શિવમાર્ગીઓ તેને ગણામાં પહેરે છે.

૧૮. **ગોપીચંદન**—દ્વારકાના ગોપીનજાવની માટોડીના ગોળા. એ માટી બોળા રંગની હોય છે તે સાધુ લોકો તેને પાણી સાથે ઘસીને તિલક કરે છે.

સન્માર્જની—(સં. સંમાર્જની. સમ+મૃજ્ સાધ કરતુ) સાવરણી. (દેવમંદિરનો કચરો સાધ કરવાને મોરનાં પીંછાંની, ઉત્તની કે સણુના રેસાની સાવરણી હોય છે.)

વિપત્ય—(સં. વિપત્તિ) આફત; દુઃખ.

બાળકનો પત્તો નથી, હોમશાળા નાશ પામી, સાદડી, ગોપીચંદન, સાવરણી એ બધું જનું રજું, એ વગેરે મોટી આફત. કવિએ અહીં સુદામાની મનક કરી છે.

૧૯. **દૈવ**—નસીબ.

ગહન—ન જાણી શકાય એવી; ઉડી.

દીસે—(દૃશ્ જોવું) દેખાય.

૫૩થો...આધીન—સુદામો કહે છે કે ૩૪ કર્મને આધીન પરેસો છે. એટલે કે પૂર્વજન્મે જે શુભ અશુભ કર્મો કર્યા હશે તેનાં ફળ તરિકે સુખદુઃખ ભોગવ્યા વગર છૂટકો નથી. એવાં કર્મને લીધેજ આ દુઃખ આવી પડ્યું હશે.

૨૦. **વિટંબ**—(સં. વિટંબન) દુઃખ; ક્લેશ.

વેદના—(સં.) દુઃખ.

હુને—મને. (આવો પ્રયોગ ધ્રુવિનામાંજ વપરાય છે.)

સુદામો કહે છે કે મને ગરીબને નસીબે એટલો બધો દડ દીધો કે જેથી મારા ઉપર આવી કુટુંબના દુઃખની આફત આવી પડી.

૨૧-૨૨. સુદામાને પોતાના કુટુંબ ઉપર તે માત્રમતા ઉપર કેટલો બધો ખાર હતો તે આ લીટીઓથી જણાઈ આવે છે. પોતાની વસ્તુઓ ગમે એવી હલકી કિંમતની કે નકારી હોય, તેા પણ દરેક માણસને તે બહુ વહાલી લાગે છે તે વાત કવિએ સુંદર રીતે કહી બતાવી છે.

તુટી સરખી—ભાગી ગયા નેવી. ચરધી પડી ગયેલી.

લૂટી સરખી—ઢાઈએ લૂટી લીધી હોય એવી; ચીથરેહાલ; પહેરવાને પૂરાં લૂગડાં પણ ન હોય એવી.

નાર—સ્ત્રી. (સુદામાની)

સડયાં સરખાં—સડી ગયેલાં હોય એવાં, બહુજ ગંદાં. (ગરીબાને લીધે પૂરતો ખોરાક ન મળવાથી બેહાલ થઈ ગયેલાં.)

ન મળ્યાં બીજવાર—સુદામા કહે છે કે એવી કુપડી, એવી સ્ત્રી ને એવાં છોકરાં પણ ફરીથી મળ્યાં નહિ. અર્થાત્ તે પણ નસીબે ખુશ્કી લીધાં. (અતિ દુઃખના ઉર્ફાર છે.)

૨૩. સંકલ્પ વિકલ્પ—તર્કવિતર્ક; ગુદી ગુદી જાતના વિચાર.

આવાગમન—આવવું અને જવું તે. આવાગમન દિગેળે ચડયા એટલે હિચકો જેમ જાય તે પાછો આવે તેમ સુદામા પણ ત્યાં આગળથી જાય તે પાછા ત્યાં આવીને ઊભા રહે, એમ વારવાર કરવા લાગ્યા.

૨૪ પંથ—માર્ગ, રસ્તો.

નિજ—પોતાનો.

કંથ—(સ. કાન્ત. કમ્ ચડાવું ઉપરથી) પતિ; ધણી.

દષ્ટે પડયા—દૃષ્ટિએ જણાયા; જોવામાં આવ્યા.

કુપડીની જગ્યાએ રાજમહેલ બની ગયા પછી સુદામાની સ્ત્રી, માળની ખારી ઉપર બેસીને સુદામા યાચના કરવા ગયા છે તે પાછા આવે તેની વાટ જોવા કરતી હતી, તેના જોવામાં આવી સ્થિતિમાં એકાએક સુદામા આવ્યા. એ તો જાણતી હતી કે પુષ્કળ ધન લઈને એ બહુ ઠાઠમાઈથી આવશે, પણ તે તો હતો તેવા ને તેવાજ પાછા આવેલા એટલે એકદમ નજરે પડ્યા નહિ.

૨૫. સાહેલી—સખી; બેનપણી. અહીં દાસીઓ.

સહસ્ર—હજાર.

સતી—સુદામાની સ્ત્રી.

પતિને—સુદામાને.

૨૬. પોતાને ઘેર પરદેશથી કોઈ સગો, કુટુંબી કે મહેમાન આવે ત્યારે તેના પગ ઘોઈ પાદપૂજન કરવાનો પ્રાચીન શાસ્ત્રીય રિવાજ હતો. તે પ્રમાણે સુદામાની સ્ત્રી, સુદામાને આવેલા જોઈને તેમની પાદપૂજન કરવા પાણીની ઝારી ભરીને હળ્લર દાસીઓને સાથે લઈને જવા લાગી. તેનું તે વખતનું વર્ણન કરતાં કવિ કહે છે કે, જેમ કોઈ હાથણી કોઢના ઉપર કળશ ઢોળવા જાણે જતી ન હોય તેવી તે જણાતી હતી.

અસલના વખતમાં જ્યારે કોઈ રાજકન્યાનો સ્વયંવર થતો ત્યારે હાથણીને શણગારી તેના ઉપર રાજકન્યા વરમાળ લઈ ખેસતી અને હાથણીની સુંઠમાં પવિત્ર પાણીથી ભરેલો સોનાનો કળશ-લોટો આપવામાં આવતો. પછી હાથણીને ગામમાં છોડી મૂકવામાં આવતી. તે જે પુરુષના ઉપર પેલો કળશ ઢોળી દેતી તેને રાજકન્યા વરમાળ પહેરાવતી ને તેની સાથે તેના લગ્ન થતાં. એ પ્રમાણે કન્યાના ભાગ્યની પરીક્ષા થતી. વળી કોઈ રાજા અપુત્ર મરી જવાથી રાજગાદી ખાલી પડતી ત્યારે પણ સુંઠમાં કળશ આપીને હાથણીને છોડી મૂકવામાં આવતી ને તે જેના ઉપર કળશ ઢોળતી તેને ગાદી મળતી.

અહીં સુદામાનું ભાગ્ય ખુલવાનું છે એટલે સુદામાની સ્ત્રીને આપેલી ઉપમા વ્યાજબી દેરે છે. હાથણી કહેવાથી તેની ચાલની સુંદરતા અને તેનું મહોન્મત્તપણું સચિત્ત કર્યું છે. અને કળશ રેડવા જવાનું કહેવાથી સુદામાનું ભાગ્ય ખુલવાનું જણાવ્યું છે. હળ્લર દાસીઓ સાથે જવાનું કહેવાથી તેના વંભવની અધિકતા ખતાવી છે.

જળઝારી—નાળચાવાળો પાણીનો લોટો.

નારી—સુદામાની સ્ત્રી.

હસ્તિની—(સં.) હાથણી.

૨૭. **હંસગમની**—હસના જેવી ચાલવાળી. (ખ. ત્રી. સ.)

હર્ષ—હરખ; આનંદ. (પોતાના પતિનાં દર્શન થયા માટે).

પુરુષ—(સ. પૂર્ણ) પૂરેપૂરો; ઘણો.

અભિલાષ—(સં અભિ+લષ્ ઇચ્છવું) : ઇચ્છા. (બેગાં મળી વૈભવ ભોગવવાની)

૨૮. **ઝાંઝર**—પગમાં પહેરવાનું ધુધરીઓ વાળું ધરેણું.

ઝમકે—ઝમક ઝમક અવાજ થાય.

ધમકે—ધુધરીનો અવાજ થાય તે.

વાજે—વાગે; અવાજ થાય.

અણુવટ—પગના અંગુડાએ પહેરવાનું ધરેણું.

વીંછીયા—પગનાં આંગળાંએ પહેરવાનું ધરેણું; માછલીઓ (એ બધું ચાંદીની સાંકળી અને ધુધરીઓથી જડેલું હોય છે.)

આ લીટીમાં સુદામાની સ્ત્રીનું વર્ણન છે.

૨૯-૩૦ સ્ત્રીને પોતાના તરફ આવતી જોઈને સુદામાના મનમાં જે કલ્પના થાય છે તે પ્રવિ વર્ણવે છે.

સુદામાએ જાણ્યું કે આ મહેલમાં રહેતા રાજાની રાણી, કે ઇન્દ્રિણી, કે રુદ્રમિણી, કે સાવિત્રી, કે સરસ્વતી, કે પાર્વતી દેવી સામે આવે છે કે શું ? અર્થાત્ એ દેવીઓના જેવી તે રૂપાળી હતી.

સાવિત્રી—બ્રહ્માની સ્ત્રી.

શક્તિ શિવશંકરતણી—મહાદેવની શક્તિ; પાર્વતી.

૩૧. **પદ્મિની**—ઉત્તમ જાતની બાદુજ રૂપાળી સ્ત્રી; શૃંગાર શાસ્ત્રમાં કહેલી સ્ત્રીઓની ચાર જાતો-પદ્મિની, ચિત્રિણી, હસ્તિની તે શંખિની-તેમાંની પહેલા પ્રકારની સ્ત્રી. અહીં સુદામાની સ્ત્રી.

૩૨. **પાલવ**—(સ. પલ્લવ) લૂગડાનો છોડો.

મહો—(મહ પડવું) ઝાડ્યો.

ઋષિજી—સુદામો. સુદામાની સ્ત્રીએ મહેલમાં તેડી જવાને લૂગડાનો છોડો પકડ્યો, ત્યારે સુદામા ચમક્યા અને ક્યાં લઈ જાય છે એમ જાણીને

નાસવા લાગ્યા. સ્ત્રીનું રૂપ બદલાઈ ગયેલું હોવાથી પોતે પોતાની સ્ત્રીને ઓળખતા નથી.

૩૩-૩૪. સુદામાની મનોદશાનું વર્ણન છે. કોઈ અગ્નણી સ્ત્રીએ પોતાના લૂગડાનો છેડો ઝાલ્યો એમ જાણીને સુદામા બચસ્તીત થઈ જાય છે.

૩૫-૪૧. આ લીટીઓમાં સુદામા પિતાનો નિષ્કપટભાવ પ્રદર્શન કરે છે અને પોતાને છોડી દેવાની પ્રાર્થના કરે છે.

સુદામા છૂટવાને કહે છે કે, હું તો અહીં અમરથો આ નવાં ઘર જોવાને ઉભો હતો, મારા મનમાં કંઈ કપટ નથી. તમે જીવાન સ્ત્રીઓ, હું ઘરો, લોકમાં ખરાય દેખાય. મને ભોગની-વૈભવની ઇચ્છા હોય તો પરમેશ્વરના સોગન છે. માટે મને જવાદો, તમારું કલ્યાણ થશે. અહીં કોઈ પુરૂષ નથી તેથી સ્ત્રીઓનું રાજ્ય જણાય છે; મને શા માટે દુઃખ હોય છે ? હું પાપણીઓ છોડીશો, નહિ તો તમને પરમેશ્વર પૂછશે અર્થાત્ મને પગવશો તો પ્રભુ તમારું ભયું નહિ કરે.

૩૫. સેજે—મદજ, અમરથો.

કપટવિચાર—કપટનો-દગો દેવાનો-ખરાય વિચાર.

૩૬. વૃદ્ધ—ઘરો.

જોખન—(સં. યુવન) જીવાન.

(સં. યૌવન ઉપરથી “જોખન” શબ્દ “જીવાની”ના અર્થમાં નામ તરિકે વપરાય છે. અહીં કવિએ વિશેષણ તરિકે વાપર્યો છે.)

કકણ—અધરો; મૂકેલ. (સં. કટિન).

લોકાચાર—લોકોનો રિવાજ. (પુરૂષ પારકી સ્ત્રી આગળ ઉભા રહેવું તે લોકાચારથી વિરુદ્ધ છે એટલે કકણ કામ છે.)

૩૭. ભોગાસક્ત—ભોગને વિષે આસક્ત. વૈભવ ભોગવવાની કામનાવાળો. (સં. ત. પુ. સં.)

આણ—(સં. આજ્ઞા) સોગન; દુહાઈ.

૩૮. હમો છો—દુઃખ ઘોછો. (દમ્ દમતું; પીડતું).

તમને હજો કલ્યાણ—તમારું ભલું થજો. (મને છોડી મૂકશો તો).

૩૯ સ્ત્રીનું રાજ્ય—બધી સ્ત્રીઓજ ગ્યાં રહેતી હોય ને સ્ત્રીઓજ અમલ ચલાવતી હોય તેવું રાજ્ય. ત્રિયારાજ્ય.

(પાછળ કહ્યું છે કે “ઉભા અણુત સેવક આંગણે” ને અહીં કહે છે કે, “આંગણામાં કોઈ નર નથી.” આ પરસ્પર વિરૂદ્ધ લાગે છે.)

૪૦. હું ને—મને.

કાં આણોછો વાજ્ય—શા માટે દુઃખી કરો છો ?

૪૧. સુદામાની સ્ત્રીએ જાણ્યું કે આ ઓળખતા નથી; તેથી ઓળખાણ આપીને કહે છે કે, જો જો, વખતે શાપ દહા બેસતા.

રખે દેતા શાપ—શાપ દેશો નહિ.

રખે—(નિર્ધેનતા અર્થમાં).

શાપ—બદ્ધતા. કોઈનું કદ ખરાબ થઈ જવાનું વચન બોલતું ને. (પુણ્યવાન માણસોનાં એવાં વચન ફળે છે ને સનાતનમાં કે અપમાન કરવામાં આવે ત્યારેજ તે શાપ દે છે. શાપથી હિંદુનું આત્મીવાદિ; રાજ ધાય ત્યારે ભલું થવાનું કહે તે.)

૪૨. શ્રીકૃષ્ણ ચરણ પ્રતાપ—શ્રી કૃષ્ણના ચરણના પ્રતાપથી; તેમની સેવા કરવાના પુણ્યવડે; પ્રભુના અનુગ્રહથી.

સુદામાની સ્ત્રી કહે છે કે શ્રી કૃષ્ણ ભગવાનના પ્રતાપવડે કરીને આપણાં દુઃખદર રીટી ગયાં ને આ નવાં ધર થઈ ગયાં, માટે હવે ધેર ચાલો.

ચરણ—પગ.

પ્રતાપ—(પ્ર + તપ્ તપતું) તેજ, પ્રભાવ.

૪૩-૪૪. શુકદેવ પરીક્ષિત રાગને કહે છે.

ભૂપ—(મૂ જૈવી + પ પાલણ કરનાર. પા પાલણ કરતું ઉપરથી.)
પૃથ્વીનું પાલણ કરનાર, રાગ.

પોળમાં—મહેલના દરવાજામાં. (પોળનો અર્થ જ્યાં ધણું ધર આવેલાં હોય એવી શેરી કે કુળિયું થાય. પોળને દરવાજો હોય છે માટે અહીં કવિએ પ્રવેશમાર્ગ-દરવાજાના અર્થમાં વાપર્યો છે.)

૪૫. જરા—ધડપણ.

૪૬. બેલડીએ વળગ્યાં—એક ખીજના ખભે હાથ મૂકીને સાથે સાથે ચાલ્યાં.

દપતી—પતિપત્ની.

કામજેઠું—કામદેવ અને તેની સ્ત્રી-રતિ, એ બેનું જોડું.

લજવીયું—શરમાવું. અર્થાત્ કામદેવ અને રતિના કરતાં પણ આ બેનું જોડું રૂપમાં ચઢી જાય.

કડવું ૧૪મું.

આ કડવામાં સુદામાના નગરનું ને તેના રાજવૈભવનું વર્ણન છે. અને કાવ્યની પૂર્ણતા પણ અહીંજ થાય છે.

૨. **રાજ્ય શોભાએ ભર્યાં**—રાજના જેવી શોભાવાળાં બન્યાં. રાજવૈભવ ભોગવવા લાગ્યાં.

દુઃખ દોહલાં—ધણી કંઈ દુઃખો.

૩. **દોહલાં**—દુઃખો.

સોહલાં—સુખો.

લક્ષ્મીવડે—દ્રવ્ય સંપત્તિથી.

૪. **લક્ષ**—લાખ. (૧૦૦૦૦૦).

જરા—(સં. યજ્ઞ).

ભગવાને સુદામાના એક મૂઠી ચોખા લીધા તેનું જે ફળ આપ્યું તે ફળ લાખો યત્ન કરવાથી પણ મળતું નથી. એટલે બધો પ્રભુએ તેના ઉપર અનુગ્રહ કર્યો.

૫. વસન—લૂગડાં. (સં. વસ્ત્ર વસતું ઉપરથી.)

વાહન—(વહ વહેતું, લઈ જતું) ઉપર બેસીને એક ઠેકાણેથી ખીજે ઠેકાણે લઈ જવાનું સાધન—ગાડી, ઘોડા, હાથી, પાલખી વગેરે.

ભોજન—(ખુજ ખાતું) ખાવાના પદાર્થો.

ભૂષણ—(મૂષ્ શણગારવું.) શણગાર; ધરેણું.

ભવ્ય—(મૂ થતું, હોતું.) મોટું; ભારે.

ભંડાર—(સ. માળદાગાર) ખજાનો.

૬. ચામર—(સં.) ચમર.

આસન—(આસ્ બેસવું.) બેઠક. અહીં દેવને કે રાજાઓને બેસવા લાયક ઉત્તમ કારીગરીવાળાં કિંમતી સિંહાસનો; ચાંદી સોનાની બેઠકો—પાટલા વગેરે.

છત્ર—(છટ્ ઢાંકવું) છત્રો. (કિંમતી કપડાની).

એક છત્ર અને એ ચામર એ રાજચિન્હ ગણાય છે, તે સુદામાને પ્રાપ્ત થયાં હતાં. શુભો રઘુવંશ:-શશિપ્રમંહત્રમુખેચ ચામરે.

ઈંદ્રનો અધિકાર—ઈંદ્રના જેટલો અધિકાર-રાજસત્તા સુદામાને પ્રાપ્ત થયાં હતાં.

૭. ઝમકે—ઝળકે શબ્દ જ્વલિતો. ઝમકવું એટલે તો અવાજ થવો, મીનાકારી કામનો અવાજ ન હોય પણ ચગકાટ હોય.

મીણાકારી—મીનાકારી; મીનાની કારીગરી વાળું.

૮. સ્ફટિકમણિ—(સ. સ્ફટિક.) એક મતના કિંમતી ધોળા પથ્થર.

સ્તંભ—થાંભલા. (થાંભલામાં સ્ફટિક મણિ જણા છે અથવા સ્ફટિકનાજ થાંભલા છે એવો અર્થ લેવાનો છે.)

કૈલાસ—મહાદેવનું ધામ-નિવાસ સ્થાન. હિમાલય ઉપર કૈલાસ પર્વત છે તેના ઉપર મહાદેવનું ધામ છે એમ કહેવાય છે, હમેશાં બરફથી આચ્છાદિત હોવાથી એ સફેતજ દેખાયા કરે છે, એની શોભા અલૌકિક છે.

ધામ—મકાન; નિવાસ સ્થાન. (સુદામાનું.)

૯. લાવ—રચના; શોભા. (મૂ થયું). સુદામાના નગરની રચના જોઈને સાદાત્ જાત્રા અને વિશ્વકર્મા પણ વિસ્મય પામીને વિચારમાં પડી જાય, કે આમારાથી પણ ન બને એવી આ મકાનની અલૌકિક રચના કાણે કરી હશે ? ભગવાનની માયાથી બની ગયેલું એટલે અદ્ભુતજ હોય.

૧૦. ઝવેર—જવાહિર. અર્ધી વતનાં રત્નો.

જોત્ય—(સં. જ્યોતિ) તેજ; પ્રકાશ. મકાનમાં જડેલાં રત્નોની જ્યોતિ આંખને આંછ નાખે એવી હતી.

૧૧. કનકનાં—સાનાનાં.

પાત્ર—વાસણ.

૧૨. કોણમાત્ર—શા રિસાખમાં. અર્થાત્ કુબેરથી પણ એનો વૈભવ ચડી જાય. સરખાવો કડવું. ૧૧. લીટી. ૪૯.

૧૩. જત્યક—(સ. યાચક) માગણ, ભાટ, ચારણ વગેરે; ભીખારી.

જુથ—(સ. યુથ) ટોળું; સમૂહ.

નિર્મુખ—અવળે મોઢે; હાલે હાથે, કઈ પણ લીધા વગર.

૧૬. કોટિધ્વજ—કરોડપતિ.

લક્ષદીપ—લક્ષાધિપતિ.

અકાળમૃત્યુ—આવરણ પૂરો થયા વગર અકસ્માતથી મૃત્યુ થાય તે.

૧૭. યદ્યપિ—(યદિ+અપિ) જો કે.

ઉદાસ—આસકિત વગરના; અભિમાન વગરના. એ વૈભવને ને ; મારે કઈ લેવા દેવા નથી, એમાં મારું કંઈ નથી, સૌ પ્રભુનું આપેલું ને ; પ્રભુનું છે એવા વિચારના. સપત્તિ છતાં વૈરાગ્યવાન.

૧૮. વિભોગ—(સં. વિયોગ.) છેટા-દૂર રહેવું તે. ભોગનો વિભોગ રાખે એટલે કે વૈભવો છતાં આસક્તિથી ટાળપણ ભોગ ભોગવે નહિ. ભોગ વિદાસમાં મન લુપ્થ ન થઈ જવા દે. ભોગ હિપર પ્રેમ ન રાખે.

ગૃહસ્થ—(ગૃહ ધર+સ્થા રહેવું) હિંદુઓના ચાર આશ્રમો:-બ્રહ્મચર્ય, ગૃહસ્થ, વાનપ્રસ્થ અને સંન્યાસ પૈકી પ્રથમે આશ્રમ. વિદ્યાભણી રહ્યા પછી બૈરી પરણી ઘર માંડીને રહેવું ને ધર સંસાર ચલાવવો તે.

સંન્યાસ—(સમ્+નિ+અમ્ સારી પેઠે ત્યાગ કરી દેવો.) સંસારની સર્વ વસ્તુઓનો મનથી પણ ત્યાગ કરી દઈ ભગવાં પહેરી સાધુ થઈ જવું ને પરમેશ્વરની ભક્તિમાંજ દિવસ ચુગ્ગરવા તે.

સુદામા ગૃહસ્થાશ્રમ માંડીને રહ્યા હતા છતાં સંન્યાસીની પેઠે વર્તતા હતા.

૧૯. વેદાધ્યયન—(વેદ+અધ્યયન. અધિ+હ અભ્યાસ કરવો.) વેદનો અભ્યાસ કરવો તે. વારંવાર વેદ ભણ્યા કરવા તે.

અગ્નિહોત્ર—અગ્નિમા હોમ કરવો તે. બ્રાહ્મણના ધરમાં પવિત્ર અગ્નિનો કુંડ હોય છે તે તેમાં રોજ વેદના મંત્રો ભણીને આદિતિ આપવામાં આવે છે તેને અગ્નિહોત્ર કહે છે. એવો અગ્નિહોત્ર રાખનાર બ્રાહ્મણ અગ્નિહોત્રી કહેવાય છે તે તે બહુ પવિત્ર ને પૂજ્ય મનાય છે. શ્રીમંત બન્યા છતાં સુદામાના ધરમાં અગ્નિહોત્ર હતો ને તે અગ્નિહોત્રી હતા.

હોમિ—(હૂ હોમવું) આદિતિ આપે.

ધ્યાન—(ધ્યૈ ધ્યાન કરવું) મનમાં પ્રભુનું સ્વરૂપ ખડું કરીને જોયા કરવું તે.

૨૦. માળા ન મૂકે—હાથમાં માળા રાખીને હમેશાં પ્રભુના નામનો જપ કર્યા કરે.

વૈષ્ણવ—(વિષ્ણુ+અ) વિષ્ણુના ભક્ત.

ભગવાન—અહીં સુદામો.

૨૨. ભવદુઃખ—સંસારનું દુઃખ; જન્મ મરણ રૂપી દુઃખ.

વાત્સે—ટળે; મટી જાય.

માધવરાય—ભગવાન. (ક. ધા. સ.)

૨૩. વીરક્ષેત્ર—(વીર બહાદુર, લઢવૈયો+ક્ષેત્ર સ્થાન) વીર પુર-
ખોનું સ્થાન; વડોદરા શહેરનું બીજું નામ. કવિનું નિવાસ સ્થાન.

૨૪. ચતુર્વિંશી—(ચતુર ચાર+વિંશતિ વીસ=ચોવીસ) ચોવીસા
શાંતિના આહુત્ય, આહુત્યોની એક ન્યાત

જ્ઞાતિ—(જ્ઞા જાણવું+તિ) જાતિનો એક પેટાભેદ. ન્યાત.

ભટ—કવિની અટક.

૨૫. નિદાન—નકી; નિશ્ચ.

૨૬. તૃતીયા—ત્રીજ.

ભૃગુવાર—શુક્રવાર. (ભૃગુ-શુક્રાચાર્ય. તેમના નામનો જે વાર તે
શુક્રવાર)

પદબંધ—કાવ્યમય રચના; અમુક રાગ, તાલ, ને માપની નિયમિત
બાંધે રચના (પદનો અર્થ ચરણ અથવા પગ થાય. કવિનામાં દરેક લીટીને
ચરણ કહે છે અને જે ચાર કે વધારે ચરણની એક કડી થાય છે. દરેક
ચરણ અમુક અક્ષર કે માત્રાના બંધન-માપનું હોય છે, ને તે અમુક રાગે
ગાઈ શકાય છે. એવી રીતે માપવાળાં ચરણમાં કોઈ લખાણ કરવું તે
પદબંધ કહેવાય.)

આખ્યાન—(આ + ક્યા કહેવું) કથા, વાન.

કીધું—(કથ્ કહેવું) કહ્યું.

૨૭. ઉદર નિમિત્તે—પેટને માટે. (ઉદર પેટ+નિમિત્ત કારણ.)

સુરત શોધું—સુરત શહેરમાં રહીને ધંધો કરવો પડ્યો. ધંધાને
માટે સુરત શહેર શોધવું પડ્યું.

નંદરબાર—ખાનદેશમાં આવેલું એક શહેર.

૨૮. નંદીપુરા—નંદરબારનું એક પહો.

કીધીકથા—કથા કહી. (સુદામાની)

જથાણુદિ અનુસાર—જેટલી 'પુદ્ધિ' હતી તે પ્રમાણે.

જથા—(સં. યથા) જેમ, જેટલું.

અનુસાર—(અનુ પાછળ + સૃ જવું) કોઈની પાછળ પાછળ જવું તે. (યુદ્ધિ અનુસાર એટલે યુદ્ધિની પાછળ પાછળ જવું, અર્થાત્ યુદ્ધિ પ્રમાણે.)

યુદ્ધિ—(બુધ્ જાણવું+તિ) જ્ઞાન: મનની શક્તિ; વસ્તુનો નિશ્ચય કરાવનારી જ્ઞાન શક્તિ.

૨૯. યુદ્ધિ માને—(માન = માપ. મા માપવું ઉપરથી) યુદ્ધિના માપ પ્રમાણે; જેટલી યુદ્ધિ ચાલી તેટલી.

કરનારે—બનાવનારે; પરમેશ્વરે.

લીલા—રમત.

૩૦. મિથ્યા—નકામ; ફોગટ.

ઓતા—(શુ સાંભળવું) સાંભળનાર. કયા સાંભળનાર લોકો.

જે હરિ—શ્રી હરિની જય. (દેવની જે બોલવી તે.)

પ્રેમાનંદ કહે છે કે શ્રી હરિની જે બોલો. કેમકે તેજ ખરો કર્તા છે. તેણેજ આ લીલા (અથ બનાવવા રૂપ) કરી છે, જગત બનાવવા રૂપ લીલા કરી છે તેમ એ બધી પ્રભુની લીલાજ છે. કર્તા તરીકે પ્રેમાનંદ ભટ્ટનું નામ તો મિથ્યા છે, કર્તા તો તેજ પ્રભુ છે. પ્રેમાનંદ તો તે પ્રભુની પ્રેરણાથી પોતાની યુદ્ધિ પ્રમાણે એક કથાજ કરી છે. અથવા પ્રેમાનંદ કવિ કહે છે કે મેંતો મારી અક્ષર પ્રમાણે નાનાં છોકરાં રમત કરે તેમ ફક્ત આ એક રમત—કથા કરો છે, કાવ્ય નથી, જેથી ભટ્ટ પ્રેમાનંદ એવું મોટું નામ મારે માટે નકામું છે. શ્રી હરિની જે બોલો કે તેની પ્રેરણાથીજ આ થયું છે.

કવિનું કેટલું બધું નિરભિમાનપણું છે તે આ છેલ્લી ત્રણ લીટીઓ ઉપરથી જણાય છે. પોતે મહા કવિ છતાં કર્તાપણું પોતે લેવાની ના યાદે છે અને પોતાના ગ્રન્થને કાવ્ય નહિ પણ આખ્યાન કહે છે, તથા કવિતાને પદ્યબંધ કહે છે.

નરસિંહમહેતાકૃત સુદામાચરિત્ર.

૧

જદુપતિ નાથ તે, મિત્ર છે તમતાણા, જગ્યો વેગે કરી કૃપણ પાસે;
પ્રીત પૂરવનાળી, હેન ધરશે હરિ, મનના મનોરથ સફળ થાશે. જદુપતિ.
ઘેર બાળક સહુ, દુઃખ પામે બહુ, અન્ન ને વસ્ત્રથી રહે છે કાણા;
નિરંધન સરદુઆં, પુણ્ય કીધા વિના, કર્મના દોષ તે આવી પૂજ્યા. જદુપતિ.
જદુપતિ જદવા, ભક્તિવશ માધવો, કરશે કરુણા પ્રભુ દીન બાણી,
ગોમતીરનાનથી. કોટી અથ નાસશે, નિર્મતાં કૃપણને પ્રેમ આણી. જદુપતિ.
કૃપણને હજોમળી, શીઘ્ર આવો વળી, ગણશે દુઃખ અનરંગમી;
વિનતિ મનમા ધરો, આળસ પરહરો, સહાય થાશે નરસૈનો સ્વામી. જદુપતિ.

૨

સાંભળો ભામિની, કાન ધરી કામિની, ક્વાણ કહાવું હું કૃપણ પાપી.
ત્રિભુવન નાથ તે, મહીપતિ માધવો, કેમ બોલાય ત્યાં વાન ચાંપી. સાંભળો.
દિવસ આઝા થયા, આલપણને ગયા, નરપતિ નવ પ્રીછે પ્રીત જુની;
દુર્બલ રકે હુ, ભિક્ષુક બાપરો, નવ લાહું ચોકશી ખોટી ચુની. સાંભળો.
ઉગ્રસેન અક્રૂર, એકદવ છે લહાં, અખિલદ્ર ને અનિરુદ્ધ પાસે;
કોટી જોદ્ધા બ્યહાં, ઉભો રહીશ ક્યાં, કોણ આવી મારો હાથ સહાશે. સાંભળો.
જરિત રત્નો મગિ, કાંતિ ભાસે ઘણી, તિમિર નાવે તેની જ્યોત પાસે;
ત્યાં કેમ બોલી શકુ, વેણુ વદનો થકુ, ધમણુ ધમનો રહું સ્વાસોસ્વાસે. સાંભળો.
માન બેસી રહો, સુખ દુઃખ સહ સહો, ભોગવો કર્મ જે ભાગ્ય ચોંટયું;
દુરિજન લોક તે, હોને લવતાં રહે, નરસૈના સ્વામીનું બિરદ મોટું. સાંભળો.

સ્વામિ સાચું કહ્યું, ઘોસવું નવ રહ્યું, કથનાં વચન તે વેદ વાણી;
ભવતાણું નાવ તે, ભક્તિ બૂધરતણી, તેહ દું પ્રીછવું સ્નેહ આણી. સ્વામિ.
નથી હરિ વેગળા, ભક્તિ ભાવે મળ્યા. રાય ને રક ને એક ઘાટે;
લખપતી કોટિધ્વજ, મન નાણે રતી, શક સરખા ત્યાંનાં નહિરે સાટે. સ્વામિ.
અક્ષય દેવ, દયાળ શ્રીકૃષ્ણજી, નિજ જન ગાણીને શુદ્ધ લેશે;
પ્રીતની રીત તે, ગાય નરિ વીસરી, યાળલીલાતણા ચરિત્ર કહેશે. સ્વામિ.
નથી કંઈ ઓઢવા, ભેટ કંઈ લઈ જવા, કેમ કરી જાણશે કૃષ્ણકામી;
દત્ત નથી આપણું, વદન લગ્નમાણું, નિરખતાં લાગે નરસેનો સ્વામી. સ્વામિ.

વિનતિ વળી કહું, ભેટ લાવી દઉં, પોતીએ તાંદુલ ગાંઠ આધો,
જાણશે થોડે ધણું, ભાવ ભોજનતાણું, ધન્ય શ્રીકૃષ્ણસું સ્નેહ સાંધો. વિનતિ.
ભોંલડીનાં ભોર તે, ભાવે આરોગીઆ, જૂઠું અન્ન આણિરનું લીધું;
ભક્ત વિદૂરની, ભાજી ભાવે જમ્યા. ભૂપતુ નોતરે પાછું દ્રીધું. વિનતિ.
પેરે પેરે પાંડવ, કષ્ટ નિવારીઆં, ભક્ત કારણ કઈ દુષ્ટ તાર્યા;
જાય ને તીચનું, એને છે પારખું, પતિત અધમિ કઈ કોટી તાર્યા. વિનતિ.
ભક્તિવશ વિદુસો, સંત સાથે મળ્યો, સમોવડતે નવ ચૂકે ટાણે;
સત સમરે ત્યાંનાં, આવી ઝિભો રહે, ભક્તના મનનણો ભાવ ગાણે. વિનતિ.
જાઓ વેગે કરી, નિરખો મુક્તિપુરી, ધન્ય ધન્ય તારણી સ્નેહ ન્યાળો;
નરસેના નાથને, નિરખો નિશ્ચય કરી, કામનીએ કથને બાંહે આપ્યો. વિનતિ.

ચાલીઓ વાટમાં, જ્ઞાનના ઘાટમાં, મિત્ર મોહનતાણું નામ લેતો;
ધન્ય એ નાર અવતાર સુફલ કર્યો, કૃષ્ણ હે કૃષ્ણ મુખ એમ કહેતો. ચાલીઓ.

ભાગવું મૃત્યુ પ્રમાણુ છે પ્રાણિને, લોભ કીધે ત્યાંહાં પ્રીત તૂટે;
 કહું મેં અબલા, સુખે ખેસી રહો, ભાગતાં તો બધો મર્મ છૂટે. ચાલીઓ.
 માગિયું મેં નથી, શું મુખે કહું કથી, ભોગવું કર્મ જે ભાગ્ય લાવ્યો;
 શ્રીપતિનાથે મને રંક સરજવીઓ, એમ કરતો દિન દાર આવ્યો. ચાલીઓ.
 આવી જિભો રહો, કંઠ ગદગદ થયો, કોટી સરજ શશિ જ્યોત ભાસે;
 ઉર દયા આણીને હરિજન જાણીને, પોળીએ જઈ કહું કૃષ્ણ પાસે. ચાલીઓ.
 મદિરે તેડીઆ, ચાલીને ભેડીઆ, ત્રિવિધના તાપ તે સર્વ નાહ;
 હેમસિંહાસને, લેઈ ખેસાડીઆ, તાણતાં વિપ્રનાં વસ્ત્ર ફાટાં. ચાલીઓ.
 તેલ કૂચેલ મદન કરાવીઆ, શુદ્ધ ઉષ્ણોદકે સ્નાન કીધું;
 કનકની પાવડી, ચરણ આગળ ધરી, કૃષ્ણે ચરણોદક શીશ લીધું. ચાલીઓ.
 પુનિત પીતાંબર, પહેરવા આપિયું, કનકને થાળે પકવાન દીધાં,
 ભાવતાં ભોજન કૃષ્ણ હાથે કર્યો, લીધું આચમન ને કાજ રીધાં. ચાલીઓ.
 કૃષ્ણે પલગ પર, પોતે પધરાવીઆ, દધિસુતા વીંજણે વાલુ ભરતાં;
 સત્યભામાદિક, નારી નિરખી રહી, નરસૈતો નાથ પદસેવ કરતાં. ચાલીઓ.

૬

ભાગ્ય જો જો બાઈ, કૃપણ બિહુકતણું, રુકમાણી આદિ સા નારી ખોલે;
 હળધર જોગ્ય તે, ભોગ પહેંચાડીઆ, અજ અભરીપથી અધિક તોલે. બા.
 આ કૃપણરૂપ તો, પ્રગટીયું ક્યાં થકી, વસ્ત્ર મેલાં દોસે કર્મ ફૂટેયો;
 ત્રિગુણને દુર્લભ, સેજ રમાતણી, વશ કરી નાથને પાપ છૂટેયો. બા.
 અંગ અતિ કમકમે, ધમણ મહોદે ધમે, ઉધરસે ને વળી નાક લૂતો;
 જો જો કૌતક હરી, દેહ દશા ફરી, કૃપણ તે કૃષ્ણને સંગ સૂતો. બા.
 પહેાડીને ઉડીઆ, સ્નાને ખેસાડીઆ, વદન પખાળવા નીર દીધું;
 કનક ઝારી ભરી, શીત જળ આપીઉ, કનક કટોરે તે પાણી પીધું. બા.
 શ્રીમુખે બોલીઆ, કહોને બાંધવ તમો, બ્રહ્મચારી કે ગૃહધર્મ કીધો;
 કુશળ છે બાલગોપાલ સહુ તમતણાં, ભાગ્ય મોટું મને ચિત્ત લીધો. બા.

ગૃહસ્થના ધર્મમાં, હુંય વળગી રહ્યા, હું તે મારી વળી ગયે બહુયો;
 મિત્ર સુદામાની શુદ્ધ લીધી નહીં, કામિની કેદમાં હું જ રૂહ્યો. ભા.
 સાંદીપનિ ગોરને ઘેર આપણે બણ્યા, ધન્ય ધન્ય દિવસ તે સફળ કહાવ્યો;
 એક રેણી રહ્યા, વન વિષે આપણે, સર્પણ ભાંગતાં મેઘ આવ્યો. ભા.
 અન્ન લીધા વિના, ભૂખ્યા બેસી રહ્યા, ગોરાણીએ આપણી પીડ બાણી;
 વિસરી તે ગયું કે, તને સાંભરે સાંદીપનિ ગોરની અચળ વાણી. ભા.
 ભાભીએ ભેટ ને, મોકલી મુજ બણી, ભાવશું માઈ તે લાગે મીઠી;
 સંકોચતો ગાંઠી, વિપ્ર વ્યાધી ધરે. નરસૈના સ્વામીએ નજરે દીધી. ભા.

૭

છપ્પન ભોગ બ્યાં, કયણ તાંદુલ લ્યાં, આપતાં કિર સંકોચ આવે;
 ને રે જોઈએ તે, આવી મળે કૃષ્ણને, તાંદુલ ભેટ તે તુચ્છ કહાવે. છ.
 (પણ) ધાઈ લીધા ભરી, મૂઠી તાંદુલ ભરી, પ્રેમે આરોગીઆ તમિ પામી;
 ઈંદ્ર કુબેરથી, અધિક વૈભવ કર્યો, રૂકમિણી કર ગ્રંથો શીશ નામી. છ.
 એક રહ્યા અમો, એક ખીજા તમો, ભક્તને અટકળ દાન કરતાં;
 પ્રમદાએ પ્રેમનાં, વચન એવાં કહ્યાં, હાથ સહાયો ત્રીજી મૂઠી ભરતાં. છ.
 વનિતા વચન તે, વિપ્ર સમજ્યો નહીં, ચાલવા ધર બણી શીખમાગી;
 નરસૈને નાચે દુર્બળપણું ટાળિયું, ભૂખનાં દુઃખની બીડ ભાગી. છ.

૮

વિપ્ર ચાલ્યાવળી, કૃષ્ણ સાથે મળી, ચિત્તમાં શોભી વિચાર કરતો;
 આપ્યું તો કાંઈ નહીં, ત્રીઠ જાણી નહીં, તે તણે શોચ હૃદયેજ ધરતો. વિપ્ર.
 અષ્ટ મહા સિદ્ધિતણી, રિદ્ધિ નવ નિધિતણી, સંપત્તિમાં રહો ભોગ માણી;
 કામની કથને હું, દારિકાં આવીઓ, અમતણી ત્રીઠ તો નવ જાણી. વિપ્ર.
 બાલ ગોપાલ ને, વાટ જોતાં દશે, તેહને જોઈ અમો શુંય કહેશું;
 મિત્ર મોહનતાણું, હેત બ્યારે પૂછશે, કામનીને ઉત્તર કેમ દેશું. વિપ્ર.

એમ ચિંતા કરે, નેત્રથી નાર ઝરે, કર્મની વાત મનમાં હ ધારી;
નરસૈનો નાથ નો, અતિ વણો લોભિઓ, પીનાંપરી પણ લીધી ઉતારી. વિપ્ર.

૯

ધન્ય તું ધન્ય તું, રાય રણુઓડછ, દીન જાણી મને માન દીધું;
નહિ મુજ જોગ તે, ભોગ પહોંચાડીઆ, અજ અપરીપથી અધિક કીધું. ધન્ય.
કનકને આસને, મુજને ખેસાડીઓ, રુકમિણી કૃષ્ણનો હાથ સહાતાં;
હેત કરી કરી હરિ, ચરણ તળાસીઆ, ખટ રસ ભોજન ખાંતે ખાતા. ધન્ય.
આળપણાંતણે, સ્નેહ નવ વીસર્યો, મિત્ર મોહનતણી પ્રીત સાચી;
હેતથી હળીમળી, માન દીધું મને, રંક ખેસાડીઓ કનક માચી. ધન્ય.
ધન્ય ધન્ય કૃષ્ણજી, સત સેવા કરી, ધ્યાન ધરતો નિજદાર આત્મે;
રતનજડિત મણિ, ભવન શોભા વણી, દેવ શું દારિકા આંહિ લાવ્યો. ધન્ય.
કનકની ભૂમિ ને રતનના ચાંભલા, અર્કની જ્યોત ઉચોત દીસે;
ખાન ને પાન વિહાર સ્થાનક વણાં, કામની નિરખતાં કામ હીસે. ધન્ય.
સમ નવ વરસની, દીડી લાં મુંદરી, નારી નવજોખના બદ્ધ રૂપાળી;
સોળ શણગાર તે, અંગ મુંદર ધર્યા, દેવ વિમાનથી રહ્યા નિહાળી. ધન્ય.
સહસ્ર દાસી મળો, દીસે વીંટી વળી, કામની કથની પાસ આવી,
સ્વામી રે સ્વામી હુ દાસી છું તમનણી, ચાલો મદિર વિષે પ્રેમ લાવી. ધન્ય.
ગોમતી સ્નાન કરી, કૃષ્ણજી નિરખીઆ, પુણ્ય પ્રકટ થયું પાપ નાહું;
તે થકી સમૃદ્ધિ આ, સકલ તે સાંપડી, મટી ગયું આપણું ભાગ્ય માહું. ધન્ય.
કૃષ્ણ કહેતા તે નિજ ધામ પધારીઆ, નવલ જોખન થયાં નર ને નારી;
વિનતિ ઉચરતાં રજાનો વીતી ગઇ, નરસૈના સ્વામીની પ્રીત ભારી. ધન્ય,

